

GOVERNMENT OF INDIA
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA

Class No.

MO91

Book No.

294.53

T181

N. L. 38.

MGIPC—SI—19 LNL/62—27.3 (3)—100,000.

NATIONAL LIBRARY

This book was taken from the Library on the date last stamped. A late fee of 1 anna or 6 nP. will be charged for each day the book is kept beyond a month.

N. L. 44.

MGIP Santh.—S1—34 LNL34/58—19-6-59—50,000.

मंगल कार्य संग्रह

अथवा

पंधरा संस्कारादि कर्म

(कादंबरीरूपानें)

हे सुस्तक

केशव भगवंत ताम्हणे, पनवेलकर,

याणीं

तयार केलें.

गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो जातकर्म च ।

नामक्रिया निष्क्रमोऽन्न-प्राशनं वृषनाक्रिया ॥ १ ॥

उपनयनं गोदानं समावर्तननामकम् ।

विवाहः-

-नारायणभट्टी.-

मुंबई.

“इंदुप्रकाश” छापखान्यांत छापिलें.

(सर्व प्रकारचे हक्क प्रसिद्धकर्त्यानें आपल्या

स्वाधीन ठेविले आहेत.)

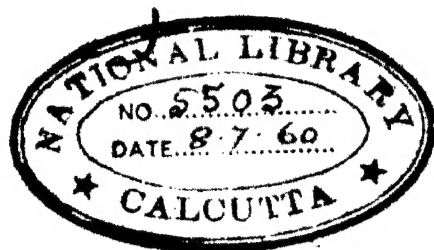
सन १८८७ अ. १८०८

किंमत १० रुपये.

Mar

294.53

T 181

श्री.
श्रीमंत भास्करराव विठ्ठल फणसे.

(खासगीवाले.)

श्रीमंत गायकवाड सरकार

यांचे माजी दिवाण

यांस

ह

पुस्तक

ग्रन्थकर्त्याने

त्यांच्या परवानगीने मोठ्या नखतेने

भरपण केले

असे.

या पुस्तकांत जे कुटुंब कल्पिले आहे,
त्यांतील व्यक्तींचीं नांवे.

—०००००—

गवानी श्रीधर पोतनीस.	मुख्य पजमान.
शिवरामभाऊ.	वडील मुलगा.
वामनराव.	दुसरा मुलगा.
वाराचणराव.	तिसरा मुलगा.
वात्माराम.	नायक (शिवरामभाऊंस पुत्र झाला तो.)
वापूजी.	कारकून.
वखाराम.	गडी.
बाईसाहेब.	मुख्य पजमानीण.
सीताबाई.	वडील सून.
वाधाबाई.	दुसरी सून.
वर्वतीबाई.	तिसरी सून.
वाशीबाई.	बाईसाहेबांची मुलगी.
वद्राबाई.	वामनरावाची मुलगी.
वाधाबाई.	नायिका (सीताबाईची सून.)
वा.	मोलकरीण.

—

प्रस्तावना.

—००००००—

ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र या चार वर्णां प्रत्येक वर्णाच्या आधि-
 नते. कारणानुसार, सोळा संस्कार भिन्न भिन्न प्रकारचे, शास्त्राधार,
 देशाचार व वृद्धाचार, यांत अनुसरून होत असल्या त्यांत ब्राह्मण
 व क्षत्रिय या दोन जातींत ते सर्व संस्कार सारखेच आहेत, असे म्हटले
 असता चालेल. इतकेच की, कोठे कोठे त्यांत देशाचाराप्रमाणे भिन्नता दि-
 सून पडते. आतां त्यांत हा भेद मोठा आहे की, क्षत्रियांत ते हिजांच्या सहाया-
 नें करावे लागतात, व ब्राह्मण ते करण्यास अधिकारी आहेत. या दोनवर्णांशिवाय
 दुसरे जे दोन वर्ण, त्यांच्याच माघ फारक फार आहे; परंतु सर्वांचे मूळ प्राह-
 तां एकच दिसून येतें. या सोळा संस्कारांतील शेवटचा खेरीज करून, पंध-
 रा संस्कार, पुत्र अथवा कन्या जन्मल्या दिवसापासून त्या उभयतांच्या निमि-
 त्तानें, त्यांत वयपरतलें आपल्य होण्याचा काल येईपर्यंत, प्रत्येक कुटुंबांत सा-
 मर्थ्यानुसार करावे लागतात. या पंधरा संस्कारांत, व्रतबंध व लग्न आणि
 तत्संबंधीं दुसरीं लहानमोठीं कार्ये, हीं फार भांगडीचीं व विशेष महत्त्वाचीं
 आहेत. तीं कार्ये कशीं करावीं, त्यांत काय काय सामुग्री पाहिजे, कार्याची
 सिद्धता आपल्या शक्त्यनुसार कोणत्या मानानें करावी, कार्यास आरंभ कसा
 करावा व शिष्टीत कार्ये आपल्या शक्तीप्रमाणें म्हणजे फार खर्च न होतां
 चांगलीं व्हावीं व कार्यांत धांदल न होतां तीं निर्विघ्नपणें शेवटास जावीं,
 अशी योजना करण्यास अनुभवांशिवाय किंवा वृद्ध माणसांच्या सहायावांचून
 दुसरे काहीं साधन नाही. परंतु इल्लींच्या मन्वंतराप्रमाणें कुटुंबांतील
 वृद्ध व अनुभाविक माणसांवर मृत्यूचा घाला भकालीं पडतो व त्यामुळे
 त्यांच्या पश्चात् प्रेरणाहिनी व तरुण, अशा मुलांवर लग्नकार्यादि कार्ये करण्याचें
 जोखम पडतें. अशा वेळीं त्या अननुभवी व तरुण गृहस्थांस कार्ये कर-
 ण्याच्या कार्यां, स्नेही, शेजारीपाजारी वगैरे लोकांची सहायता घ्यावी लागते.
 अनुभव नसल्यामुळे, कार्याची योग्य सिद्धता होय नाही व त्यामुळे, कार्यास
 आरंभ केव्हांनंतर, सवयास सामानसुमानाची जरूर लागली म्हणजे तसा
 प्रसंगीं हव्य जास्त खर्चाचें लागतें; इतकेच नाही, पण विशेष त्रास पडून कार्ये
 यथासांग सिद्धीस आण्याची माराभार पडते आणि असे एकदांचे कार्ये कसें बसे

उरकून गेल्यावर, त्यावरल मनास दुखदुर लागणे की, मनासारखे कार्य झाले नाही; खर्चापरी खर्च झाला, परंतु अपेक्षित नोंदसौकरिकाप्रमाणे कार्य आपल्या हातून घडले नाही. तरी, असे न होता इच्छिते कार्य, आपल्या सामर्थ्या-नुरूप, योग्य खर्चाने यथासांग व निर्विघ्नपणे होवतास जाईल, अशी माहिती पुस्तकरूपाने काढिली असता ती बरीच उपयोगी होईल व तिच्या आधारे इच्छित कार्य चांगल्या रीतीने होवतास जाईल, असा हेतू मनीं आपून, ती माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न केला; व जरूर अशी माहिती मिळाल्यावर, त्यातील निष्पत्ती कल्याणस भंगभूत असलेले जे दुसरे विषय होते, त्याविषयांची माहिती वेगवेगळ्या ग्रंथांतून घेऊन, ती सर्व एकंदर या पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध केली आहे.

या पुस्तकाचे एकंदर मुख्य भाग पांच केले आहेत, ते वेगळे प्रमाणे:-

स्वरूप. १ बाळपण. २ व्रतबंध. ३ ललससमारंभ. ४ वर्षातील कर्त्ये.

५ इतर सोहळे. याशिवाय या भागांत आलेल्या विषयांची माहिती निराळी दिली आहे.

१ वरिष्ठ्या भागांत जन्मकाळापासून पुत्राचा व्रतबंध, व कर्त्येचें लग्न होईपर्यंत जी कर्त्ये, काहीं शास्त्रीत्या व काहीं देशाचार व रुढी यांस अनुसरून, करावी लागतात, तीं सर्व वेदिक कर्मांच्या व व्यवहारिक कर्त्यांचा सर्व प्रकारच्या माहितीसह करून दाखविली आहेत. या भागांत संस्कार पांच आले आहेत ते:- १ जातकर्म, २ नामकरण, ३ अन्नप्राशन (उष्टापण), ४ चौक व ५ विद्यारंभ.

२ दुसऱ्या भागांत, व्रतबंधाचे कार्य, त्यांतील व्यवहारिक कर्त्ये व वेदिक कर्मे वेगवेगळी माहिती देऊन, यथासांग करून दाखविले आहे. या भागांत संस्कार सहा आले आहेत ते:- १ उपनयन. २ महानाम्नीव्रत. ३ महाव्रत. ४ उपनिषद्ब्रत. ५ गोदान. व ६ समावर्त्तन.

३ तिसऱ्या भागांत विवाहसंस्कार करून दाखविले आहे. त्या भागाचे त्यांतील विषयांच्या अनुरोधाने पोट भाग पांच केले आहेत ते:- १ बहुवरांची

१ या पुस्तकां संस्कारांत, १ तिसऱ्याह्या "बाळपणांत घालवें." २ सूर्यावलीकन. ३ निष्कमण. "मुलास खरातून काहेर कावचें" ४ अनुसुपकेकन "सूर्याव निष्कमण" हे काव उपसंस्कार आहेत.

२ या तिसऱ्या संस्कारांत, १ कर्णवेध "कान टोंचणें" २ वर्षापण "वाढवित्त" ३ केशांत, हे तीन उपसंस्कार आहेत.

योजना व कार्याची शिक्षा, २ कष्ट व वास्तविकताची शिक्षा, ३ जातिभेद-जन व लिंगभेद व राक्षसशासन, ४ मर्यादा । यापुढे विवाहसंस्कार एकच भासू आहे. या सर्व पोट पाहू । कार्ये माहीत आहेत ती येथेच मागे:-

१ पहिल्या पोटभागात, अथवातः लग्नकार्य करण्याचा निश्चय ठरल्यावर भावल्या नांगलीकिकास योग्य भशा भक्ष्य व वस्त्रे घेऊन जाऊन कशी करावी, वर कसा भसावा व वस्त्रे कशी भसावी, या विषयी शास्त्रोक्त श्लोक भर्पासहित दिले आहेत. वधुवरांची योजना झाल्यावर, कार्यास उभयपक्षांनी काय सरंजाम व सामुग्री लागते, ती कीर्ति पाहिजे, कार्याची सिद्धता कशी करावी की जेणेकरून इच्छित कार्य भावल्या शक्तीप्रमाणे यथासांग होऊ शकईल, कार्यास आरंभ केल्यावर त्यात कोणत्याही प्रकारची म्हुळता पडणार नाही, अशी योग्य सिद्धता सर्व प्रकारच्या माहितीसह करून दाखविली आहे.

२ दुसऱ्या पोटभागात, उभयपक्षांनी सिद्धता पूर्ण झाल्यावर, विवाह करण्याचा दिवस, उभयपक्षास अनुकूल असा उभयपक्षांच्या मताने ठरवून, त्या पूर्वी विवाहसंबंधी होणारी दुसरी वैदिक व उपवाहारेक कर्मे ग्रहमन्त्र, वरपूजा, शेवटी, मंडपस्थापना, देवकप्रतिष्ठा, वाग्निश्रव्य, हीं कधी करावी याचा निश्चय, कार्यास धांदल न होता सुलभ पडेल अशा रीतीने करून, त्या त्या दिवशी प्रत्येक कृत्य करून दाखविले आहे. त्या प्रत्येक कृत्यात, वरपक्षाकडे काय व्यवस्था करावी लागते, व वधुपक्षाकडे काय लागते, यात उभयपक्षांनी काय काय सरंजाम कीर्ति व कसा पाहिजे, याची एकंदर सर्व माहिती- ठिकठिकाणी देशाचाराप्रमाणे जे भिन्न भिन्न प्रकार दिसून आले त्यांच्या माहितीसह, - प्रत्येक कृत्याच्या वेळी देऊन, तीं करून दाखविली आहेत. हीं कर्मे उभयपक्षांनी आटोपल्यावर विवाहाच्या दिवशी वस्तुसंबंधी होणारी लहानमोठी कर्मे, त्यांच्या सर्व माहितीसह करून दाखविली आहेत. व त्यादिवशी उभयपक्षांनी विवाह संबंधी व्यवस्था कशी करावी व सामान कथ झाल्यानंतर कथादान करण्याच्या वेळी, व दान करण्याच्या मुलीच्या मातापितरादी वडील नांगरींचा हेतु काय असतो, त्यावेळची ही वचने कोणची असतात, वधुवरांत द्रव्य, भस्म व त्रिज, यांच्या सत्त्व होणारे करार काय असतात, त्यावेळ संस्तव श्रेष्ठ भर्पासहित सांगितले आहेत. हा संस्कार झाल्यावर, वधुप्रवेश (वरात) होईपर्यंत होणारी जी लहानमोठी उपवाहारेक कर्मे, अशीं- वधुवरांचे खेळ, दक्षिणापाठणे, सूनमुख पहाणे वगैरे, - त्यादीत सर्व माहितीसह करून दाखविल्यानंतर

बधुप्रवेश हा समारंभ, उभयपक्षांकडील खर्चप्रकारच्या माहितीसह केला जाई.

३. विसऱ्या फोट भागामध्ये, खाविलेले अन्न कसल्याची सिद्धता कशी करावी, त्यांत शांभर पात्रांच्या मानाने वक्राच कीचि असले व ते कसल्यास खास लागणारे मिश्रण कीचि असवे, शांभर पात्रांस पक्क्यापासून इतर पदार्थ कितीपाहिजेत, या सर्वांची माहिती भळोवता देवून, त्याशिवाय आमंत्रण करणे, व भोजनाच्या सर्व वेळ भाषांच्या सामर्थ्यानुसार उतरवणे, याची माहिती देवून तो समारंभ करून दाखविला जाई.

४. चवथ्या फोटभागामध्ये, बोंडपुणे व रासनहाण, हे समारंभ कसे करावे त्यांत काय संरक्षण लागतो व उभयपक्षां काय प्रकार होत असतात, त्यांच्या सर्व हाकिमीसह हे समारंभ करून दाखविले जाई.

५. पाचव्या फोटभागामध्ये, लग्नसंबंधी कार्ये आटोपल्यावर, घरस्थ आलेल्या व्याहिमंडळास व आपल्या वऱ्हाडीमंडळास एके दिवशी मेजवानी करून, आपल्या सामर्थ्यानुसार त्या सर्वांस योग्यतेप्रमाणे पोषाख देवून त्यांची बोटवणी कशी करावी, याची माहिती देवून तो समारंभ करून दाखविला जाई.

६. चवथ्या भागामध्ये, लग्नकार्य निर्विघ्नपणे होवतास मेजवानींतर उभयपक्षां एक वर्षपर्यंत, प्रत्येक महिन्यातील सर्गास अनुसरून जी, होतेशी कर्त्ये होत असतात, जसे-आषाढपाठी, श्रावणराटी विजयादशमीचा सण, दिवाळसण, मकरसंक्रांतीचा सण, वगैरे, ती महिन्याच्या अनुक्रमाने त्यांतील साहित्याच्या माहितीसह करून दाखविली जाई. नववधू सुमईताने वरगृही आणण्याच्या प्रकार जो " पावण, " (तो एक वर्षाच्या आंतच करावा लागतो कारण पुढे तीन वर्षे होत नाहीं असा परिपाठ आहे.) त्यांतील माहितीसह करून दाखविला जाई.

७. बधू वधूपराने तारुण्य दर्शित येत चालल्याने तिच्या शारीरिक स्थित्यंतरास अनुसरून तारुण्यावस्थेत, तिचे गर्भाधान होईपर्यंत, जे सोहळे जसे-नूतन पदर धारण करणे, ऋतुप्राप्ती, गर्भाधान वगैरे-होत असतात ते, त्यांतील बौद्धिक व व्यवहारिक कर्त्यांच्या माहितीसह करून दाखविले जाई. पुढे ती नववधू गरोदर अवस्थेत प्राप्त झाल्यावर त्या अवस्थेत होणारी जी कर्त्ये तीही सर्व माहितीसह करून दाखविली जाई. या मार्गाने सरकार तीन भाग जाईत ते:- १. गर्भाधान, २. पुंसवन, ३. विमलशोकावन.

या प्रमाणे जन्मकाळापासून पुढील अवकाशाने आपल्या होण्याचा काल येईपर्यंत, जी कर्त्ये होत असतात ती सर्व, बौद्धिक व व्यवहारिक विळून एकंदर,

१ इतर माहिती दिली आहे त्यांत पक्क्याची माहिती दिली आहे.

या पांच भागांत कानून दाखविली आहेत. याशिवाय प्रत्येक भागांतील प्रसंगनिशीही आलेख्य कृत्यांच्या अंशभूत असलेले कित्येक विषय, खात्री, माहिती पुस्तकाच्या शेवटी दिली आहे. ती कोणत्या कृत्यांत लागून आहे व त्यांत काय सामिलले आहे, ते वेगप्रमाणे:-

१ पहिल्या भागांत, स्त्रियांचा प्रसूति काळ आला आहे. त्यात अनुसरून "मौषसंप्रह" ही माहिती दिली आहे. त्यांत स्त्रियांस प्रसूतीकाळा नंतर त्यांची शरीरप्रकृती निरोगी रहावी म्हणून त्यांस जे काढे, व इतके येण्यास भाणि त्यांस बाळंतरोग जडू नये म्हणून प्रथम पासून जे उपचार करण्यांत येतात, ते सर्व खांगले अनुभवास आलेले भसे उत्तम ग्रन्थाधारे दिले आहेत. त्याचप्रमाणे लहान मुलांस अनेक रोग उत्पन्न होतात व त्यांची परीक्षा होत नाही भाणि म्हणून खांगले उपचार होत नाहीत, हे जाणून त्या रोगांची परीक्षा व उपचार दिले आहेत, तद्द्वयच त्यांची ती कोमळ प्रकृति नेहमी दुस्त राहण्यासाठी त्यांच्या मातेनें कसे वागावे व त्यांचे संगोपन कसे करावे, वगैरे बरेच माहिती दिली आहे.

२ भाग १, २, ३, ४, ५ या प्रत्येकांत जे संस्कार आले आहेत, त्या प्रत्येकांतील वैदिक कर्मांस जें साहित्य (नारळ, सुगान्या, निड्याचीं पानें, दक्षिणा वगैरे) लागतें तें व वैदिक कर्मांशिवाय त्यांत दुसरीं आलेलीं जीं कर्मे, (वरपूजन, वाग्निश्रय, मंगळागौरीव्रत वगैरे) त्यांस जें सामान लागतें तें, त्या त्या कर्मांच्या पोटकृत्यांसह नंबर १, २, ३, ४ या पत्रकांत भागाच्या अनुक्रमानें दिलें आहे. चवथ्या पत्रकांत भाग ४ व ५ यांतील कर्मांचे साहित्य आहे. बाकी प्रत्येक भागाचे पत्रक वेगळें आहे. ह्या पत्रकांच्या पुढे, नंबर २ चें पत्रक दिलें आहे, त्यांत, नंबर १, २, ३, ४ या पत्रकांत जीं वैदिक कर्मे आहेत त्यांतील पोटकृत्यांस जें साहित्य लागतें, त्याशिवाय लागणारे साहित्य (तांदूळ गडू, पंचे, समिधा, होमाचे साहित्य, व दुसरे पदार्थ वगैरे) भागानुक्रमानें, त्यांतील कृत्यांच्या नंबराप्रमाणें दिलें आहे. त्या पत्रकांत दुसऱ्या कोष्टकांत, मुख्य कृत्यांचा अनुक्रम नंबर, व खाली जे नंबर आले आहेत ते नंबर १, २, ३, ४ या पत्रकांतील मुख्य कृत्यांचे, नंबर समजावे. ज्या कृत्याचा नंबर, नंबर २ च्या पत्रकांत आला नसेल त्या विषयीचे सर्वां साहित्य, तें कृत्य ज्या भागांतील असेल त्या भागाच्या पत्रकांत, दिलें आहे, असे समजावे. ही साहित्याची माहिती देण्याचा हेतू इतकाच की, कार्य करण्याचे पूर्वी साहित्याची तयारी असली, म्हणजे आपल्याबेळी धांदल होणार नाही. समिधा वगैरे साहित्य प्रसंगी पाहिजे

तेन्हां मिळत नाहीं, तें पूर्वी मिळवार्चे लागतें म्हणून ही माहिती सगळीं भसती म्हणजे मिळवितां येईल व प्रसंगीं ज्ञान वळणार नाहीं.

३ एक व माणि अ ह्या दोन पत्रकांत जन्मकाळाकडून पत्रिका करणा स जी माहिती लागते, ती सर्व दिली आहे. व त्याच्या पुढें पत्रिका कशी करावी, हें पत्रिका करून दाखविलें आहे. त्यात, पत्रिकेचें जे भाग भसवात (गण, नाडी वगैरे काढणें, ग्रहकुंडली व लग्नकुंडली तित्त करणें) त्या प्रत्येकाची परिष्कृतता केली आहे पुढें तयार केलेली जन्मपत्रिका कशी, लिहावी, ती लिहून दाखविली आहे. पाचपुढें बंधुवरांच्या जन्मपत्रिकांकडून घटित पाहण्याची माहिती दिली आहे. त्यांत पत्रिकांकडून गुण कसे मिळवार्चे व ते मिळविण्याचें किती प्रकार आहेत, त्या सर्वांची पूर्ण माहिती दिली आहे, व भाग तिसऱ्याच्या पहिल्या पोटभागांत, बंधुवरांची योजना झाली आहे, त्यासवर्षी पत्रिकाचे गुण मिळविले आहेत, तेचें एक कोष्टक दिलें आहे, तें पाच माहितीपैकीं आहे, असें समजावें. ही माहिती, ज्यांचा ज्योतिष शास्त्रावर पूर्ण भरोसा आहे, ज्यांस हें शास्त्र खरें वाटत आहे, त्यांच्या साठीं दिली आहे. बंधुवरांची योजना होताना त्यांत मुख्य ही गोष्ट असते कीं, स्वतः कितीही चांगलें असजें, मुलगा उत्तम म्हणून घराणेंही उत्तम असजें, तरी उभयपक्षां बंधुवरांचे गुण मिळाल्याशिवाय मिश्रित करित नाहीं. त्या प्रसंगी ज्योतिषी बुवांची जरूर लागते व आपल्या वेळीं ते मिळत नाहींत, त्यांत खेड्या प्राड्यांत फारच पंचाईत पडते व त्या साठीं भासपासच्या वाद्रीं जावें लागतें. अशा किंसेक अडचणी व्यक्तीं आणून ही माहिती दिली आहे. पत्रिका करणाची माहिती दिली आहे, ती फक्त साधारण गण, नाडी, नक्षत्र ग्रह समजण्यापुरतीच आहे. ती देण्याचा हेतु हा आहे कीं, लहानशी पत्रिका केलेली असली म्हणजे ती ब्रह्मचर, लग्न वगैरे समर्पण उपयोगी पडते व ती योग्य वेळीं ज्योतिषी व मिळाल्यानें झालेली नसली म्हणजे पुढें विश्रम होऊन, प्रसंगीं जरूर ललल्यावर बुवा खेड्या वगैरे शोधून, किंवा सगळ्यामासनें जन्मकाळ ठरवून तयार करावी लागते. तरी असें न होवां वेळच्या वेळीं ती तयार झालेली असली म्हणजे सगळ्या उपयोगी पडवी. ज्योतिष शास्त्र खरें आहे किंसा खोटें आहे, हें नेहें विवादितां वसणें जरूर नाहीं. परंतु ज्यांची त्यावर श्रदा आहे, त्यांस प्रसंगी ज्योतिषी न मिळाल्यामुळे व स्वतः अनुभव नसल्यानें विशेष अडचण पडते, ती पडूं नये म्हणून या दोन प्रकारची माहिती दिली आहे.

४ पत्रक नंबर तीन वांत, शंभर पानांत प्रत्येक पत्रकाक कितरी लागतें व त्या प्रत्येकांत लागणारें पदार्थ (साखर, रूप, कमीक, केदार वगैरे) कोणत्या मानानें लागवाच, याची माहिती दिली आहे. या पत्रकांत जें मान भरिलें आहे, तें नुसतें एकच पत्रक शंभर पानांत कीति लागतें, त्याचें आहे. पंचपत्रकाचें मान प्रत्येक पत्रकानांच्या मानाकून भरानें. पांत जें मान आहे तें शंभर नाहीं पण सव्वाशें पानांचें सांगितलें आहे; कारण शंभर पानांचा बेत असल्या तर बीस पंचविस पानें सहज ज्यास्त व्हावयाचीं, असा नेम आहे. या पत्रका-शिवाय शंभर पानांचें भोजनाचें सामान, (सावांस हांदूळ, भज्या, आवटीस दाणा, मसाळा, मोठ वगैरे स्वयंपाकाचे पदार्थ व रांगोळी, गुंडाळ, पत्राळी वगैरे दुसरे पदार्थ) कितरी लागतें, त्याची एक वाटी दिली आहे. या पदवीतील मानही पत्रकांतील मानाप्रमाणें समजावें. ही माहिती वाचकांत विशेष उपयोग याची पडेल असें वाटतें; कारण सर्वच ठिकाणीं चांगले इशार आचारी मिळतात असें नाहीं. व ते मिळाले नाहीं म्हणजे एखादा मोठसा भोजनसमारंभ करण्याचे वेळीं त्रिपांकडून स्वयंपाक करून घ्यावा लागतो, त्यावेळीं चांगली माहिती नसल्यानें पत्रकांचा नाश होतो किंवा अपूर्तता येव्ही, झणून भशा वेळीं ही माहिती फार उपयोगाची होईल व पत्रकानांचा नाश होणार नाहीं व अपूर्तता येणार नाहीं.

ही सर्व माहिती पुस्तकाच्या शेवटीं एकत्र दिली आहे. पत्रशिवाय प्रसंग विशेषीं ठिकठिकाणीं टीपा देऊन माहिती दिली आहे.

येणेंप्रमाणें, या पुस्तकाचें स्वरूप आहे. पांत ज्या ज्या वेळीं जी माहिती जरूरीची वाटली, ती ही सर्व मिळाली दितकी दिली आहे. व हें पुस्तक वाचकांत मनोरंजक व्हावें आणि सर्व माहिती होऊन मुख्य उद्देश पार पडावा आणि वाच-तानां कंटाळा येऊं नये झणून कादंबरी रूपानें लिहिलें आहे. आणि घोंटाळा न होतां सर्व प्रकार स्पष्ट समजावे झणून एक श्रीमान् घराणें कल्पून, त्यांत वर सांगितलेलें सर्व प्रकार करून दाखविले आहेत. आतां, पांत त्या श्रीमान् घराण्या-च्या वैभवसंपत्त्यनुसार मोठी दाखविणें शक्य पडलें, त्याकडून असें समज नये कीं, सर्वांही पुस्तकांत लिहिण्याप्रमाणेंच कृत्यें करावीं. ज्याणीं त्याणीं आपल्या सामर्थ्या-नुरूप आपल्या वैभवाक सांगेल अशा टीपीनें बोटाफार सर्व कडून इच्छित कार्यें शोधतात त्यांचीं कार्यं करण्याचे प्रीतिंत असले किंवा गरीब असले, तरी त्यांचे शास्त्रीत्या किंवा व्यवहारीत्वा होणां कृत्यें तीं समजलीच असल्याचीं. परंतु इतकेंच कीं, त्यातील वाट वाढ, हा व्याख्या त्याच्या वैभवाप्रमाणें असल्याचा. या पुस्तकांत प्रत्येक कृत्याचें सामान दिलें आहे, व्यवहारी जेवें बोधन दिलें आहे, तें ज्यानें त्यानें आपल्या कथाप्रमाणें भाषावें व जें वजनमाधानें दक्षित

केले आहे, ते साधन, श्रीमान् लोकांत कोणत्या मानाने असते, याचे परिमाण दाखविण्यासाठी दिले आहे. हे परिमाण सर्वत्र सारखेच आहे, असें मी सांगू शकत नाही; त्यांत इतकेच आहे की, ज्या वस्तू दिल्या आहेत त्या, त्या प्रसंगी लागतात, हे समजावे; मग ते थोडे किंवा जास्त असणे, हे कार्य करणाऱ्यावर अवलंबून आहे. याप्रमाणे जो जो प्रकार करून दाखविला आहे तो जरी श्रीमंतीचा आहे, तरी सर्व लोकांत शक्तीनुसार होत असतो, त्याप्रमाणे करण्याचा आहे. एकंदर सांगण्याचे तात्पर्य इतकेच की, या पुस्तकांत दाखिल केलेल्या सर्व गोष्टी— मग त्या ज्याच्या त्याच्या शक्तीप्रमाणे— कशा होत आहेत व करण्याचा परिपाठ कसा आहे, हे दाखविले आहे. वेदिक कर्मासंबंधी जे साहित्य पत्रकांत दिले आहे, ते शास्त्रास अनुसरून आहे. त्यांत ज्यास्त कधी देणे कार्य कल्याणा योग्यतेवर अवलंबून आहे. याप्रमाणे ही सर्व माहिती देऊन, शास्त्रास मनोरंजक वाटण्यासाठी ठिकाठिकाणी वेगवेगळीं वर्णने देऊन, त्यांत भिन्न भिन्न प्रकारांचे व चालींचे दिग्दर्शन करून, रीतिपातीची माहिती देऊन हा ग्रंथ पुरा केला आहे. या ग्रंथांत सोळा संस्कारांपैकी शेषटचा खेरीज करून जे पंधरा संस्कार आले आहेत, ते सर्व असे आहेत की, त्या त्या प्रसंगी मंगलदायक कृत्ये होत असतात. म्हणून या पुस्तकाचे नांव “मंगलकार्यसंग्रह” ठेविले आहे.

पहिल्या भागातील कृत्यांच्या संवधानें पाहतां बहुतेक ठिकाणीं असे विचार. दिसून येतें कीं, जातकर्म, नामकर्म, अणुप्रदान, हे जरी संस्कार आहेत, तरी त्या त्या प्रसंगीं वेदिक कर्म न होतां व्यवहारिक कृत्ये होत असतात, यांत वेदिक कर्मांचा लोप कां झाला तें कळत नाही. कोठें कोठें हींच कर्मे अगदीं शास्त्र रीतीनें होत आहेत त्याप्रमाणें सर्वत्र होतील तर बरें. चौलविधि हा संस्कार, सांप्रत बहुतेक ठिकाणीं तिसऱ्या वर्षी न कारेतां, व्रतबंध संस्कारांत उरकून घेतात; परंतु उत्तम मार्ग पाहिला असतां, ज्या समयी शेळी ठेवण्याचा समारंभ होतो त्याच समयी कळून घ्यावा, हें बरें.

दुसऱ्या भागांत जे सहा संस्कार आले आहेत, त्यांपैकीं पहिला व सर-शेषटचा, हे दोन संस्कार सांप्रतकालीं उघड रीतीनें होत असतात; व बाकीचे जे चार, त्याबद्दल ब्राह्मणांस दक्षिणा देऊन उदक सोडून, करण्यांत येतात. ते चार संस्कार (१ ब्रह्मानाम्नीव्रत २ ब्रह्मव्रत, ३ उपनिषद्व्रत, ४ गोदान) ब्रह्मचर्याश्रमांत होणारे आहेत. प्राचीन कालीं मुलाचें उपनयन झाल्यावर, तो ब्रह्मचर्याश्रम स्विकारित असे. त्या आश्रमांत एक वर्ष पर्यंत राहून विद्याभ्यास संपल्यावर त्याची सोढमुंज होऊन तदनंतर त्याचा विवाह होत असे. सांप्रत कांहीं शास्त्रमार्ग बंद होऊन रुढीचें प्राच्य शास्त्रामुळे उपनयन आणि स-मावर्जन, हे दोन संस्कार एक किंवा चार दिवसांत उरकून घेण्यांत येत असतात.

प्राचीन काळीं मुखेली ब्रह्मचर्याश्रमांत वेण्याचा हेतू, निवासणी, वेधावृद्धि, तेजस्वीपणा इत्यादि मनुष्यास आवश्यक लागणारे जे गूण ते स्वाध्या यांनी उत्पन्न व्हावे, हाच होता व आपले पूर्वज, हे एक कर्तव्य मानित होते. सांप्रत काळीं तशा प्रकारच्या अभ्यासक्रमाविषयी अगदीं दुर्लक्ष झाले आहे व स्वाध्यासून अनेक प्रकारें तोटेही होत आहेत; या गोष्टीकडे आमच्या पुढारी मंडळीचे लक्ष लवकर जाईल तर बरे.

तिसऱ्या भागांतील दोन गोष्टी बऱ्याच वादग्रस्त आहेत. पहिली गोष्ट हुंडा घेण्याची रूढी व दुसरी बंधूबरांचे वय. पहिल्या गोष्टीचा विचार करता, सांप्रत हुंड्याची रकम इतकी वाढत चालली आहे की, साधारणपणें कुटुंबाचें पोषण करणाऱ्या गृहस्थांस मुलीचें लग्न करणें म्हणजे एक मोठें संकट आलें आहे, असें वाटतें. हुंडा म्हणजे दक्षिणा या नात्यानें व्यावयाचा, परंतु सांप्रत हुंडा ठराविणें म्हणजे मोठें बंड माजत चाललें आहे; ज्यानें त्यानें आपल्या शक्त्यनुसार हुंडा व्यावा व द्यावा त्याबद्दल कांहीं म्हणणें नाहीं. परंतु आपल्या मुलाचा ज्या बंधूबरोबर संबंध करून व्यावयाचा, कीं जो संबंध सर्व आयुष्यभर तूटणारा नव्हे व ज्या संबंधानें उभयपक्षांचें सौख्य परस्परांवर अवलंबून रहावयाचें असा तो उभयपक्षांही महत्त्वाचा संबंध करितांना, मुलाच्या बापानें, बंधूचें स्वरूप, तिचें वय, तिचे गुण, तिचें कूल, इत्यादि विशेष महत्त्वाच्या गोष्टींकडे लक्ष न देतां, फक्त हुंड्याची रकम ज्यास्त मिळण्याची आशा धरणें, या सारखें अज्ञानत्व दुसरें कोणतें? दक्षिणा देणें ती देणाऱ्याच्या शक्तीवर व त्याच्या इच्छेवर अवलंबून असली पाहिजे, परंतु या हुंड्याच्या संबंधांत ती देणाऱ्याच्या मर्जीस वाटेल तितकी घेण्याची रूढी पडली आहे, हें दक्षिणेच्या नात्यानें अगदीं उलट आहे, असें कोण म्हणणार नाहीं! तेव्हां सांप्रतचा हुंडा, ही बरदक्षिणा नव्हे, पण बास सांप्रत एकादा कराप्रमाणेंच रूप येत चाललें आहे, म्हणून ही रीति चांगली नव्हे. मुलीच्या बापानें आपल्या सामर्थ्याप्रमाणें नांवलांकिकस्त अनुसरून हुंडा व्यावा व मुलाच्या बापानें, त्याबद्दल चढाओढी न करितां फक्त बंधू मनाप्रमाणें मिळाल्यावर, तो हुंडा स्वीकारावा व ती रकम मुलीची आहे, असें समजून तिचा योग्य उपयोग करावा, हे सर्वांत बरें दिसतें व कायप्रमाणें सुतांकडून होत जाईल तर उभय पक्षांची मोठी सोय होणार आहे.

आतां, दुसरी गोष्ट बंधूबरांचे वय. या निषेधाची चर्चा सर्वत्र इतकी चालली आहे की, त्या संबंधानें येथे विशेष उदापोह करून लिहिण्याची जरूर नाहीं.

तरी, ज्या अर्थी या पुस्तकांत या विषयाचा संबंध आला आहे, त्या अर्थी त्याच्या संबंधाने येथे चार शब्द लिहिले तर ते अप्रत्यास्त होणार नाहीत.

भाऊकाल आधुनिक विद्वानांचे असे ठरीव मत झाले आहे की, बाल-विवाहाची रुढी आमच्या देशात फार अहितकारक आहे, व ती बंद झाल्या-नाचून आमची सुधारणा व्हावयाची नाही. परंतु माझ्या मते असे आहे की, हा जो वयाच्या संबंधाने रुढीवर आरोप आला आहे, तो खोटा आहे. सांप्रत काली प्रचारात असलेल्या विवाहपद्धतीमुळे आमचे जे नुकसान होत आहे, ते काही या वयाच्या रुढी पासून होत नाही. तर बधूवरांची योजना जशी व्हावी तशी होव नाही व ती उभयता पूर्ण तारुण्यावस्थेत आल्यानाचून त्यांचा संबंध बिलकुल होता कामाचा नाही, असे असता तो होण्यात येतो; या दोन गोष्टींमुळे हे नुकसान होत आहे. यास पुष्कळ दाखले आढळतात. जसे:- बधूच्या नवव्या व वराच्या पंधराव्या वर्षी लग्न झाले, पण वर शरीराने फार रुश असून बधू सुपिंड व फार उफाड्याची असल्याने तिला वाराव्या वर्षी रजोदर्शन झाले. तेव्हा मुलगा सतरा वर्षांचा असून अगदी रुश होता. आतां अशा स्त्रीपुरुषांचा संबंध झाल्याने त्यांची उत्पत्ती बलहीन झाली किंवा मुलाला कांहीं रोग झाला, तर हा दोष कोणाचा? वयाच्या संबंधाने कांहीं दोष नाही. पण बधूवरांची योजना करण्यांत दूर दृष्टी न दिल्यामुळे हा परिणाम झाला नव्हे काय? अशी उदाहरणे फार घडून येतात. हाच प्रकार उलट असल्यानेही वाईट परिणाम होतो. मुलगा तारुण्य भरांत येतो व स्त्री ऋतुवती होण्याला टि-काण नसतो. मग स्त्रीला रजोदर्शन होण्यापूर्वी त्यांचा संबंध झाल्याने किंवा तो न झाल्यामुळे मुलास दुसरे छंद लागल्याने मोठे नुकसान होतें, ते सुद्धा वयाच्या संबंधाने होत नाही. आतां फारच अल्प वयांत विवाह होण्याची चाल मोडिली पाहिजे खरी. इयादे इतर सुधारलेल्या राष्ट्राप्रमाणे स्वेच्छाचारी उन्मूलपणाची घोडलगनें होणे अगदीं इष्ट नाही. ज्या तरुणांस अथवा तरुणीस या विचित्र जगाचा परिकचित्वा अनुभव नाही, त्यांनी आपले जन्माची मैत्रीण किंवा मित्र व ऐहिक सुखाची धनीण किंवा धनी आपणच शोधणे, कांहीं सर्वांशी हिता-वद्द होणार नाही. आमच्या पोत व जगाचा कांहीं अनुभव मिळविलेल्या माता-पितरांनीच आमचे लग्न करणे व प्रौढ होईपर्यंत किंवा त्याच्याही पुढे पुत्राला व स्नुषेला सदाचार व गृहशिक्षण शिकविणे, हेच समजस लोकांस पसंत होणार आहे. पण त्यांनी मुलाचे किंवा मुलीचे लग्न करणे झणजे एक ऋणच फेदावयाचे आहे, असे

समजून केवळ नेट मात्र भागविता उपयोगाची नाही. नाही तर निवाडिकांच्या शिफारसीवरून किंवा पंचम्यवहारावरून वधू नेमस्त करावी, वी शरीराने, ल्हाने, व गुणाने कशी आहे वीरे मुलाच्या बापाने काहीच न पाहता त्या जोडप्याचे सावधान लखून देऊन ऋणमुक्त व्हावे, मग त्या उभयतांचा अनेक कारणांनी बेबनाव व्हावा, किंवा मुलगी मुलापेक्षा मोठी व्हावी व त्यामुळे लोकांहीं हेसवे, किंवा मुलगा दुसरी बायको करण्यास निघावा, वीरे अनेक प्रकार होऊन त्या मातापितरांस पश्चात्ताप व्हावा, असे प्रकार न होण्याकडे उभयपक्षांकडील गृहस्थांहीं, फार जपले पाहिजे. लग्न म्हणजे कांहीं लहानसहान काम नाही. तो जन्मपर्यंतचा संबंध आहे. या गोष्टी सर्वांस समजतात पण प्रसंगी त्यांच्याकडून भलतेच प्रकार होतात व नंतर पश्चात्ताप होतो. तेव्हां फार सावध रहावे. कोणाच्या विवाहावर अवलंबून न राहतां स्वतः सर्व प्रकार पाहून वधुवरांची योजना करावी हें बरे.

वधुवरांचीं वर्षे ठरवितानां शरीरशास्त्राकडे धोडेसे लक्ष दिलें पाहिजे—४- गंडसारख्या थंड हवेमध्ये पुरुष १९।२० वे वर्षी वयांत येतो व स्त्रिया १५।१६ वर्षांत वयांत येतात. उष्ण हवेत स्त्रिया एक दोन वर्षे अगोदरच वयांत येतात. म्हणजे हिन्दुस्थानांत बहुतेक स्त्रियांस १३।१५ वर्षांचे आतच ऋतु प्राप्त होतो. ऋतुदर्शन झाल्यावर मुलीचे लग्न करणें कोणास आवडत असेल तें असो; पण तें शास्त्रविरुद्ध आहे इतकेंच नाही परंतु त्यापासून विपरीत परिणाम होण्याची भीति आहे. लहान ऋतुदर्शन झाल्यावर लग्न करणें हितकारक नाही. यावरून स्त्रियांचीं लग्ने १२ वर्षांचेपुढे व पुरुषांचीं २० वर्षांचे पुढे करणें हें या काळीं तरी अगदीं श्रेयस्कर नाही. वधुवरांस एकमेकांच्या संबंधाचें योग्य ज्ञान होण्यास व परस्परांविषयी प्रेमभाव उत्पन्न होण्यास त्यांचा बराच काळ सहवास व्हावयास पाहिजे, हें उघड आहे. व अशा प्रकारचा सहवास वधूचे लग्न १।१० व्या वर्षी केल्यानें सहजगत्या होऊन विला एकाप्रकारचें मोठें हितकारक वळण लागतें; व त्यापासून सहसा दुष्परिणाम उदकण्याची भीति नसते. बासाठीं फार तर १२ वर्षांचे आतच मुलीचीं लग्नें करणें हितकर आहे. लहान ९ वर्षांपासून १२ वर्षांपेई मुलीचीं लग्नें करण्याची इत्ता देखिली असतां बरे. या पुस्तकावर या नियमास अनुसरून ९ व्या वर्षीच लग्न करून दाखविलें आहे.

अल्पवयस्क मुलींचे पती दैवशास्त्रानुसार, त्यांस अल्पवयींच वैधव्य येतें व त्यांस आपले सर्व आपण्य वैधव्यदर्शित घालावे लागतें, लहान बालविवाह

कळ नये, असे किल्ल्याकडे लक्ष ठेवून आहे. हे मी कळू करितो की, वरुण मुलीस अगदी तारुण्याच्या वदारांत वैधव्यदशेत ठेवार्हे व त्यास त्या स्थितीत होणारे असल्या दुःख सहन करण्यास भाग पाडार्हे, हे सांप्रतच्या समजस समाजास पुढे तर नव्हेच. परंतु यासाठी बालविवाहाची मोठी हितकर रूढी मोडून वधूवरे वयांत आल्यावर लग्न करण्याची रूढी पाडण्याकडे कांहीं कारण नाही. व तसे केले म्हणजे तरी लग्न झाल्यापासून एकदोन वर्षांत वैधव्य पेंण्याचा संभव राहत नाही, असेही नाही. आतां मुलींवर अल्पवयींच कोसळणाऱ्या वैधव्याचा परिहार तरी सर्वस्वी आपणावरच अवलंबून आहे. मग उगीच इत धरून भलत्याच कारणासाठी बालविवाहाची रूढी, जीपासून वधूवरांची योग्य योजना झाली तर सोट्यापेक्षां फायदेच जास्त आहेत-ती काढून टाकण्याविषयीची काव्याकूट करण्यांत व्यर्थ कालक्षेप कां करावा नकळे ?

असो, वर आली विवाहयोग्य वयाची एक साधारण इयत्ता वाचकांस कळविलीच आहे. व ही इयत्ता ठरविण्याचीं कारणेही थोडक्यांत दाखविली आहेत. मुलांचे लग्न केवळ १०।१२ वर्षांचे वय असतांना करणें हें खरोखर रास्त नाही. कारण त्या सुमारास त्यांचे भावी व कायमचे स्वरूप समजण्यास थोडाच मार्ग असतो. तो १६।१७ वर्षांचा झाला म्हणजे त्याचा पुढील होणारा स्वभाव, विद्या ह्यांचे पुष्कळ अनुमान करितां येते. मुलगा लहान असतां लग्न केल्यानें मुलीच्या जीवित्वाचे कत मातेरें होतें, याचा अनुभव पुष्कळांस आहे. जावई नाटक तमाशांमध्ये गुंग होतात, किंवा अक्षरशः बनतात, तेणेंकळून मुली अन्नासही महाग होतात. म्हणून मुलांचे लग्न १६।१७ वर्षांचे आंत त्याची योग्यता बघितल्याशिवाय कळ नये हें बरें. तसेंच मुलांचे लग्न २० वर्षांचे सुमारास न केले व त्याला पुढें जर स्त्रीसुखाचा लाभ मिळाला नाही तरीही तें बरें नाही. ह्याचा अनुभव पुष्कळांस येत आहे. तेव्हां मुलांचे लग्न १६ पुढें व २० वर्षांचे आंत करावें, हेंच पुष्कळ अशीं बरें दिसतें.

इतर भागांविषयीचे निचार त्या त्या भागांत दाखिल केले आहेत. तेव्हां त्या संबंधानें येथें कांहीं लिहिण्याची आवश्यकता नाही.

या पुस्तकांतील सर्व रूपांचे अवलोकन केल्यानें असे दिसून येतें कीं ज्या त्या भागांत धर्मांचे आंग घुसडले आहे. आमच्या नवीन मंडळीला हे सर्व प्रकार उगीच होंगाचे आहेत, असे वाटतें, परंतु या मायावी जगांत मानवी प्राण्यास कोणत्याही स्थितीत खरे सौख्य म्हणून मिळत नाही; संसार हा फार दुःखमय आहे; त्यांत मायेच्या पाशानें मोहित होऊन मनुष्य ऐहिक सुखांत मग्न न होतां परमार्थसाधनाचा कांहीं तरी अंश त्याच्या हातून घडला पाहिजे, म्हणून आ-
मच्या शास्त्रकारांनीं संसारांतील प्रत्येक मोष्ट करितानां सहजरीत्या परमार्थ

व परोपकार घडामा, अशी योजना सर्वत्र केळी आहे. हे आमच्या शास्त्रकारांचे विलक्षण योजनाचातुर्य होय. लग्नसमारंभादि कार्यांत व्यवहारिक गोष्टी करणा-
लागतातच; त्यामध्येच शास्त्रास अनुसरून चालण्यास कांही हरकत आहे, असे
नाहीं. सांप्रतच्या मन्वन्तराप्रमाणे, हे पुस्तक कित्येकांस भाववणार नाहीं, हे
उघडच आहे. परंतु हा प्रपत्न ज्यांची श्रद्धा आमच्या जुन्या वैदिक धर्मावर आहे,
त्यांस तरी रुचणार नाहीं असें संभवत नाहीं. हे पुस्तक दोषानें परिपूर्ण
तर आहेच, परंतु वाचकांस इतकीच विनंति आहे कीं जें मी सादर केलें आहे तें
मान्य करून त्यांतील दोष सुधारण्याचा मार्ग दाखविण्याची ते मेहेरबानी करितील
तर ते पुढल्या खेगेस मी फार कृतज्ञतेनें सुधारोन, हा प्रपत्न पहिलाच व दोष-
परिपूर्ण आहे तरी देखील लोकांनीं यास उदार आश्रय दिला या बद्दल त्यांचे
मी फार आभार मानितों. व अशी आशा करितों कीं, उत्तरोत्तर असाच आश्रय
मिळून पुढे सेवा करण्यास मला उत्तेजन मिळत जाईल.

या पुस्तकाच्या कामीं माझ्या पुष्कळ मित्रांनीं मला अनेक प्रकारचे सहाय्य केलें
आहे त्याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे. त्यांतुही माझ्या दोन मित्रांनीं (त्यांचीं
नावें प्रसिद्ध न करण्याविषयी त्यांच्या आग्रहापुढे माझा इलाज नाहीं.) या पुस्तका
बद्दल स्नेहभावानें जे श्रम घेऊन मला अनेक रीतीनें सहाय्य केलें, आहे त्याबद्दल
मी त्यांचा अतिशयच आभारी आहे. व हे मी शुद्ध अंतःकरणानें कबूल करितों.
आतां सरशेवटीं, ज्याच्या रूपाप्रसादानें, हें काम शेवटास गेलें त्या मंगलमय
जगदीश्वराचे अनंत उपकार अनन्यभावे मानून ही प्रस्तावना पुरी करितों.

पुस्तक कर्ता

मुंबई गिरगांव.

ता. ५ मार्च स. १८८७

मि. फाल्गुन शुद्ध १० शके १८०८

* * * * *

या प्रेयास आरंभ केल्यापासून मजवर एकामागून एक अशीं अनेक संकटे आली. तीं सांगत बसून वाचकांस शीण देण्याचा माझा इरादा नाही. तथापि माझे दुःखोद्गार मी त्यांच्या परवानगीने पुढील पत्रावर देत आहे त्याबद्दल त्यांनी मला क्षमा करावी.

बाबा ! आपणाला दोन शब्द :

बाबा ! आपण जन्मून ठेविलेली सामग्री एकत्र प्रयत्न करून ती आपल्या इच्छेप्रमाणे हें पुस्तक तयार केलें आहे. आतां हें कितपत चांगलें भक्षणार आहे, हें माझ्या ज्ञानावरून मला माहित आहेच; तथापि, त्याविषयीचें कौतुक कारणीं प्रेमळ माणसें मला कोणी न उरावीं, हें माझे मोठें दुर्भाग्य होय, त्यास इलाज नाही. या पुस्तकाच्या कामास आरंभ झाला नाही तोंच आपण आपला वेधील नश्वर व्यवहार आटोपून परलोकवासी झालों, व आपल्या मागून लवकरच माझ्या प्रिय जननीनेंही आपली सेवा करण्यासाठीं आपल्याकडे प्रयाण केलें ! हा मजवर जो प्रसंग गुजरला त्याची केव्हांही आठवण झाली म्हणजे आपणां उभयतांच्या मूर्ति माझ्या डोळ्यांसमोर उभ्या राहून, चित्त अत्यंत मांवाऊन जातें ! आपल्या सहवासानें अल्पवयांतही संकटें निमुटपणें सोसण्याविषयीं मी तयार सर झालोंच आहे. तथापि, आपण ज्या दिवशीं या अनाथास या भयाण जगतावर सोडून गेलां, त्यादिवशीं माझे धैर्य धोडें खचून मी शोकविव्हाल झालों, याबद्दल आपण मला क्षमा करा. आपण व मातोश्रीनीं मला सदाचरणाविषयीं केलेला उपदेश नेहमीं माझे अंतःकरणांत ठसलेला आहे; व आपल्या अनुज्ञे बाहेर वागण्याची दुर्बुद्धि मला परमेश्वर कधींही न देवो, अशी त्याजजवळ माझी निरंतर प्रार्थना आहे. आपणां उभयतांचें उपकार अंशतःही फेडण्याचें या अमागीं पुत्राचें नशिबीं नाही, त्यास इलाज नाही; तथापि, आपल्या आशीर्वादानें मजकडून आपल्या इच्छेनुरूप वर्तन घडलें म्हणजे मी आपणास कृतकृत्य समजेन. बाबा ! —आई ! —या वेळीं देखील हो, माझा कंठ अगदीं दाटून आला आहे, —माझे डोळे पाण्यानें भरून मेले आहेत, —मला कांहीं दिसेनासें झालें आहे—छे—नाहीं आतां माझ्यानें कांहीं लिहिलें.—

शुद्धिपत्र.

पान.	ओड.	अधुन.	सुद्ध.
२	९	भागस.	पुस्तकास.
२	१७	भागव्या भारभी.	पुस्तकाव्या शेवडी.
३	२३	पात्रमा-	पात्रमार्णे.
४	८	भारव्या.	भारव्या.
५	टी. ३	भागारभी.	पुस्तकाव्या शेवडी.
६	२७	त्याला.	त्या.
८	१०	स्वान.	स्वाना.
१९	२	वैदिकी.	वैदिक.
२०	६	भडे.	भाडे.
"	२५	पांकडीलही.	पांकडीलही.
"	नोट	मुहूर्तराजपत्रक.	मुहूर्तराजपुस्तक.
२३	२४	पाजप.	पाजप.
"	२५	चंवरीसारखन.	चंवरीसारख्या.
२४	६	बाबासाहेबांची.	बाबासाहेबांची.
२६	१०	पोटभाग २ रा.	पोटभाग १ ला.
"	१५	"	"
२९.	११	पोटभाग ३ रा.	पोटभाग २ रा.
३०	टी. १	"	"
"	१९	त्रयोदशगुणी.	त्रयोदशगुणी.
३२	२४	पोटभाग ४ था.	पोटभाग ३ रा.
३९	५	लत्रे.	लत्रे.
४१	५	विवाजिता.	विवाजिता.
"	१७	कुलामिछंति.	कुलामिछंति.
४९	१९	पडे.	पडे.
५१	१	मुलांचे.	मुलाच्या.
"	२	भाडविज्जन्वास.	भाडविज्जन्वास.
"	६	पोची.	पोची.
"	२१	छेना.	छेनी.
"	२३	ताडधुण्याचा.	ताडधुण्याची.
५३	९	साखर, डिबें.	साखरलिबें.
५५	१	तसेच.	तसेच.
५८	१	पान: काळ.	पान: काळची.

"	टीप	प्रथम मुलाचे.	प्रथम मुलाचे.
६०	२	आली.	आले.
६२	२०	लाऊन.	(हा शब्द नको.)
"	"	फुलांचे.	फुलांचे.
६४	१	चालले होती.	चालित होती.
६५	२	उज्ज.	उजेड.
६६	५	खिपास.	खिपास.
"	१७	पाचारणास.	पाचारणास.
६९	२३	आपासाहेब.	आपासाहेब.
७७	४	बरोबर.	बराबर.
"	नोट. ६	त्याळ.	त्याळा.
८२	२३	धर्म चा धेंच.	धर्म चार्थे च.
८३	१	दान.	कन्यादान.
"	३	पाणिग्रहणाविधि.	पाणिग्रहणाविधि.
८५	२६	घातला.	घातले.
८६	५	मुलाची.	मुलाचा.
८८	२०	विहिणास.	विहिणीस.
८९	१३	मंडळी.*	मंडळी.
९५	१७	भोजन.	भोजन.
१०१	२६	बगैरे सामान.	(हे शब्द नको.)
१०२	१४	पुणे.	पुणेकर.
१०३	२१	पांढरे.	पांढऱ्या.
१०५	१५	अन्नदागि.	अन्नदागिर.
१०६	१२	गार व मुळूक.	गार मुळूक.
१०८	१	बसविले.	बसविले.
११०	१४	सामानावर.	सामानावर.
११३	२	भंगची.	भंग्याची.
११७	१०	रबरी.	कोपडी.
१२१	३	आवरणे.	आवरणे.
१२२	८	विजय दशमीचा.	विजयादशमीचा.
१२४	२२	साहेब्दास.	सोप्यास.
१२१	१८	बोगत.	बागत.
१२२	१४	उल्लनाने.	उल्लंघनाने.

अनुक्रमणिका.

भाग १ रा.

१-२२

जन्मकाळ	१
बालकशुद्धि	३
बारसे	४
महिन्याचा वाईदिवस	५
क्षितळ शिमगा	७
उष्टावण	१०
करगोटे वाटणे	१२
जायवळ	१२
देवि काढणे	१५
चौलविधि	१८
विचारंभ	१९
इतर कर्मे	२१

भाग २ रा.

२३-३३

व्रतबंधाचा विचार व तयारी	२५
केळवण	२६
नवग्रहशान्ति	२७
मंडपस्थापना	२८
मौजीबंधन	२९
भिक्षावळ भिरविणे	३२
सोढमुंज	३३

भाग ३ रा.

३४-१११

बधुवरांची योजना	३६
कार्याची सिद्धता	५०
ग्रहमख, वरपूजा व शेवति	५९
मंडपस्थापना, देवकप्रविष्टा व वाग्निश्रय. }	६५
विवाहविधि	७१
कन्यादानविधि	८१
गृहप्रवेश	८५
दक्षिणा व सूनूमुख पहणे	८६
बधुप्रवेश	९१

ज्ञातिभोजन	२५
रासनहाण व तोंडधुणे	१०३
मादकपदार्थे	१०९

भाग ४ था.

१११-१२७

पावण	११२
वर्षप्रतिष्ठा व बटवैणिमेचे नायन	११६
आषाढपाटी	११७
श्रावणपाटी	११८
मंगळागौरीव्रत वगैरे	११९
विजयादशमी	१२२
दिवाळसण	१२२
मकरसंक्रांति	१२६
फुलभेट	१२७

भाग ५ वा.

१२८-१३८

नूतनपदधारण करणे	१२८
न्हाणबली	१३१
मर्माधान	१३४
ओटीभरण	१३६
डोळजेवण	१३७
विष्णुबली	१३८

इतर माहिती.

अैषधसंग्रह	१-१३
वैदिक कृत्यांच्या माहितीची पत्रके	१-९
पत्रिका करण्याची माहिती	११-१५
घडित पांडण्याची माहिती	१५-१८
पक्षांन्हांची माहिती	१९-२१

मंगलकार्यसंग्रह.

भाग १ ला.

बाळपण.

—oOo—

जन्मकाल.

आश्विनाचा महिना निघाला. शरदृतूचा अंमल बसत चालला. जिकडे तिकडे हिरवे चार दिसू लागले. शेतांतील भातांस लोंबो येउन ते वाऱ्याने झोलू लागले. तीळ व करडई पेरलेलीं देते पिवळ्या व तांबूस वर्णाच्या फुलांनीं शोभायमान दिसू लागलीं. पंचपंच उषः काळ झाला. गार वाऱ्याची मुळूक सुटली. ती आंगांस शोबू लागली, स्वच्छ उदकानें तुडूब भरलेल्या सरोवरांतील तांबडीं, पिवळीं, निळीं व पांढरीं वगैरे निरनिराळ्या रंगांचीं कमलें विकसित होऊं लागलीं. कावळे कावकाव करू लागले. पाकोळ्या आकाशांत उडून गायन करू लागल्या. अग्निहोत्री धाबळ्या पांघरून नदीवर कार्तिक स्नानास निघाले. विद्यार्थी वेदघोष व शास्त्राभ्यास करीत बसले. रविप्रभा पडून दशदिशा उजळल्या. भ्रमर कमलिनीपासून मुक्त होउन गुंजारव करू लागले. घरोघर स्त्रियांनीं सडासंमार्जन करून चित्रविचित्र रांगोळ्या घातल्या. वेणीफणी करून, आंगें धुउन, स्त्रिया आपापल्या गृहकृत्यास लागल्या.

सूर्यांबब दृष्टिगोचर होताच अग्निहोत्र्यांनीं होमशाळेंत अग्नीचें उदरण करून होमकुंडांत गोळा अर्पण केला. अंबिकेच्या देवाळयांत जाऊन स्त्रियांनीं श्री देवीस पूजासंभार अर्पण करून, ऐकमेकींस हळदकुंकू देउन, त्या आपापल्या घरां गेल्या.

असें होतां होतां प्रहर दिवस चढला. बाबासाहेबांच्या वाड्यांत ताशे, वाजंत्री व चौघडे वाजू लागले. बंदुकींचे आवाज निघाले. भिक्षुक मंडळी जमू लागली. सर्वांचीं मुखकमलें प्रफुल्लीत होउन चोहोकडे आनंदमुद्रा चमकू लागली.

असें होण्याचें कारण बाबासाहेब यांचे जे वडील चिरंजीव दिव्यरामभाऊ त्यांस पुत्र झाला, हें होय. अगोदर बाबासाहेब संपत्तिवान् अबुदार व कुलीन घराण्यांतील गृहस्थ, त्यांस प्रथमच नातू झाला, मग त्यांचा हर्ष काय सांगावा ? असो.

१. पुत्र झालावर पित्यानें होवाय किंवा विहिरींत उडी टाकून स्नान करावें. कारण वडी-
गासून पाणी भितकें उंच उडेल तितकें उंच स्वर्गी पितर चढतील, अशी मुक्तांची श्रद्धा आहे. उडी न टाकिली तर दगड टाकितान्.

नंतर पुत्रावण करण्याकरिता उपाध्यास बोलावणे पाठविले. व पानसूपा-
रीचें आभरण केले. नंतर मंडळी व उपाध्ये मान्यावर पुत्रावणाचा प्रकार
सुरू झाला.

या कृत्यास भाषार.

जाते पुत्रपिताकुर्यान्नादीश्राद्धविधानतः ॥

जातकर्मततः कुर्यादन्यैरालम्बनात्पुरा ॥ १ ॥

अर्थ—पुत्र जनन झाल्यावर तात्कालिक पित्याने नांदीश्राद्धोत्तर विधिपूर्वक
शिवास अभ्यांनीं स्पर्श केल्याचें पूर्वी जातकर्म संस्कार करावा.

या कृत्यास लागणारें साहित्याबद्दल यादी या भागास जोडलेल्या
पत्रकांत आहे.

प्रथम उपाध्यासीं शिवरामभाऊंकडून पुण्याहवाचन व नांदीश्राद्ध करवून
नंतर मुलाच्या मुखांत मध घातली.

पुत्रावणाचा प्रकार आठोपल्यावर भिक्षुकमंडळीस दक्षिणा वाटिली.
व सर्व मंडळीस पानसुपारी अत्तर गुळाव, व हारगजरे दिले.

बाबांसा०—(बापुजीस.) बाळांतिणीस दाय्याचीं औषधें व काढे यांची
यादी माझ्या रुमालांत आहे ती काढून आणून त्याप्रमाणें औषधें आणून द्या. (ही
यादी या भागाच्या आरंभी दिली आहे, ती पहावी.)

चौथे दिवशीं नहाणीपूजनाचा प्रकार.

सुशणीकडून नहाणी सारविली. नंतर पांच सुवासिनी मिळून बाळांतिणीस
मुलासह नहाणीवर उभी करून तिच्या पायांवर पाणी ओविलें, आणि स्त्रियांस हळ-
दकुंकू देऊन (विड्याच्या पानावर हळद, कुंकू, भिजलेले हरभरे घालून) वायनें
वाटली. (द्वाप्रमाणें चौथे दिवशीं करावें.)

पांचवे दिवशीं पंचमीपूजन करण्याचा प्रकार.

पांचवे दिवशीं प्रातःकाळीं सडासारवण पडलें. बाघें, वाजूं लागलीं. बाळां-
तिणीची शेकशेगडी करून सुर्वण बाळांत्यांची मोठ घेऊन नदीवर धुण्यास गेली.
वैद्य घेऊन बाळांतिणीचा समाचार घेऊन गेले. अशा वेळीं बाबांसाहेब मुख-

१. ही पूजा भितीवर देवांचे चित्र काढून त्याची व त्याळी पाठ सोडून त्यावर नामवेळी,
व्या व हरिच्या पांनांवर चित्राची आकृती काढून त्याची करण्याचा परिपाठ आहे. व त्या पाट
जवळ वडत, छेखणी, कोरा कापड व दाख ठेविताव. कायस्थ प्रभू जातींत त्या पाट्यावर देवीची
सुवर्ण प्रतिमा बांधीचे सोडे, व मोठे ठेवितात. कीर्तें कीर्तें या दिवशीं मध्यरात्री पर्यंत जाग्रत कर.
त्याचा परिपाठ दिभूत येतो.

मार्जन करून शालजोडी पांघरून लोडाशीं देऊन बसले आहेत इतक्यांत तरहरपंत उपाध्ये तेथे आले.

बाबासा०—या उपाध्ये महासज, असे इकडे या.

उपाध्ये०—आतां बसण्याची वेळ नाही. नदीवर स्नानास जावयाचे आहे. पण झटलें आज पंचमीपूजन आहे, झणून आलों होतो. त्यास लागणाऱ्या साहित्याची याद बापूजीस दिलीच आहे, त्याप्रमाणें तजवीज होईलच. आपण काय पोक्त आहां, आपल्यास सांगावयास पाहिजे असें नाही, परंतु आझास कोठें चैन पडतें आल्यावांचून ! बरें जातों आतां. संध्याकाळीं लवकर झणजे पांच एक वाजतां येईन.

बाबा०—लवकरच येऊन पूजा आटपून जा, झणजे झालें. फार वेळ नका लावू.

तरहर०—फार उत्तम आहे. माझे हो काय ! मी आपला चार वाजताच येईन. (असें बोलून घरीं गेले.)

सायंकाळीं उपाध्ये आल्यावर त्यांनीं पूजनाचें साहित्य मत्तून घेऊन तपारी केली. नंतर शिवरामभाऊंनीं स्नान केल्यावर पंचमीपूजनास आरंभ झाला. चौघडा व वाजंत्री वाजूं लागली. व इष्टमित्रांसह यथासांग पूजन झालो पल्यावर बोलाविलेल्या मंडळीस आमंत्रण जाऊन मंडळी आल्यावर सर्वांचें भोजन झालें. नंतर पानसुपारी, अत्तरगुलाव दिल्यावर कांहीं मंडळी घरीं गेली, व कांहीं जाग्रण करण्यास तेथेंच राहिली. (ह्याप्रमाणें पांचव्या दिवशीं करावें.)

दुसऱ्या दिवशीं झणजे सहावे दिवशीं पंचमीपूजनाप्रमाणें पूजा व जाग्रण केलें.

आठवे दिवशीं रात्रौ जाग्रणोत्तरितां मंडळी आली. तो त्यावेळेचा आठ काय सांगावा ! सर्व दिवाणखाना गच्च भरला होता. कांहीं मंडळी सोंगट्या खेळत होती. कोणी बुदबळांचा डाव मांडला होता. कोणी गजिका खेळत होते. याप्रमाण्ध्यरात्रपर्यंत खेळ झाल्यावर मंडळी चहा कांफी घेऊन आपापल्या घरीं गेली.

बालकशुद्धि.

आकरावे दिवशीं प्रातःकाळीं बाळंतिणीस व मुलास स्नान घालण्याकरितां स्वच्छ व ताजे पाणी तापवून दोघांस स्नानें घातली. नंतर मुलास पाटावर निजवून त्याचें पोटावर दूर्वा व सरकीचा कापूस टाकून त्यास उचालिलें.

१ पंचमीपूजनाप्रमाणें एकविसावे दिवशींही पूजा करण्याचा कोठें कोठें प्रचार आहे.

२ पूजा आटोपल्यावर ब्राह्मणाकडून रामरक्षास्तोत्र वाचवावें.

३ पांचवे सहावे व आठवे दिवशीं रात्रौ जाग्रण करण्याचा परिपाठ आहे.

बाळतविडाची सर्व तयारी झालीच होती. ढिकाचे, मेथ्याचे, सुटीचे, आळीवाचे वगैरे लाडू, तिखटी सुपारी, ओवा, लसूण, बाळतिणीस लुगडे व खण, मुलास बाळत्यास फडकी, कुंची व टोपरें. हें सामान परातीतून भरून ठेविलें होतें. हळदकुंकवाची तयारी करून निमंत्रित स्त्रिया जमल्यावर बाळतिणीचे खोलीत चौपाट काढून, त्यावर चौरंग मांडून बाळतिणीस मुलासह त्यावर बसविलें. नंतर तिस हळदकुंकू देऊन, बाळ-तविडा हाती लावून, ओटी भरून लुगडे व खण दिला. मुलास टोपरें व कुंची घातली. नंतर सर्व स्त्रियांस हळदकुंकू देऊन ओट्या भारल्या. (ह्या प्रमाणें भक्तावे दिवशीं करावें.)

बारास.

बारावें दिवशीं प्रातःकाळीं सर्व वाड्यांत तोरणें बांधिली. चौघडे झडू लागले. तांडो खणाणू लागले. सनपांचे मधुर स्वर निघू लागले. असा तो वाडा वाद्यांनीं गजबजून गेल्यामुळें मंगळदायक दिसू लागला.

पूर्व दिवशीं सर्व प्रकारची तयारी झाली होती. स्त्रियांस हळदिकुंकवाचे बोलावणे केलें होतें. त्याप्रमाणें स्त्रिया येऊं लागल्या. नंतर माजघरांत पाळणा बांधिला होता, त्यांत मुलास निजण्यास लहान लहान गाद्या घालून पाळण्यावर उत बांधून झालरी लाविल्या. त्याच्या समोवतीं निर्गुडीचे टहाळ बांधले. पाळण्याचे खाली चौपाट काढून त्यावर चौरंग मांडून मश्रूचा रुमाल घातला. नंतर स्त्रिया जमल्यावर मुलास बाळतिणीजवळ देऊन, जिवत्या उखळून मुलास सूर्यदर्शन करण्यास पुढील चौकांत नेलें. सूर्यदर्शन करून घरांत आल्यावर मुलासह बाळतिणीस चौरंगावर बसविलें. तिस हळदकुंकू देऊन, ओटी भरून रेशीमकाठी पातळे व खण दिला. मुलास कुंची व टोपरें घालून मश्रूच्या बाळत्यानीं गुंडाळून त्यास पाळण्यांत घातलें. मुलाचें नांव आत्माराम ठेविलें. (ह्यास नामकर्ण झणतात. या कृत्यासंबंधी वैदिककर्म करावयाचें तें पत्रकांत पहा.)

हें कृत्य आटोपल्यावर गांवांतील स्त्रियांनीं आपापल्या सामर्थ्यानरूप आण-लेला बाळतविडा बाळतिणीचे हाती लावून ओटी भरली.

१ मुलाचें बारास १२ व्या दिवशीं व मुलाचें १३ व्या दिवशीं करितात.

२ ह्या पातळ्यास विवळा रंग दावा.

३ हा व पुढील काम टोचण्याचा प्रकार भोजन झाल्यावर सायंकाळीं करण्याचा प्रघात कोठें कोठें आहे.

४ नारळ, तांदूळ, पलसुपारी, लवंगा, वेळडीचे, जायफळ, मुलास कुंची टोपरें, बाळतिणीस लुगडे व खण. ह्यास कोणी भाचळी झणतात.

सर्वानीं आप्रमार्गे केल्यावर त्यांस इळदकुंकू देऊन त्यांच्या नारळानीं ओट्या भरल्या व साखर वाटली.

हे सर्व कृत्य आटोपल्यावर इष्टमित्र व सोयरेधारे यांसह पंचपक्वान्नाचे भोजन झाले. भोजन झाल्यावर मंडळीस यानसुपारी, अत्तरगुलाब, हारगजरे देऊन नारळ व साखर वाटली. नंतर गांवत साखर वाटण्याकरितां बापूजीस व सखारामास पाठविले, व सर्व गांवभर ओट्या आनंदाने साखर वाटली.

सायंकाळीं सोनार आल्यावर चौपाट काढून समोरासमोर दोन चौरंग मांडिले. एकावर सोनारास व एकावर बाळंतिणीस मुलासह बसविले. दिवा लाविला, नंतर बाळंतिणीस, मुलास व सोनारास कुंकू लावून दिवा आंबाळिला.

बाळंतिणीची ओटी भरली. नंतर सोनाराने मुलाचे कान टोंचले. यास कर्णवेध झणतात.

कान टोंचल्यावर सोनारास शेलोपागोटें दिलें.

रात्री जोशीबुवांनीं मुलाची पत्रिका वर्तवून आणिली ती सर्व मंडळीस वाचून दाखविली.

महिन्याचा वाढदिवस.

एके दिवशीं प्रातःकाळीं बाबा साहेब मुखमार्जन करून वर्तमानपत्र वाचीत बसले होते, इतक्यांत नारायणराव तेथें आले.

नारायण०—बाबासाहेब! कालचे पत्र बापूजींनीं कुठें ठेविलें कोणास टाऊक! त्यामध्ये काय त्या रा. व. संबंधानें पत्रव्यवहार होता तो मला वाचावयाचा होता. आणि शिवाय ते आपले नरहरपंतही तें पत्र मागण्यास आले होते. त्यांत म्हणतात कायशी त्या रा. व. रात्रिषयीं फारच लिहिलें आहे मी काल केवढा वेळ तें शोधित होतो, पण तें काहीं मला मिळालें नाहीं.

बाबा०—अरे नानासाहेब ! तुम्हाला मुलांना पत्र वाचण्याचा नाद कांहीं चांगला नाहीं. या असल्या कामांत तुम्ही आपली वेळ अगदीं दवडून नये. तुम्हाला

१ कान टोंचताना सोम-याच्या संबंध वाटणारा मोडण्याची चाल आहे. व तें खोबरें मुलास देतात. ही चाल कां पडली असावी व बाबें कारण काय हे समजत नाहीं. कान टोंचण्या करितां सोन्याचीं मुकळीं असावीं.

२ पोषाग देणें श्रीधन लोकांचें काम आहे. गरिबांनीं नारळ व शिषा द्यावा.

३ पत्रिका भायारंमि दिली आहे ती पहा. कारणाची रीतीही दिली आहे.

४ आप्रमार्गे मुलीनाही वाढदिवस करावा. मुलास जन्मून एक वर्ष झालें झणजे असाच वाढदिवस करितात त्यास वर्षीचा वाढदिवस असें झणतात.

या पेक्षा फार महत्वाची कामे या कवळ्या वयांत करावयाची आहेत. या खटपटी पाहिजेत कशाला तुम्हाला ?

नाप०—खटपटी असे नाही. पण येवढे त्या वयांत रा. व. यांच्या संबंधाने लिहिले आहे तरी काय, तें पहाण्याची मला आपली उत्कंठा झाली. दुसरे काही नाही. आपण सांगितल्यापासून मी हा नाद सोडून दिला आहे. नाही का बाबासाहेब !

बाबा०—तें माझ्या लक्षांत आहे. बरें मग तुला तें कालचें पत्र पाहिजे ना ? तें माझ्या आंगरख्याच्या खिऱ्यांत आहे. तें घे आणि वाचून झाल्याबरोबर येथे आणून देव. (नारायण तसें करितो व जावयास लागतो.) अरे नानासाहेब ! खाली बापूजी आले असतील तर त्यांना वर लावून दे. उद्या कायसा आपल्या आत्माराजाचा महिन्याचा वाढदिवस आहे. बापूजींना मी आज सकाळी लवकर बलाविले. पण माणसापुढे काही बाबा अगदीं इलाज नाही. सात बाजावाला आले तरी अजून त्यांचा ठिकाण नाही.

नाना०—(दुखून बापूजीच येत आहेत हें पाहून) हे पहा आलेच ते.

बाबा०—यावे बापूजी ! उद्याची आठवण आहे ना !

बापू०—हो, हो, हें काय विचारावे ! थोडासा यावयाला विलंब लागला. आपल्याकडे यावयाला निघालों तो तें रुग्णाजीपंत आले. तेव्हां जरा त्यांच्याशीं बोलत बसावे लागले.

बाबा०—सबबी पुरे हो, मी कुठे तुम्हाला विचारतो आहे ! बरं काल सांगितल्या प्रमाणें उद्याची बिनचूक तयारी करा. बोलावण्याची याद तुमच्या जवळ कालच दिली आहे. बोलावयाला नानासाहेबांना बरोबर घेऊन जा.

बापूजी०—ठीक आहे. मग उगीच आतां उशीर उपयोगी नाही. मी जातो तर. हो, बरें पण तें देशमुखांच्या घराविषयीं काय झालें तिकडे बलावणें करावयाचें कीं, काय ?

बाबा०—त्याचा आम्ही विचार केला. बोलावणें करावें हें बरं, समजला ?

बापू०—हो तें उत्तमच. मी येतो तर.

बाबा०—ठीक आहे. मला ही त्याला तात्यासाहेबांकडे जावयाचें आहे. (जातात).

पूर्व प्रवेशीं सांगितल्याप्रमाणें दुसरे दिवशीं बाबासाहेबांचे घरी वाढदिवसाची अगदीं गर्दी उडाली होती. प्रातःकाळीच त्यांचा वाढा कर्णवधूर वाद्यांच्या ध्वनीनें दुमदुमून गेला होता. श्रीमंत लोकांच्या

सांप्रदायाप्रमाणें नाना वाद्यांचा गजर चालला आहे. अशावेळीं इंदुकले-
प्रमाणें वृद्धिगत होणाऱ्या त्या बालकास मंगलस्नान घातलें. दुपारी निमंत्रित
वेळीं इष्ट मित्रांची गर्दी व्हावयास लागली व तो वाडा एकाद्या विवाहमंडपाप्रमाणें
शोभिवंत दिसू लागला. सर्व मंडळी जमल्यानंतर मंडळी भोजनास बसली. बाबा
साहेबांच्या पेथील भोजनाचा थाट! तो काय विचारावयाचा आहे! ईश्वर
रुपेनें संपत्तीची अनुकूलता व एकादें कृत्य घाटानें करण्याची हीस हीं एकवट-
व्यावर मग त्या बेतांत कसर कोटून रहाणार ! असो. याप्रमाणें आत्मारामाचा
महिण्याचा वाढदिवस मोठ्या थाटानें केला.

शितल शिमगा.

एके दिवशीं सायंकाळचे प्रहरी माडीवरील दिवाणखान्यांत खुर्चीवर बसून
बाबासाहेब रस्त्यावरील शोभा अवलोकन करित होते. त्यांच्या घरापुढे एक
रमणीय बगीच्या होता. त्यांत सुवासिक व चित्र विचित्र रंगांचीं फुललेलीं लहान
लहान झाडे ज्यांत आहेत अशा कुडया हारीनें टेविल्या होत्या. मधून मधून
चिचोळे रस्ते होते. त्यांच्या दुतर्फा हिरव्याचार गवतानें शोभायमान दिसत
होत्या. मध्यभागीं एक कारंजें होतें तें थुई थुई उडत होतें. त्याचे ते स्वच्छोदकाचे
तुषार कारंज्याच्या सभोवतीं जाई, जुई, चमेली अशा कृशांगी वेली एकत्र गुफटून
गेल्या होत्या त्यांजवर पडत, तेव्हां त्यांजवरील सकुमार फुलें जणूं माना, डोलावून
कोणास बोलवित आहेत असें वाटे ! बाबा साहेबांनीं एक मोर पाळला होता.
तो तेंथें आपला पिसारा बर करून मोठ्या डौलानें नाचत होता. अशी ही
शोभा अवलोकन करून दुःखीकष्टी प्राण्यांचेही मन शांत व्हावयाचें, मग बाबा
साहेबांसारख्या सुखी मनुष्याच्या अंतःकरणांत किती उल्हास व्हावा ! अशा उल्हा-
सानें भरलेल्या बाबा साहेबांच्या अंतःकरणांत जगनिपंता जगयालक जो परमेश्वर
ज्यानें अशा रमणीय वस्तु निर्माण केल्या त्याच्या अगाध लीला येऊं लागल्या आणि
त्यांचें मन त्याचे आभार मानूं लागलें. असें त्यांचें मन अगदीं गर्क झालें
आहे, इतक्यांत बाईसाहेब तेंथें येऊन उभ्या राहिल्या. पुढें त्या उभयतां मध्ये जो
संवाद झाला तो येणें प्रमाणें:-

बाईसा०-ऐकलंका, रंगपंचमीला किती दिवस आहेत झटलं!

बाबासा०-आहेत चार दिवस. बरें पुढें आपल्या काय मनांत आहे!

बाईसा०-माझा मेलं मनांत तें काय असाचं! दरसालसारखं हळदकुंकू

* हे कृत्य फाल्गुन वद्य ५ म्हणजे रंगपंचमीचे दिवशीं करितात. यास कायस्थ प्रभू ज्ञातींत गिम
पाटाळणें असें झणवत.

करायचं, पण पंदा आत्मारामाचा शितळ शिमगा नाही कां करायचा ?

बाबासा०—हो करावयाचा, आमची काय ना आहे ! पण आणखी कांहीं कमजास्त करावयाचें आहे असें दिसते.

बाईसा०—मनांत मेलं पुष्कळ येतं, पण उपयोग काय !

बाबासा०—तुमची जेव्हा पहावी तेव्हा कुरकूर आहेच, कधी असें सांगितलेलें आटवत नाही कीं, मला अमुक एक पाहिजे आहे. आहे वेढे घेऊन थोडीशी कुरकूर फुरफुर केल्या शिवाय सांगतांच येत नाही. तरी पण बरें आहे. जें जें मागतां तें तें मिळत आहे. बरें आतां येऊं या तोंडांतून एकदां.

बाईसा०—(हास्यमुखकरून) असं मनांत आहे कीं, कांहीं बायकांना नाहा-यला घालावं, व त्यांना लुगडी आणि पातळें दावीं. आणखी मुलांनां शबली आणि गाढ्या दाव्या. दुसरें तें काय असणार ?

बाबासा०—तुमच्या बायकांनां तेवढें यां सणून सांगायाला तयार ! कांहीं पुरुषांनां पागोटीं या असें नाही सांगितलें तें ? बरोबरच आहे, तुलांस जें पाहिजे तें कुरकूर करून जरासा राग आणून मागून घेतां येतें, आली कोणांजवळ जावें ?

बाईसा०—मला वाटलेंच होतं कीं, आतां कांहीं तरी कडी होणार ! पुरुषांस पागोटीं द्यावचीं असलीं तर दावीं बापडीं ! माझं काय जातं आहे त्यांत ! बरें तसं नाही ना करायचं ?

बाबासा०—आली कोटें नाही सणून सणतां. दहा दहा लुगडी व पातळें पुरीं होतील कां !

बाईसा०—दहा लुगडी आणि दहा पातळें मिळून एकंदर किती बीस झालीं ना ! पुरेत, पुष्कळ झालीं. पण तितकेच खण व दहा शबली पाहिजेत.

बाबासा०—बापूजी, दुर्गाशेटकडे जाऊन १० लुगडी व १० रोशिमकाठी पातळें घेऊन या. तसेंच खण २० चांगले नागपुरी आणा व शिंप्यास मुलांचीं शबली १० शिववून रंगवून आणण्यास सांगा. (बाईसाहेबाकडे पाहून) बापूजी, पांच पांच तहासहा रुपयांचीं लुगडी आणा सणजे झालें.

बाईसा०—तीं काय मोलकरणींना द्यावचीं असतील वाटतें ? तें कांहीं नाही, दहा दहा रुपयांहून कमी किमतीचीं लुगडी मुळींच कामाला पडविण्याचीं नाहीत. बापूजी, समजलांत कां एक एक रुपयाचा खण आणा हो. तुझी माग एक खणाळें आणलें होतं त्या तऱ्हेचेच आणा सणजे झालें.

बाबासा०—बरें आहे तुमच्या मजप्रमाणें होऊं या.

बापूजी बाजारांत जाऊन लुगडी, पातळें व खण आणून बाईसाहेबांस दाखवून त्यांच्या पसंतीप्रमाणे खरेदी करितात.

बाईसा०—सखाराम, अरे इकडे ये, ती साळू कासारीण तुला माहित-आहेना? तिला रंगपंचमीच्या दिवशीं सकाळीं चांगल्या वांगड्या घेऊन पायला सांगून ये. जा आता कसा पाहू !

(सखाराम जातो.)

पूर्व संकेताप्रमाणे रंगपंचमीच्या अदले दिवशीं सर्व तयारी होऊं लागली. दुपारचें जेवण झाल्यावर सायंकाळच्या सुमारास बाईसाहेब पार्वतीस हांक मारून झगल्या, अग, तुला तें बाईकरांचें घर माहित आहे कां ?

(रमा जवळ उभी होती ती पुढें येऊन)

रमा०—पार्वतीबाईला आहे तर खरं ठावक. मीनीबि तें बागितलं हाये.

बाईसा०—बरं तर, तुझी दोघीजणीं त्यांचे घरीं व दुसरे कोणाकडे जायचें तें मी पार्वतीला सांगितलें आहे, त्या सगळ्या घरीं जाऊन मुलींवाळींसुद्धा उद्या नहायला व जेवावयला येण्याचें कुंकू लावून या. (सखारामास हांक मारून) अरे तूं कुठें गेला होतास. संव्याकाळ होत आली, मखराची तयारी केलीस का ? केळीचे खांब वागेंत जाऊन घेऊन ये, झणून तुला सकाळींच सांगितलें आहेना ?

सखारा०—आपण चौकांत येऊन तर जा झणजे आपल्याला सर्व सम-जेल. मखर केव्हांच पुरें करून ठेविलें आहे.

बाई०—अग बाई ! होय का ? तूं हुशारच आहेस रे बाबा ! बरं, एक काम तर आटोपलं. आतां चौघडेवाले, ताशेवाले व वाजंत्रीवाले यांस सांगून ये. भगदीं सकाळीं या झणून सांग हो.

रात्री खोबऱ्याचीं दुधें काढलीं. सुगंधिक उटणीं तयार करून ठेविलीं. बेलबुट्टी काढून चमत्कारिक रंगानें रंगविलेल्या बिलोरी कांचेच्या कुप्या नानाप्र-कारच्या सुवासिक अत्तरांनीं भरून ठेविल्या. लुगडीं, पातळें व खण पांचा बस्ता बांधून ठेविला.

दुसऱ्या दिवशीं प्रातःकाळीं मागील चौकांत स्नानास पाणी तापत ठेविलें. स्त्रियांस बोलावणीं गेलीं. कासारीण तऱ्हेतऱ्हेचे सामान आणून मागील चौकांत बसली. पुढील मंडपांत वाद्यांचा गजर होऊं लागला. स्त्रिया कोणी गाडीत व कोणी पायींच येऊं लागल्या.

स्त्रियांस बसण्यास बाजघरांतील दिवाणखापांत बैठक घातली होती तेथें बाईसाहेब स्त्रियांस बसवीत होत्या. स्त्रिया आल्यावर नहाण्यास सुरुवात झाली.

मागील चौकांत चौपाट काडून चौरंग मांडिला होता त्यावर प्रत्येकीस बसवीत, नंतर प्रत्येकीस मर्जी प्रमाणे बांगड्या भरल्यावर खोलीत नेउन तेथे मांडलेल्या चौरंगावर बसवीत. त्या ठिकाणी नहाणाचें सर्व सामान होतें. आंगास लावण्याकरितां मोलकरणी तत्पर होत्या. तेथे चौरंगावर बसल्यावर कोणी वेणीचे केंस मोकळे करून दूध लावी, कोणी उटणीं अंगास लावी, व कोणी तेलें लावी; याप्रमाणे तेथे मर्जनुरूप अंगास लावल्यावर त्यास स्नानाच्या ठिकाणीं नेउन केळीच्या मखरांत बसवीत. तेथे बसताच उष्णोदकानें भरलेली घंगाळें आपून ठेवीत. नंतर कोणी केस साफ करून विंचरीत, कोणी हात व पाय चोळीत. याप्रमाणे स्नान आटपल्यावर आंग पुसल्यानंतर कोणास लुगडें व कोणास पातळ नेसावयास देत.

अशा रीतीनें सर्वांचीं स्नानें झाल्यावर सुंदर मिष्टान्नभोजन झालें.

सायंकाळीं स्त्रियांस हळदकुंकूवाचें आमंत्रण गेलें. माडीवर बैठक घातली. त्याचें मध्यभागीं चौरंग मांडून त्यावर मश्रु घातला. त्या चौरंगाचे समोर तांब्याची घागीर उदकानें भरून त्यावर आम्रपलव व नारळ ठेवून मांडिली. स्त्रिया जमल्यावर लहान मुलांसह त्याचे आईस चौरंगावर बसविली. नंतर तिस हळद कुंकू देउन ओटी भरली व तिला खण आणि पातळ दिलें. मुलांस कुंकू लाउन दिवा उतरल्या नंतर त्याचें पोट त्या घागरीस तीन वेळां लाविलें. त्याच्या गळ्यांत निरनिराळ्या गाठद्या घालून अंगांत झबलें घातलें.

हें केल्य आटोपल्यावर सर्व स्त्रियांस हळदकुंकू व कोणास पातळ व कोणास लुगडें आणि खण देउन ओटद्या भरल्या. मुलांस झबलीं देउन गळ्यांत गाठद्या घातल्या. नंतर पानसुपारी, हार गजरे, अत्तर गुलाब देउन केशराचा रंग उडविला.

उष्टावण.

एके दिवशीं बाईसाहेब माडीवरील खोलीत बसल्या होत्या, जवळ दोघी सुना व काशीबाई कांहीं शिवणकाम करीत बसल्या होत्या, इतक्यांत वडील सुन सीताबाई आत्मारामास कडेवर घेउन तेथे आली.

सिता, — (बाई साहेबांस) आतां ह्याचें उष्टावण करण्यास कोणती हरकत आहे?

१ घागरीच्या खालीं माताचे दागें घालून घागरीस कुंकूवाच्या मेषाचीं बीटे ओढावी. घागर नवी भसावी न मिळाव्यास जुनी घ्यावी. असें केळें म्हणजे मुलांस उगहाळा बाधत नाहीं. असा समज आहे.

२ याप्रमाणें आपल्या सामर्थ्यानुरूप करावें. मी सांगितला हा प्रकार श्रीमंत लोकांचा आहे. परंतु गरिबांनीं नुसतें हळद कुंकू दागें. याप्रमाणें मुलीचेंही करावें. असा प्रकार तीन वर्षे पर्यंत करण्याचा परिपाठ आहे.

३ उष्टावण झगजे मुलांस प्रथम भन्न खावयास घालणें हा प्रकार सातव्या महिन्यांत करावा असा गृहकार आहे. उष्टावण करण्यास मुलाचा सामा भसावा असा परिपाठ आहे.

बाईसा.—हरकत ती कसली आहे! पण तुला मांड आला पाहिजेना! त्याला सध्या रजा मिळत नाही म्हणून त्याच पत्र आले आहे. हा सातवा महिना नुकताच लागला आहे. बाईसा केव्हा तरी करून टाकू म्हणजे झालं.

काशी.—अग बाई ? हा सातवा महिना का. पण कायग बाहिनी तुझी इतकी घाईग कशाला पाहिजे! लहान मुलांनी जेवावं हें काय मेलं चांगलं का दिसतं!

बाईसा.—अग तसं नाही. सातव्याच महिन्यांत तें करावं असं आहे, म्हणून मेली घाई हो बरी. बाई भाठवण झाली, आतां जवळच गुढीपाडवा आला आहे, त्याच दिवशीं उरकून घेऊं म्हणजे झालं. पुढें तुला पण सासरचं बलाकणं लवकरच येईल, आणि आत्मारामचा मामा दिखील गुढीपाडव्याला येईल.

काशी.—हें ग काय असं आहे! तुझं मेलं नाही तेंच म्हणणं! इश्य मेलं! असं कां पण भिकारदया सारखं! तुम्हाला कोहीं एकादं कार्य एकांतएक करून व्यावयाला नको. आणि त्यांतून मेलं सणावारीं कोण बसलं आहे तुमच्याकडे पांयला ! किती झाला तरी तो वर्षाचा दिवस. ते काहीं उपयोगी नाही. तुम्हालां करायचंच असलं तर एकादा गडे चांगलासा दिवस पहा आणि त्या दिवशीं करा.

बाईसा.—मला वाटलंच होतं, आमच्या काशी बाईनं कुठला माझा विचार मानायला ! बरं बाई तूं म्हणतेस तसंच करूं हो.

पुढें काहीं दिवसानंतर शुभ दिवस पाडून उष्टावण करण्याचा निश्चय केला. बदले दिवशीं सर्व तयारी होऊं लागली. श्रीमंत लोकांकडील थोड काय विचारतां ! आचारी पंचपक्वान्नें करीत आहेत, स्त्रिया त्यांजवळ बसून त्यांस सांगताहेत, बाईसाहेब उदइक लागणाऱ्या साहित्याची तयारी करीत आहेत, या प्रमाणें चोहोंकडे गडबड झाली होती. सायंकाळच्या सुमारास बाईसाहेब राधाबाईस हाकमारून म्हणतात.

बाई—तूं सितारामपंत वकील व बापूजी देशपांडे यांच्या घरीं जाऊन त्यांकडील सर्वांस उद्या जेवण्यास येण्याचं कुंकू लाऊन ये.

काशी.—अग, बाई ती नाशिककरांकडे कोणी एक बडोद्याची पाडणी आली आहे. ती बाहिनीची कोणशी नातलग आहे, तिला पण बलाबलं पाहिजे, नाही का!

बाई.—मग गडे तूंच जा. आणि राथेलापण बरोबर ने. (तिथी जाताना.)

दुसरे दिवशीं प्रातःकाळीं वाजंत्री व चौघडा वाजूं लागला. तांशें खणाणूं लागले. आत्मारामास वाजत गाजत मंगलस्नान घातलें.

जेवण्याच्या वेळेस माजघरांत मोठ मोठें शिसत्री पाट मांडिलें. लाल भटक गुलालावर लखलखणाऱ्या रांगोळीचा कणा काढला. वेलबुडीदार महिरापी काडून हिरवी चार किस्तीर्ण केळपात्रें मांडिलीं. उदबत्यांचीं झाडें ठेविलीं. चांदीचीं ताटें व वाट्या मांडून, त्या पांढऱ्या शुभ ताटांत पिवळे जरद पदार्थ वाढिले. सिरांनें वाट्या भरून ठेविल्या. नाना प्रकारचीं लोणचीं व कोशिबिरी वाढिल्यामुळें पानें भरून गेलीं.

एकापाटाखाली चौपाट काढिला. आडणांवर चांदीचें मोठें ताट मांडिलें. त्या सभोवतीं वेलबुडीचा कणा व महिरापी काढिल्या. जवळ समया लावून अगर-बत्यांची व उदबत्यांचीं झाडें पेटवून ठेविलीं.

मंडळी आल्यावर त्यांस पाय धुण्यास ऊन पाणी दिलें. सर्व पितांबर नेसून पाटावर बसले.

चौपाट काढिलेल्या पाटावर मुलाच्या मामास बसवून मुलास त्याचे मांडीवर दिलें. नंतर कुंकू लाऊन दिवा ओंवाळिला. मामानें सुवर्णाच्या आंगठीनें मुलाच्या मुखांत खीर घातली. नंतर सर्व मंडळी जेऊं लागली.

याप्रमाणें मोठ्या थाटानें पंच पक्वान्नाचें भोजन झाल्यावर मंडळीस पान सुपारी, अत्तर, गुलाब, हार, गजरे दिल्यानंतर मंडळी उठून गेली. नंतर स्त्रियांचें भोजन याच थाटानें झालें.

करगोटे वाटणें.

आत्माराम सात महिन्यांचा झाल्यावर चांगला दिवस पाहून ८ करगोटे रेशमी व ७ पितळेच्या लहान वाट्या आणिल्या. मुंज न झालेल्या सात मुलांस व स्त्रियांस हळदकुंकूवास बौलावल्या. मुलगे आल्यावर प्रत्येकास वाटींत एक करगोटा, कुंकू, बदाम व खारीख घालून ती वाटी दिली नंतर आत्मारामाच्या कमरेस एक करगोटा बांधिला. नंतर स्त्रियांस हळदकुंकू देऊन साखर वाटिली.

(जर हा प्रकार नवव्या महिन्यांत केला तर ९ करगोटे वाटावे. गरिबांनी पितळी वाट्यांच्या ऐवजी खोबऱ्याच्या आणाव्या.)

जायबवळ

(हा प्रकार आकराव्या महिन्यांत करावा. जर त्या महिन्यांत झाला नाही, तर पुढें तीन वर्षेपर्यंत होत नाही.)

ग्रंथाचा कथानायक आत्माराम आतां आकराव्या महिन्यांत चालूं लागला. दोन अक्षरी शब्द त्याच्या तोंडांतून येऊं लागले. असा तो दिवसानुदिवस

१. ही भागटी मुळास मामानें घाली. आ प्रमाणें मुलीचेंही व्हावण करावें.

लहानाचा मोठा, व ज्याला अगदीं सजजत नव्हते तो काहींसा सजजदार होव चालला.

हा अकरावा महिना चालला असतां एके दिवशीं बाबासाहेब व शिवराम भाऊ काहीं बोलत बसले आहेत इतक्यांत बाईसाहेब तेथें आल्या.

बाईसा०—आपल्या आत्मारामास हा आकरावा महिना चालला आहे, तर ह्या महिन्यांत त्याचें जायवळ केलें पाहिजे.

शिवराम०—हो, ह्या महिन्यांत केलें तर बरें. पुढें तीन वर्षे होणार नाही.

बाबासा०—जायवळास मुख्य मुलाची आल्या असली पाहिजे. कारण, हा सर्व मानपान तिचा असतो. ती आपल्या घरी आहे.

बाईसा०—तिच्या 'वांचून जायवळ कसं करावं? तिला बलावणें पाठवावं झणजे ती येईल.

शिवराम०—पत्र पाठवून तिच्या नवऱ्यालाच घेऊन येण्याविषयी लिहावें झणजे दोघेही बरोबर येतील.

बाबा०—आज त्यांना एक पत्र लिहा, व त्यांत जायवळ करण्याचा विचार ठरला आहे, हें दाखित करा झणजे ते तयारीनें येतील.

पुढें याप्रमाणें शिवरामभाऊंनीं आपल्या मेहुण्यास पत्र धाडलें व पत्र पावतांच मंडळी आली. काशीबाई आल्यावर दुसऱ्याच दिवशीं जायवळ करण्याचा बेत ठरल्यावरून बाबासाहेब त्याच्या तयारीस लागले.

बाबासा०—(शिवराम भाऊस) उद्या चार मंडळी भोजनास बोलविली पाहिजे.

शिवराम०—कोणास बोलवावें तें सांगा, झणजे त्याप्रमाणें तजवीज करण्यास ठीक पडेल.

नंतर बाबासाहेबांनीं कोण कोण मंडळी भोजनास बोलवावी व कोणता बेत करावा, हें सांगितलें.

बाबासा०—(सखारामास) अरे, उद्या आत्मारामाचें जायवळ कराव याचें आहे झणून धोंडया न्हाण्यास सकाळीं आठ वाजण्याचें आत येण्यास सांग व तांशे आणि वाजंत्रीकल्यांस सकाळीं येण्याविषयी ताकीद दे.

दुसरेदिवशीं प्रातःकाळ झाली, पाकोळ्यांचे धवें आकाशमंडळति घिरट्या घालूं लागले. अंगास झोंबणारा गार वारा वाहूं लागला. पूर्वेस शुक्राची चांदणी चमकूं

लागली. ब्राह्मणांचा वंदेघोष सुरू झाला. शिवालयीत “ हरोम् हरोम् ” असें शब्द होऊ लागले.

नमोमंडळ लाल दिसू लागले. सडासारवण करून, रांगोळया घालून, आंगे धुऊन, स्त्रिया दक्षिमेयनास लागल्या.

बाबासाहेबांच्या वाड्यांत सडा सारवण पडले. बैठकी घातल्या, व बाबांच्या गजर सुरू झाला.

म्हावी आल्यावर पुढील चौकांतील ओसरीवर समोरा समोर चौपाट काढून चौरंग मांडिले. एकावर आत्मारामास मांडीवर घेऊन नारायणरावास बसविले, व दुसऱ्यावर म्हाव्यास बसविले. नंतर मुलाच्या आतेने (काशीबाईने) चांदीची वाटी, सोन्याची कातर व रेशमी रुमाल, असें सामान तेथे आणून ठेविले. म्हाव्यास व मुलास कुंकू लाऊन दिवा ओंवाळिला. नंतर जायबळास सुरुवात झाली.

जायबळ आटोपल्यावर म्हाव्यास चांदीची वाटी, सोन्याची कातर व रेशमी रुमाल असें सामान दिले. या शिवाय शेलापागांठे दिले. नंतर मुलाच्या आंगास तेलें व उटणी लावून त्यास अभ्यंग स्नान घातले.

बोलाविलेल्या मंडळीस पंचपक्वान्नांचें भोजन घातल्यावर मंडळी मोट्या आनंदाने आपआपल्या घरी निघून गेली.

ह्याचप्रमाणे स्त्रियांचें भोजन झाल्यावर बाबासाहेबांनी रमेश गावांत स्त्रियांस हळद कुंकवाचें आमंत्रण करावयास पाठविले.

नंतर मांडीवरील दिवाणखान्यांत बैठक घातली. तेथे चौपाट काढून चौरंग मांडिला. हळदकुंकवाचें सामान तयार करून ठेविले. स्त्रिया जमल्यावर प्रथम मुलाच्या आतेस चौरंगावर बसविले. तिला मुलाच्या आईने हळदकुंकू देऊन ओठी भरली. (ह्या वेळेस जायबळाचे कैस चांदीच्या वाटीत घालून ती वाटी आतेच्या ओटीत घालावी.) आणि तीस लुगडें व खण दिला. नंतर मुलाच्या कैसाचें भारोभार सोने मुलाच्या आतेस दिले.

हे कृत्य आटोपल्यावर मुलासह मुलाच्या आईस चौरंगावर बसविली तीस हळदकुंकू दिले. मुलास कुंकू लावून दिवा ओंवाळिला. आईची ओठी भरली. नंतर मुलाचे डोक्यावर प्रका स्त्रीने पुरात धरली. त्यांत दुसरीने बुंदीचे लाडू, पेढे व बत्तासे ओतले.

हे कृत्य आटोपल्यावर सर्व स्त्रियांस हळदकुंकू, अक्षरगुलाव व हारगजरे देऊन त्यांच्या नारळांनी ओट्या भरल्या व सर्वांस पेढे वाटले.

(हा प्रकार श्रीमंत लोकांचा झाला. गरीबांनी आपल्या सामर्थ्याप्रमाणे करावें, नापितास देण्याचें सामान मुलाच्या आतेकडून आले पाहिजे. न आले तर, घरचें करावें, पोशाख घराचा असावा. जर मुलाच्या आतेनें नाव्हास वाढी, कातर व रुमाल द्या तीन वस्तु दिल्या तर त्याबद्दल जायबळाच्या केसां भारंभार सोनें देण्याची चाल पडली आहे. श्रीमंत लोकांस असें करण्यास काहीं हरकत नाही. गरीबांनीं असें केलेंच पाहिजे असें नाही. आल्या गरीब असली तर, ती चांदीची वाडी न आणता पितळेचीच आणते व कातरही लोखंडीच आणिते, तिला त्याचप्रमाणे सोनें किंवा रूपें द्यावें, माझ्या लिहिण्याप्रमाणें सर्व कृत्य करावें असें माझे म्हणणें नाही. ज्या चाली चालू आहेत, व ज्याप्रमाणें प्रकार होत आहेत, त्याप्रमाणें मला लिहिलें पाहिजे, व लिहिण्याचा प्रयत्नही केला आहे.)

वर्षाचा वाढदिवस.

मागे महिन्याचा वाढदिवस करून दाखविला आहे त्याचप्रमाणें मोठ्या याठानें बाबासाहेबांनीं हा वाढदिवस केला.

देवी काढणें.

एके दिवशीं बाबासाहेब व शिवरामभाऊ माडीवर दिवाणखान्यांत बोलत बसले असतां तेथील देवाडाक्टर रामसिंग जयसिंग हे बाबासाहेबांचे भेटीस आले.

बाबासा०—(रामराम करून) या डाक्टर साहेब; आज आपली स्वारी इकडे कोणीकडे ?

रामसि०—आपल्या भेटीस बरेच दिवस झाले म्हणून आपल्या दर्शनास आलों. आपला नातू खुशाल आहेना ? तो आतां एक वर्षाचा झाला असेल !

बाबा०—खुशाल आहे. त्याला नुकतेंच वर्ष झालें.

रामसि०—तर मग त्याला छापला पाहिजे. आपला विचार कसा काय आहे ?

बाबा०—आमचे येथें अद्याप कोणासही छापविलें नाही. सर्वांस आंगव्याच देवी आह्या. व आजपर्यंत त्यांपासून कोणास इजाही झाली नाही. म्हणून ती चाल अद्याप चालत आली. अलिकडे छापण्याचा प्रकार निघाला आहे. आतां कोणत्या मार्गास अनुसरावें, याचा विचारच आहे.

रामसि०—विचार कशाचा त्यांत ! त्याचा असा प्रकार आहे कीं, मनुष्याला आंगव्या देवी पेटात. परंतु त्यापासून इजा होत नाही, असें जरी आपलें म्हणणें आहे, तरी रंगांत रूपांत फरक पडतो, व त्यास सार दुःख सहन करावी लागतात. ते पूर्वीचे दिवस गेले. आतां कलियुगाचा महिमा आहे. कशाचा भरवसा नाही. मागील

चाली सोडिल्या पाहिजेत. गुदस्तसालीं आपल्याच शेजारीं विष्णुपंत मामा यांचे नातवांस आंगच्या देवी आल्या. त्यापासून त्याचा कसा परिणाम झाला! किती हाल सोसावे लागले? शिवाय उद कापूर किती खर्च झाला! ज्याचे भंगीं देवी खेळतात अशा बाया त्यांचे घरीं रात्रनिदवस घुमत होत्या. अखेर मुलाचे डोळ्यांत फूल पडलें, व एक हात वांकडा झाला. नंतर मुलाचे आईनें सितलादेवीची सेवा केली. परंतु इतका खर्च व इतकी मेहनत करून काय झालें! मुलगा तर निवर्तला! याकरितां इल्लीच्या मन्वंतराप्रमाणें आपल्या घरची चाल शिवरामभाऊंचे व आमचे पसंतीस येणार नाही. व या कामांत आमीं आपले कांहींएक न ऐकतां एके दिवशीं चांगलें बीं आणून छोकऱ्याला छापून टांकूं! मग आपल्याला राग येईल तर येवो.

(इतक्यांत काशिनाथ जोशी वैद्य येतात. परस्पराने नमस्कार झाल्यावर.)

बाबा०—यांचें वैद्यराजः फार दिवसांनीं दर्शन झालें. स्वारी कोठें बाहेर गावीं गेली होती वाटतें ?

वैद्य०—हो, पंढरपुरापर्यंत गेलीं होती. यात्रा फार जमली होती; पण हवा थंड असून एकाकीं देवीची सात फारच पसरली. त्यापासून बरीच मुलें दगावलीं. पण इंद्रज सरकारची बुवा कमाल आहे! अहो सात उठली असं कळतांच देवी दाकऱांनीं भरलेले डबेचेडबे पुण्याहून आले. आणि यात्रेत चौहींकडे छापूं लागले. मोटमोटवा स्त्रीपुरूषांनां किहो धरधरून छापित! असं केलें हणूनच सर्व लोक बचावले. पण चमत्कार काय! कीं छापण्याचा प्रकार सुरू झाल्या बरोबर आठ दिवसांत सातीनें कोठें पलायन केलें तें केलेंच !

रामासि०—अहो वैद्यराज, अशा प्रसंगीं तर आपली चंगळ झाली असेल. कां काहीं रसायनें, मात्रा, व भस्में बिस्में नेलीं होती कीं नाहीं?

वैद्य०—सगळें नेलें होतें, परंतु तें आमच्या बटव्यांतच. त्या दाकऱ्यांच्या शस्त्रांस व डब्यांस रसायनें वगैरे भिऊन बसलीं. तेथें त्यांचा हो काय पाड! स्वतः मलाच छापून घेण्याचा प्रसंग आला होता. पण बरा निभावलों. त्या लाल भडक तोंडाच्या टोपीवाल्यास शिवून त्याजवळून अंगाला शस्त्र लावून कोणी व्यावें. परंतु आपली तर आतां खातरीच झाली कीं, छापविण्याची रीति फार चांगली. अहो एकदां छापविलें हणजे औषध कां पाण्याची जरूरच नाही. मग तुमचा उद, कापूर, गुलाळ, फुें यांची काय गरज! पूर्वापार चालत आलेली चाल चालवावयाची इतकेंच.

रामासि०—का वैद्यराज, आपल्या सारख्यांनीं छापण्याची रीति पसंत

करावीना? आतां आपण एकदां आपल्या घरांतील मुलांवाळांस टाका छापवून! आलीं आजपर्यंत सांगत होतो तें व्यर्थ असो; आतां तर स्वतांचीच खातरी झालीना? (बाबासाहेबांस) कां? आतां आपले वैद्यराजही माझ्या बोलण्यास कबूल झाले. आतां आपला ग्रह कसा काय आहे?

बाबा०—वैद्यराज, आलीं नातवांस छापवावें किंवा आंगच्याच देवी येऊं द्याव्या, पाबडल विचार करीत होतो. इतक्यांत आपण आलां व आपला सर्व बोलण्याचा ओघ त्याच विषयाकडे वळला. असो. कसें काय वैद्यराज मग काम करावें?

वैद्य०—मी तर बोलूनच चुकलों आहे कीं, कोणीही देवी छापविण्यास कोणत्याही प्रकारची अडचण मनांत न आणितां हयगय करूं नये. सोपा मार्ग उपलब्ध झाला असून आतां धर्मभोळेपणाचें पटल डोळ्यांवर आणून ज्या मार्गानें गेलें असतां वाईट परिणाम होतात हें आपण पहातो त्या मार्गानें जाणें हाणजे आपल्याच हातां आपण आपल्या पायांवर कुऱ्हाड मारून घेण्यासारखें आहे.

बाबा०—आतां आपलें मत असं पाहून माझ्यानें आग्रह धरवत नाहीं. परंतु वायकांची समजूत पडणें कठीण.

वैद्य०—अहो शिवरामभाऊ, मातोश्रीस बोलावून आणा पाहूं.

(वाईसाहेब येतात.)

वैद्य०—(वाई साहेबास) कसें काय? नातवांस छापवावयाचा किंवा आंगच्या देवी येण्याची वाट पहावयाची? छापवें हें फार चांगलें.

वाई०—आज्ञां वायका मनुष्यांस काय समजत? आपल्या विचारास येईल तें खरं. फार दिवस चाल चालत आली झणून मेळा जीव भितो.

वैद्य०—ते पूर्वीचे दिवस गेले. आंगच्या देवी आल्यानें कशी मुलाची खराया होते व किती हाल होतात हें आपण कधी पाहिलें नाहीं कां?

रामासि०—बाईसाहेब, आपण मनांत कांहींएक धास्ती बाळगूं नये. आलीं चांगलें बी आणून आपल्या नातवांस छापवूं. गांवांत देवीची सात आहे करितां छापण्यास विलंब करतां कामास नये.

बाबासा०—वरं तर, लवकरच बी आणा. (असें संभाषण झाल्यावर दाक्टर व वैद्य जातात.)

बाबा०—(बाईसाहेबास उद्देशून.) छापण्यांत तुमच्या कडून कांही हरकत नाही ना ?

बाई०—प्रथम चाल बोवावयास मिती वाटते. परना गोपिकाबाई असंच झणत होती. त्यांनी आपल्या नातीस शिक्केच दिले. आतां चौहोकडे चाल पडली आहे. झणून कांहीं धास्ती धरावयास नको.

बाबा०—बरे तर, दाक्टर बी घेऊन येतील तेव्हां छापवूं. पण तुम्ही आपली तयारी ठेवा.

पुढे एके दिवशीं दाक्टर घरी येऊन आत्मारामास देवी छापल्या.

छापल्यावर ताप येऊन ते फोड दिसूं लागल्यावर नांव ठेवितात. व नऊ दिवस ज्याप्रमाणें आंगच्या देवी आल्यावर उत्सव करावा लागतो त्याच प्रमाणें छापल्यावर करावा. तो सर्व प्रकार बहुधा सर्वांस विदितच आहे. व तो सर्वसारखा नाही. भिन्न भिन्न प्रकार दिसोन येतात, करितां त्याची माहिती देण्याची जरूर आहे असें वाटत नाही.

अशाच कांजण्या, वगैरे साती येतात त्यांबद्दल रूढी प्रमाणें करावें. गोंवर आल्यास फार सितोचार करावे. न केल्यास त्या मुळाचें आंगीं उण्णता राहते. व पुढे शरीराची खराबी होते. इकडे सर्वांनीं लक्ष द्यावें.

चौलविधि.

एके दिवशीं बाबासाहेब दिवाणखान्यांत बसले होते जवळ उपाध्ये कांहीं गोष्टी बोलत होते इतक्यांत शिवरामभाऊ तेथें येऊन झणतात.

शिवराम०—अहो, आत्मारामास हें तिसरें वर्ष चाललें आहे. आतां त्याची शेई ठेवावयास कांहीं हरकत नाही ना ?

उपाध्ये—शास्त्राधाराप्रमाणें पहातां आतां चौलविधि करण्यास कांहीं हरकत नाही. व आतां केल्यावर पुनः ब्रतबंधांत करण्याची जरूर नाही. खरा शास्त्राधार हाच आहे.

बाबा०—केव्हां तरी एकवेळ करावयास लागणार. परंतु कोणतेही कृत्य शास्त्राधाराप्रमाणें करावें हें फार उत्तम.

शिवराम०—खरेंच उगोच शास्त्रविरुद्ध कां जावें पण ?

नंतर उपाध्याकडून दिवस चांगला पाहून त्यादिवशीं चौलविधि करण्याचा निश्चय केला.

दुसऱ्या दिवशीं प्रातःकाळीं बायें वाजूं लागलीं. कांहीं मंडळीस भोजनाचें आभंजन करावयास बामनराव गेले. उपाध्ये स्नान करून भस्माचे पट्टे ओढून गंध

लावून अंगावर शालजोडी व हातांत पळीपचपांची घेऊन माले. नापित घेऊन बसला. नंतर वैदिक कृत्यास प्रारंभ झाला. (या संस्काराचे संबंधाचे वैदिकी कर्मासंबंधाची बाहिरी पत्रकांत पहा.)

चौलविधि होऊन होम वगैरे वैदिक आटोपल्यावर ब्राह्मणभोजन झाले. नंतर सर्वांचे भोजन झाले.

विद्या शिकविण्यास प्रारंभ.

(हा प्रकार मुलास पांचवें वर्ष लागले म्हणजे करावा.)

आश्विनाचा महिना निघाला. नदीनाले पाण्याने तुडूंब भरून वहात असतां कोठें “ घों घों ” व कोठें “ झुळझुळ ” असे मिश्रित आवाज निघत आहेत, डोंगर हिरवे गार दिसत आहेत, त्यावरून लहान लहान ओढे खाली पडताहेत, त्यांचें निर्मळ पाणी सूर्याचे आरक्त किरण त्यांवर पसरल्यामुळे च ताकत आहे, मोठमोठीं रुष्णमुखीं वानरें एका झाडावरून दुसऱ्यावर टणाटणू उड्या मारीत आहेत, त्यांचें ओरडणें चालले आहे, ते ऐकून लहान श्वापदे भयानें कोणी सुडपात, कोणी झाडाच्या दोळींत व कोणी भगदडांत लपत आहेत. गोंवारी पोंवारीच्या मंजूळ नादानें गायास रंजवीत आहेत, त्या हिरवे चार गवत व झाडांचीं पाने खात आहेत. शेतकरी डोक्यावर घांगडी, कमरेस कोपता व हातांत कुदळी घेऊन शेतांत फिरताहेत, आणि पक्षांचे कळप डांगरावरून खाली नदीवर पाणी पिण्यास येत आहेत.

सूर्य अस्तास गेला. अंधकार पसरत चालला. शहरांतील राजरस्ते मनुष्यांच्या गर्दीने भरून गेले. बाजारपेठेंत अगरबत्त्यांचा व उदाचा धमधमाट सुटला. अंबिकेच्या देवालयांत घटस्थापना झाल्यामुळे चौघडे वाजून लागले. फुलांचा, व कापूर, उदक्या वगैरेचा धमधम सुवास सुटला. बाबासाहेब देवदर्शन करून घरीं आले. सर्व विचारपूस झाल्यावर व फराळ आटोपल्यावर, बाबासाहेब शालजोडी पांघरून डोक्यास रुमाल गुंडाळून दिवाणखान्यांत लोडाला टेकून बसले आहेत जवळ आत्माराम बसला आहे. नातवाच्या व आज्याच्या कांही गोष्टी चालल्या आहेत, इतक्यांत शिवरामभाऊ तेथें आले.

शिवराम०—(कांही बोलणें झाल्या नंतर.) आतां आत्मारामास शाळेंत घालावा. त्याला हे पाचवें वर्ष लागले व बरेंच समजूंदी लागले आहे.

बाबा०—कापरें आत्माराम, शाळेंत रोज जाशील, किंवा हद्द घेऊन घरीच बसशील ?

आत्मा०—हे ! मी कधी नाही हट्ट करावयाचा. मी आपला रोजगार रोज शाळेत जात जाईन.

शिवराम०—वरें तर तुला शाळेत लवकरच पाठवितों.

बाबा०—लांब नकोच, उद्या दसरा आहे; उद्याच मुहूर्त करावा. बापूजी ! अहो बाजारांत जाऊन एक पाटी, लेखणी, व रेशमीरुमाल घेऊन या. व सखारामपंत पंतोजी यांस मी बोलाविलें आहे म्हणून सांगा.

बाबासाहेबांच्या आज्ञेप्रमाणें बापूजीनीं ताबडतोब सर्व सामान घेतलें आणि येतानां सखारामपंत पंतोजी यांकडे जाऊन त्यांस घेऊन आले.

वाचा०—(पंतोजी आलेसे पाहून. त्यास) या गुरूजी बसा, आपली शाळा बरी चालली आहे असें एकेतों. परवां ते देशमुख मजकडे येऊन सांगत होते कीं, मुलांस बसण्यास जागा पुरत नाही म्हणून एक शाळागृह नवीनच बांधावें असा त्यांचा विचार आहे.

पंतोजी०—आपल्या सारख्यांची रुपा असली म्हणजे आम्हांस काय कमी आहे? मुलांची संख्या दीडझांवर झाली आहे. बसण्यास जागा अगदीं पुरत नाही. लवकर तजवीज होईल तर बरें.

वाचा०—आलीं त्या तजवीजांत आहां. हो, बरी आठवण झाली, ते त्यादिवशीं येथें डेप्युटी आले होते त्यांस तुमची शाळा रजिस्टर करण्याविषयी सांगितलें आहे. पहावें आतां काय होतें तें. पण तुहीं मुलांची चांगली तयारी कराहो; ते परीक्षा घेण्यास लवकरच येतील असें वाटतें.

पंतोजी०—बरें आहे. मी आपल्याकडून तयारी करवितों; परंतु आपला आधार असला म्हणजे झालें.

बाबा०—त्याबद्दल तुला स्वस्थ असा तें काम माझे. बरें पण उद्या दसरा आहे; त्या मुहूर्तानें आमच्या आत्मारामास आपल्या स्वाधीन करावें असा विचार आहे. म्हणून आपल्याला आतां बलावले.

पंतोजी०—रावसाहेब यांकडीलही आमंत्रण आलें आहे. प्रथमतः मी आपल्या कडे येईन. सर्व तयारी करून ठेवावी. बरें येतों तर आतां.

बाबा०—ठीक आहे. यावें.

नंतर दुसऱ्या दिवसाकरितां काही मंडळींस पानसुपारीचें आमंत्रण केलें.

बाबा० मुहूर्तराजपत्रक पाहें. 5503 dt 8-7-60

ताडोवाले, घांजोवाले आणि चौपडेवाळे यांस प्रातःकाळी देण्यानिघवीं ताकीद करविली.

प्रातःकाळ झाला. सूर्योदय दृष्टिगोचर होऊन आरक्त किरण पसरले. दिवाणखान्यांत विछाडित घातले. बाबे बाजू लागली. आत्मारामास मंगलस्नान घातले. पानसुपारीनि तबके भरून ठेविली. सुवासिक फुलांच्या हारगज्यानीं चांदीचीं ताटे भरिलीं. गुरूजी आल्यावर त्यांनीं पाटीवर गुलाळ घालून त्यावर "श्रीगणेशायनमः" इतकीं अक्षरे काढिली. नंतर आत्मारामाकडून त्यांची पूजा करविला. व त्याचा हात धरून अक्षरे लिहविली. काहीं वेळ असं केल्यावर आत्मारामानें गुरूजी पूजा करून त्यांस पोषाख (शेला व पागोटें) दिजा. आणि दक्षणा दिली. नंतर जमलेल्या मंडळीस पानसुपारी, अक्षरगुलाव, व हारगजरे वाटले. नंतर मंडळी आपापल्या घरी गेली.

इतर कृत्ये

श्रावण शुद्धसप्तमी म्हणजे (सितलासप्तमी) या दिवशीं पंचपक्वान्नें करून त्याचीं वायनें वाटण्याचा परिपाठ आहे. या कृत्याबद्दल माहिती सर्वांस—असते म्हणून देत नाहीं.

फक्त मुलीच्या संबंधानें कांहीं जास्त कृत्ये करावीं लागतात तीं येणें प्रमाणें:—

मुलगी तीन वर्षांची झाली म्हणजे तिला एकादा चांगला दिवस पाडून परकर नेसवितात व चांगड्या भरितात. परकर व चांगड्या हिरव्या रंगाच्या भसाच्या भसा वृद्धाचार आहे. तिसऱ्या वर्षांतच हें कृत्य करवें.

मुलीस तिसऱ्या वर्षी इगितालिकाव्रत द्यावें. तिसऱ्या वर्षी न दिलें तर पांचव्या वर्षी देण्याचा परिपाठ पडला आहे. परंतु पांचव्या वर्षी द्यावें हें फार चांगलें कारण तिसऱ्या वर्षी मुलगी फारच लहान असते.

तिसऱ्या वर्षांत मुलीचें नाक सुमुहूर्तानें टोचितात. पांचव्या वर्षी टोचण्याचा. ही कोटें कोटें परिपाठ आहे.

ह्या भागांत जीं जीं कृत्ये करून दाखविली आहेत किंवा करवीं हें सांगितलें आहे, तीं सर्व कृत्ये सांप्रत सर्वत्र चालू आहेत. परंतु खाली लिहिलेलीं कांहीं कृत्येही कोटें कोटें आढळण्यांत येतात.

इतर कृत्ये व वैदिक कर्माणि साहित्यपत्रकांत दिलें आहे. ही कृत्ये कशीं करावीं, हें लिहिण्याचें कांहीं कारण नाहीं. कांही कृत्येकांय तीं सादित भसतात.

१. मुल उपरें होऊं लागलें म्हणजे करंज्या (ज्यास कान्हवले म्हणतात) करून कांहीं मित्र वगैरे मंडळीस भोगनास बोलवितात.
 २. मुल हात नाचवू लागलें म्हणजे लाडू (कोणतेही) कारितात.
 ३. मुल चालू लागलें म्हणजे पुरणपोळ्या करून त्यावरून मुलास चालवितात
आ ठिकाणीं हा भाग पुरा झाला. आतां आध्या पुढील लहानसा वण
मुरस कथाभाग पुढील भागांत देऊं.
-

भाग २ रा.

व्रतबंध.

सहस्रांशु हा जाम अस्तासि आता । दिसे फार आरक्त ऐसा पहाता ॥
जणो भागला व्याव्याला विसावा । निघाला घरी आवयाला अस्तावा ॥ १ ॥
दिशा दुःखिल्या सर्वही भंधकारें । चकाकूं नभो लागले फार तारे ॥
गुरे गोप आले घरीं तुष्ट भारी । दिवे लाविती लोक नानाप्रकारी ॥ २ ॥
तडीतापडी आणखी हे प्रवासी । कसे धर्मशाळांत राहावयासी ॥
थकोनी श्रमोनी बहु प्राप्त झाले । क्षण स्वस्थ बैसोनि चित्ती निघाले ॥ ३ ॥

(बाळबोध.)

मार्गशीर्षाचा महिना निघाला. हेमंतऋतूचा कडक अंमल बसत चालला. गुलाबी थंडी पडूं लागली. सायंकाळचा गार वारा सुटला. सूर्य अस्तास चालला. नगरवासी स्त्रिया कमरेवर घागरी घेऊन नदीवर पाण्यास निघाल्या. नदीवर गच्च आंबराई होती. त्यावर पाचेसारखे हिरवेगार राघू चिंबचिंब करीत होते व इतर पक्ष्यांचा किलकिल शब्दही मधूनमधून चालला होता. त्या आंबराईच्या सभोवती कळकांचीं दाट बेटं होती. त्यांमधून वारा खेळत होता. भासपासची सर्व जमीन हिरव्या रंगाने फारच मनोहर दिसत होती. काहीं अंतरावर उंच डोंगर होता. त्याजवरचीं झाडे, सुडपें व वनस्पति तऱ्हेतऱ्हेच्या रंगांच्या फुलांनीं गच्च फुललीं होती. त्यांजवरून शीतल वायु शहराकडे झुळुझुळू वाहत येई. आंबराईत मधून मधून बगीचे केले होते. त्यांत नदीच्या स्फटिकमय निर्मळ पाण्याचें पाट खेळविले होते. गुलाब, जाईजुई, कोंरे सुवासिक फुलांनीं पुष्पवटिका शोभायमान दिसत होत्या. त्यांजवरून मंद, सुगंध व सुशील वायु वाहत होता. डोंगरावरून पक्ष्यांच्या झुडीं नदीवर पाणी पिण्यास येत होत्या. त्यांतील नर मादीचे जोडे जलक्रीडा करीत होते. नदीच्या घाटावर सायंस्नानसंस्थेस भग्निहोव्यांची गर्दि झाली होती. गुराख्यांचीं पोरे आपल्या गुरांस पाणी पाजून शहराकडे हांकीत चाललीं होती, वासरांच्या ओडीनें दोपट्या चंवरीसारखे वर धरून चौखुरी उड्या टाकीत गाई गांवाकडे धांवत चालल्या होत्या.

अंधकार पसरत चालला. आकाशात तारे चमकूं लागले. शहरांत चोहोंकडे दिवे लागले. बाबासाहेब देवदर्शन करून घरी परत आले. नंतर फराळ

हाल्यावर माडीवरील दिवाणखान्यांत बसले होते, जवळ शिवरामभाऊ व बाबनराव हे दावे काही लिहिले होते, इतक्यांत चिंतामण जोशी येतात.

बाबा०—(नमस्कार करून) पावे जोशी महाराज, आज इकडे कोणी कडे निघाला ?

जोशी०—आपलें दर्शन फार दिवसांत झालें नाहीं, लणून आज मनांत आलें कीं बाबासाहेबांचीं भेट घ्यावी.

बाबा०—आजपर्यंत जसा लोभ ठेवीत आलां तसाच निरंतर असल्या पाहिजे. असो, सालमजकुरीं आत्मारामास आठवें वर्ष सुरू आहे. त्याचा व्रतबंध करून घ्यावा असा मनोदय आहे. आपलें कसें काय लक्षणें आहे ?

जोशी०—व्रतबंधास मुख्य गुरूबळ चांगलें असलें पाहिजे.

बाबा०—(पेटितून पत्रिका काढून) ही पत्रिका घ्या. सालमजकुरीं गुरू कितवा आहे ? अनुकूल असल्यास ठाकूं उरकून.

जोशी०—(पत्रिका पाहून) गुरू वृषभेचा. आत्मारामाची कर्क रास आहे, त्यास ११ वा येतो, हा व्रतबंधास फारच उत्तम मानिला आहे. पेस्तर १२ वा येईल, तो अगदीं उपयोगीं नाहीं.

बाबा०—असें आहे तर सालमजकुरीं व्रतबंध केला पाहिजे. मार्गशीर्ष तर संपत आला, पौष महिन्यांत कार्य होणें नाहीं, तेव्हां माघ महिनाच योजावा. बरें, मुहूर्त कोणते लाभतात तें पहा !

जोशी०—(पंचांग पाहून) माघ शुद्ध ५ गुरुवारचा मुहूर्त फारच उत्तम लाभतो. मुलास चंद्र १० वा येतो. असा दुसरा मुहूर्त मिळणार नाहीं.

बाबा०—टिक आहे. हाच मुहूर्त योजूं. मुंजीचें कल्प काहीं लग्नासारखें मोठें नाहीं. सुमुहूर्त असेल तोच साधावा.

जोशी०—आजल्या सारख्या श्रीमंताचें काय हो ! मनांत आणण्याची खोटी. हो पण किती घटकांचा मुहूर्त लाभतो तो पाहिला पाहिजे. (पंचांग पाहून) ९ घटकेचा मुहूर्त फारच चांगला आहे. तोच कायम करावा.

बाबा०—बरें आहे तोच योजूं.

(जोशी पानसुपारी घेऊन घरीं जातात.)

दुसऱ्या दिवशीं बाबासाहेब, शिवरामभाऊ व बाईसाहेब एके ठिकाणीं बसलीं असतां त्याचें झालेलें संभाषण —

बाबा०—काल चिंतामण जोशी आले होते. त्यांनीं आत्मारामाची मुंज

पंदाच करून म्या असे सांगितलें आहे. पेस्तर गुरू प्रतिकूल होईल, तेन्हां करणें नाहीं.

शिवराय०—पंदा कार्य करण्यास कांहीं हरकत नाहीं. महर्गता आहे असेंही नाहीं. व पेस्तर गुरू प्रतिकूल असल्यामुळें सालमजकुरीं करून घेतलेंच पाहिजे.

बाबा०—(बाईसाहेबांकडे पाहून) तुमची कांहीं हरकत नाहींना. सणजे सिताबाई गरोदर आहे, तिला दिवस कधीं होतील, तें मुख्य पाहिलें पाहिजे. मुली बाई, मुलाची आई माहेरी गेली आहे, तिला येण्यास कांहीं हरकत नाहींना? हा सर्व विचार पाहून सांगा सणजे ठीक पडेल.

बाई०—आमची हरकत ती कसली असायची. मुलीस बाळंत झाल्यास आतां तीन महिने होतील. तिला बोलावण पाठवावें, सिताबाईस फाल्गुन महिन्यांत पुरे दिवस होतील, त्याचीही कांहीं अडचण नाहीं.

बाबा०—मार्गशीर्षाचे पांच दिवस राहिले करितां तुहीं सामान करण्यास आरंभ करा. सामान दोन तीन दिवसांत सर्व आणवून देऊं.

दुसऱ्या दिवशीं बाबासाहेब व शिवरामभाऊ यांनीं मुंजीस लागणाऱ्या सरंजामाच्या व सामानाच्या यादी केल्या त्या.—

यादी चिरंजीव आत्मारामाच्या व्रतबंधा संबंधी.

शके. • संवत- महिना.

(मुलाकरितां अलंकार.)

सोन्याचे हातांतील कडी तोडे. कंठी व गोफ. चौकडा व भिकवाळी. जोडवी व आंगठ्या. सोन्याचें जानवें.

२ वखें.

पागोटें, शालजोडी, धोतरें, पायजमा, झगा भरगझाचा.

३ भांडीं चांदीचीं.

तांब्या, जांब, ताम्हन, पळी, तबकडी, गंधास साखळी, ताट व वाट्या.

इतर कापड.

उपाध्यास दावयास—पागोटें शालजोडी. अंतरपाटास कोरा दोला. मुलाच्या लंगोट्यांस व देवांस विंबळ्या रंगाचा ताप्ता. मांजरपाटी पंचे व रुमाल. रेशिम काठी हळके खण. मुलाच्या आईस रेशिमकाठी पावळ पादरें. आप्तसगे, सोयरे. धायरे, भिन्नमंडळी व वऱ्हाडी जमतील, त्या सर्वांस आहेर करावयाचा दास—पागोटी, शालजोड्या, लुगडी व खण वगैरे.

गडी, दासदास्या, पाणके, वाजंत्री, व चौघडेवाले, यांस द्याववास-पाणोटो, शेले, लुगडी, खण.

या कृत्यांत लागणारे शृंगारिक व भक्षणीय पदार्थ यांची यादी लग्नसमारंभ भाग ३ रा याचा पोटभाग २ रा " कार्याची सिद्धता " यांत दिली आहे, त्याप्रमाणे सर्व सामान आणावे. तसेंच बैठकीचा सरंजाम व इतर सरंजाम त्याच यादीत दिली आहे त्याप्रमाणे व्यवस्था ठेवावी.

घरास रंगदेणे, जमीनीं करणे, मंडप कापडून तयार करणे, व दुसरे मंडप घालून त्यांत स्वयंपाकाची व स्नानाची व्यवस्था करणे, गडी, दास्या, व मोलकरणी ठेवणे, ताशेवाले, वाजंत्रीवाले, चौघडेवाले, बाजेवाले, पाणके, भाचारी आणि जरूर असल्यास कारकून ठेवणे, या सर्व व्यवस्थेविषयी भाग ३ रा याचा पोटभाग २ रा यांत सांगितले आहे, त्याप्रमाणे सर्व व्यवस्था करावी.

आत्मसंगे, सोपण्यापरे व इष्टमित्र यांस कुंकूमपत्रे पाठवावीं व कोणास आणावयास पाठविणें असेल तर त्याप्रमाणे व्यवस्था करावी. पाठविणें याबद्दलची माहिती त्याच भागांत सांगितली आहे व्रतबंधासंबंधी कुंकूमपत्र लिहिणें त्याचा मसुदा भाग ३ रा लग्नसमारंभ पोट भाग २ रा यांत दिली आहे, त्याला अनुसरून असावा.

केळवण करण्याचा प्रकार.

बाबासाहेबांच्या नातवाची मुंज माघ शुक्ल ५ ची आहे. असें गांवांत व्याही, आम सगे व भिवमंडळी यांस कळतांच बाबासाहेबांचे व्याही (नारायणरावाचे सासरे) यानीं एके दिवशीं केळवण करण्याचा बेत केला तो येणें प्रमाणें.

आदल्या दिवशीं रावसाहेब व त्यांची स्त्री बाबासाहेबांच्या घरीं येउन पहिपाहूण्यासह स्त्रीपुरुषांस भोजनाचें अमंत्रण देउन गेली. दुसऱ्या दिवशीं प्रातःकाळीं महादेवराव बाबासाहेबांकडे वाजंत्री, ताशे, वगैरे वाद्यांसहून, व घोडा आणि म्याना घेउन आले. नंतर आत्मारामास पोवाख घालून घोड्यावर बसवून व त्याच्या आईस म्यान्यात बसवून, वाजत गाजत आपल्या घरीं घेउन गेले. तेथें गेल्यावर दोघांस मंगळस्नान घातले. नंतर भोजनसमयी चौपाट काढून त्यावर मोटा पाट मांडिला. गुढें आढणीवर चांदिचे ताट पंचपक्वान्नांनीं भरून ठेविले. त्याचप्रमाणें सर्वांचीं पांनें मांडिली. आत्मारामास चौपाट काढिलेल्या पाटावर बसवून त्यास कुंकू लाऊन दिवा ओंवाळिला. नंतर सर्वांचें भोजन झाले.

भोजन भाडोपल्यावर सर्वस वाजसुधारी, भस्मगुळाने, हारपुरे देऊन नारळ वाटले. आत्मारामास व शिवरामभाऊंस पापोटे व शाळजोडी दिली. तेंकर स्त्रियांचें भोजन झाल्यावर चौपाट काढून, चौरंग माडून त्यावर आत्मारामाच्या भाईस बसविलें. तिस हळदकुंकू देऊन ओटी भरिली, आणि लुगटे व कण दिला. याप्रमाणें सर्व भाडोपल्यावर सर्वास वाजत गाजत घरीं पोचविलें.

पौष महिना निघून गेला. माडीवरील दिवागळ्यान्मस तजेळदार रोगण करून भितीवर नानाप्रकारचीं सुरेख चित्रें व बेलबूट काढिले. निरनिराळ्या रंगांच्या हांड्या व झुंबरें टांगिलीं. पुढील चौकांत सभामंडप तयार झाला. सुरूचे मोठमोठे खांब उभे करून त्यांजवर मेहरपदार कमानी केल्या. सर्व मंडपास पांढऱ्या शुभ कापडाचें छत लाऊन, लाल, हिरव्या व पिवळ्या रंगाच्या कापडाच्या झालरी लाविल्या. हिरव्या, अस्मानी, केशरी, जांभळ्या, तांबड्या व पांढऱ्या रंगाच्या हांड्या व झुंबरें छतास टांगिलीं. त्यांत पाऊण पाऊणशें मेणबत्त्या लावण्यासारखें एकेक बिलोरी झाड होतें.

मागील चौकांतील मंडपांत स्वयंपाकाकरितां मोठमोठे हाळ खणून ते विटांनीं बांधिले. स्नानाकरितां हौदावर दोन मंडप तयार केले. सर्व सामानांनीं कोठी भरून गेली. वऱ्हाड बरेंच जमलें. सर्व वाडा मनुष्यांनीं भरलेला दिसूं लागला.

नवग्रहशान्ति.

पूर्वेस शुक्राची चांदणी चमकूं लागली. अंगास झांबणारा गार वारा वाहूं लागला. तडी, तापडी, वाटसरू, पात्रेकरू 'प्रातःस्मरामि' क्षणत मार्ग कमूं लागले. पक्षांचें मंजूल गायन सुरू झालें. मुखमार्जन करून, धाबळ्या पांघरून हातांत कंदील व गडवे घेऊन अग्निहोत्री नदीवर मध्मस्नानास निघाले. जात्यांची घरघर व त्यांजवरचीं स्त्रियांचीं गाणीं कानीं येऊं लागलीं. इकडे आमचे बाबासाहेबांचे वाड्यांत गडद्यांनीं मंडप सारवून ब्राह्मणांनीं स्नानाचें पाणी तापत ठेविलें.

आभाळ पांढरें फटफटित झालें. माणसाळा माणूस दिसूं लागलें. स्त्रिया मुखमार्जन करून, बेणीफणी घालून हौदावर स्नानास चालल्या. पुरूष मंडळी उठली, बाबासाहेब स्नान करून देवखोलींत पूजा करावयास बसले.

सूर्याबिंब दृष्टिगोचर झालें. वाद्यांचा बाजा सुरू झाला. मंडपांत आग्रपल-

१ याचप्रमाणें घरचे केळवण करितात.

२ एक पुरुष मंडळी व सरा स्त्रियांस.

वांभी वोरणें बांधिलीं. दिवाणखान्यांत हिरवे, लाख, गौर रंगाचे इराणी गाळीचे पसकून बिछार्त पडली.

एक प्रहूर दिवस चढला. उपाध्ये व इतर भिक्षुक स्नान करून, मर्याचे पडे ओडून, गंध लाऊन अंगावर शालजोडी पांघरून, एके हातांत पळी पंचपात्री, व दुसऱ्या हातांत दर्भाची जुडी घेऊन आले.

व्यंकटभ०—पाहिजेतनां रामभटजी, कशा तयारी आहे ती? (मंडपांत साहित्य ठेविलें होतें तें दाखवून.) द्या पहा समिधा, कशा बांधून ठेविल्या आहेत !

रामभ०—अहो, तें काय विचारितां ! तुझी आक्षी चुकूं. पण बाबासाहेब कसले चुकतात ! फारच दक्ष बुवा. इतकें मोठें वैभव असतां लहानसहान कामांत किती दक्षता ! या पहा, सर्व वस्तु अगदीं तयार आहेत. कार्य करावें तर पांनीच. नाही तर ते रामराव देशमुख ! अहो त्यांजकडे थोड्या दिवसांमार्गे सोडव्या झाला, त्या वेळीं मीच गेलों होतों. बेटे दहा वाजून गेले पण कशास कांहीं पत्ताच नव्हता !

व्यंकटभट०—अहो, आतांची नवीन शिकलेली मंडळी या कल्यांकडे पहातच नाही. हे आमचे शिवरामभाऊ काय थोंडे शिकले आहेत ! पण त्यांचें लक्ष अगदीं बाबासाहेबांप्रमाणें आहे.

रामभ०—अहो व्यंकटभट, आतां बोलण्याची वेळ नाही. ते पहा बाबासाहेब इकडे पेट आहेत.

बाबा०—काय व्यंकटभटजी, सर्व साहित्य ठीक आहेना ? कांहीं पाहिजे असलें तर तें मागून घ्या. बरें, आतां विलंब कां ? करा आरंभ.

व्यंकट०—शिवराम भाऊ कोठें आहेत ?

बाबा०—ते देवखोलींत संध्या करीत आहेत त्यांस घेऊन या.

नंतर व्यंकटभटजी घरांत जाऊन शिवरामभाऊ, त्यांची पत्नी व आत्माराम यांजकडून कुलदेवतेपुढें नारळ, विडा व सुपारी ठेवून कुलस्वामीस, मातापितरांस व वाडवडिलांस नमस्कार करवून त्यांस मंडपांत घेऊन आले. नंतर मंडपांत नवग्रहशक्तीचें वैदिक कर्म सुरू झालें. (माहिती साहित्यपत्रकांत पहा.)

मंडपस्थापना.

माघ महिना असल्यामुळें कडक थंडी पडली. पूर्वेस दिशा फांकल्या. चिमण्या, राघू, गौरे पाखरे चिंचिचिच करूं लागलीं. विद्यार्थी पोण्या सोडून वेद-

१. कार्यस आरंभ होण्याचे पूर्वी यज्ञाची शान्ति करावी, हा उत्तम मार्ग. कोठे कोठे प्रथम वदक होऊन, ती कार्ये झाल्यावर करितात. त्याचप्रमाणें मंडपप्रतिष्ठा व वतबंध एवढ्याच दिवशीं करण्यास कांहीं हरकत नाही. परंतु तसें केन्नात नाई कर होणे. करितां येवियगम्या दिवशीं तीं करूं करावी.

घोष व शास्त्राभ्यास करीत बसले. स्त्रिया अंगें धुउन भापापल्या घरकावास लागल्या. निष्ठाप्रमाणें घरोघर सडासंमार्जन होउन त्यावर मुलींनी विविध रांगोळ्या घातल्या.

वालाकांचे भारक किरण मंडपांत पसरले. वाद्यांचे गोड व मंगुळ ध्वनि ऐकूं येऊं लागले. स्त्रिया अंगें धुउन, तुळशीची पूजा करून एकमेकांस इळद-कुंकूं देऊं लागल्या. पुरुष मंडळी स्नानें करून माडीवर गंगिफाचे डाव झोडीत बसली. आचार्यांनीं चुलींत पेटवणें घातलीं. उपाध्ये स्नान करून तेथें आले. नंतर मंडपप्रतिष्ठा होण्यास सुरुवात झाली. (याची माहिती व साहित्य पत्रकांत पहा.)

वैदिक कर्म आटोपल्यावर सर्वांचें भोजन झालें. नंतर मुंजीचें पाचारण करण्यास निघण्याची तयारी चालली. (याबद्दलची माहिती भाग ३ रा लम समारंभ, याचा पोट भाग ३ रा यांत पहावी).

पाचारण करण्यास स्त्रिया व पुरुष मंडळी गेल्यावर बाबासाहेबांनीं सखा-रामास गंवड्याला बोलावून भागण्यास पाठविलें. गंवडी आल्यावर बहूलें घालण्याचें काम सुरू झालें.

सायंकाळ होउन चोहोंकडे दिवे लागले. वाद्यांत चौघडा झडूं लागला ताशे खणाणूं लागले व वाद्यांचे गोड शब्द निघूं लागले. दिवाणखान्यांत कोणी गंगिफाचे, व कोणी बुद्धिबळांचें डाव खेळत होते; कोणी सुपारी फोडीत होते, कोणी चांदीच्या ताटांत व तबकांत पानसुपारी भरीत होते. स्त्रिया कोणी भाज्या चिरीत होत्या, कोणी निरनिराळीं पक्वान्नें करण्यांत गुंतल्या होत्या, कोणी भापल्या लहान मुलांस जेवूं घालीत होत्या व कोणी इकडून तिकडे फिरत होत्या. मुलांचा एकच गोंगाट चालला होता. काहीं रडत होती, कित्येक खेळत होती, कोणी एकमेकांस ठोकीत होती. याप्रमाणें तो सर्व वाढा मनुष्यांच्या गलबल्यानें गजबजन गेला होता.

असें होतां होतं प्रहर रात्र निघून गेली. सर्वांचे फराळ झाले. नंतर काहीं वेळानें चहूंकडे सामसूम झालें.

मौखीबंधन.

तों पूर्वेस उदेली अंशुमाळी । तेजें नाशिली विभिरावळी ।

विहंगम कूजती वृक्षदहाळी । धेनू बाहती वत्सावें ॥ १ ॥

श्रीधर.

१ बहूलें मुल्या मुळाच्या वाच हात लाव, व चार हात दंड भसावें. याविषय पूर्वाभिमुख पत्रांत.

पूर्व दिशा प्रकाशित होऊन अंधःकाराचा लोप झाला. तडी, तापडी खांबावर पडल्या ठाकून मार्ग कर्म लागले. किरी झाडीतून पुढे सरसावलेल्या पाषा-
टा प्रकाशित झाल्या. देवालयान्या गगनचुंबित सुवर्णमय झिखरांवर बालार्काचे
आरक किरण पडून ती चकाकू लागली. इकडे मंडपात वादें वाजू लागली.
जोड्यांनी अंगावरील लव दिसू लागतांच घटका घातली. स्वयंपाक तयार झाला.
मंडपात बैठकी पडल्या. स्त्रीपुरुषांचीं स्नाने झाली.

नंतर पांच सुवासिनींनी देवकासमोर चौपाट काढून, पाट मांडून, त्यावर
आत्मारामास पागोटें घालून व मुंढावळ बांधून बसविलें; आणि प्रथम उड्यामुहूर्त
व माणाहून तेलवर्ण असे दोन मुहूर्त केले.

हे दोन प्रकार आटोपल्यावर आत्मारामास मंगलस्नान घालू लागले. इकडे
मातृभोजनाची तयारी चालली.

माजघरांत कणारांगोळी काढून मोठमोठें पाट मांडिले. केळीचीं पानें मांडून
उदबत्यांचीं झाडें ठोवलीं. एके ठिकाणीं दोन चौरंग मांडून, मेहरपदार कमानी
काढून, रांगोळी घातली. अडणीवर चांदीचें ताट मांडून जवळ चांदीच्या समया
लाविल्या. नंतर स्त्रिया हातांत निरनिराळे पदार्थ आणून ते सर्व पानांवर वाडू
लागल्या. नंतर सर्व पदार्थ वाढून झाल्यावर आत्मारामास त्याच्या आईच्या पुढ्यांत
बसविलें. पंगतीस काहीं स्त्रिया व बड्डे बसले. आई मुलास निरनिराळे पदार्थ
भरवीत जेवू लागली.

सर्वांचें भोजन आटोपल्यावर मुलाचे मुख प्रक्षालून त्रयोदशगुणीं विडा
दिला.

मातृभोजन आटोपल्यावर वपनाविधे झाला. नंतर आत्मारामास स्नान
घालून, रुईच्या फुलांची मुंढावळ बांधून, गाल बोटे ओढून, अंगावर शालजोडी
दिली. व हातांत नारळ दिला. या प्रमाणें त्याला तपाई केल्यावर जोशीकुवांनीं

१ हे दोन मुहूर्त कसे करितात याची माहिती भाग ३ रा याचा पोट भाग ३ रा यांत दिली
आहे.

२ कायस्थ ग्रंथ ज्ञातींत वशाच्या पानांची मोठी पत्रावळ मांडून तीवर सर्व स्त्रिया एकत्र
बसतात. ३ मुलाची आई आणि दुसऱ्या स्त्रिया मुलास भरवितात. ही पत्रावळ कायरी केलेली
असते.

३ ब्रम्हचारी (अष्टवर्ष)

४ त्रयोदश गुणी विडा झगजे, दो तेच विनसांचा असतो. ते विनसः—धानें, सुतारी,
चना, कात, लंगो, वेडवाडे, बायकळ, बायपत्री, केशर, वदाम, कंकोळ, कापूर सोबरे.

शिवरामभाऊंकडून पत्रिकापूजन कराविले. नंतर मंडळी नेमिले. शिवरामभाऊंस बडल्यावर पाठ मांडून त्यावर बसविले. मध्ये अंतरपाठ धरून आत्मारामास पश्चिमाभिमुख बडल्यावर उभे केले. स्त्रिया करा दिवा घेऊन मुलाच्या मार्गे उभ्या राहिल्या. स्त्रीपुरुषांचा जोडा बडल्यामार्गे उभा केला. भित्तुक व ब्राह्मण मंगलाष्टके झणू लागले. मुलाच्या मस्तकावर चौहोंकडून अक्षता पडू लागल्या.

मंडळीनीं मंडप भरून गेला होता. बाबासाहेब सर्वांस वैभवाप्रमाणें वसवीत होते. बाबें राजविणारे आपापलीं बाबें सज्ज करून तयार होते. दिवाणखान्यांत स्त्रिया जमल्या होत्या. चौहोंकडून अक्षता पडत होत्या. मंगलाष्टकाचे लांब व मजुळ स्वर कानांस गोड लागत होते.

मंगलाष्टके पुरीं होऊन " शुभमंगल सावधान " असे शब्द व टाळ्या कानीं पडतांच अंतरपाठ सोडिला. मुलानें शिवरामभाऊंच्या गळ्यांत माळ घावली. त्याला बापाच्या मांडीवर बसविले, बाबें वाजू लागलीं, बंदुकीचे बार निघाले, व कलावंतीण नाचू लागली.

मंडळी सर्व जमली. आतां कोणी याक्याचें नाहीं, असें पाहून पानसुपारी वाटू लागले. प्रथम वेदशास्त्रसंपन्न ब्राह्मण, भित्तुक वगैरे मंडळीस दक्षणा व पानसुपारी देऊन, नंतर सरकारी कामदार, शेठ सावकार वगैरेसम्य गृहस्थांस पानसुपारी देत चालले. कोणी लंबा, वेलची व कोणी अत्तर देऊं लागले. कोणी गळ्यांत फुलांचे हार घालून तुरे वाटू लागले. कोणी नारळ देत चालले. कित्येक हातांत गुलाबदाण्या घेऊन गुलाबपाणी उडवीत चालले.

इकडे दिवाणखान्यांत सर्व स्त्रिया जमल्यावर त्यांस इळदकुंकू देऊन पानसुपारी, अत्तरगुलाब व हारतुरे वाटून त्यांच्या नारळांनीं ओटवा भरिल्या.

मुंज लागल्यावर मुलास बापाच्या मांडीवर बसविले, असें मार्गें समितले आहे. त्यानंतर उपाध्यायींनीं वैदिक कर्म चालू केले. (याची माहिती व साहित्य पत्रकांत पहा.)

वैदिक कर्म आटोपल्यावर भिक्षावळीचा प्रकार चालला तो:-

मुलाची आई व दुसऱ्या बऱ्हाडणी भिक्षावळ घालण्याकरितां मंडपांत आल्या. आत्मारामास बडल्यावर बसविले. त्याजवळ उपाध्यायींनीं खादीची झोळी

१. कायस्थ प्रभू मंडळींत मुलाचे मस्तकावर शस्त्र धरितात.

२. पानसुपारी वाटण्याचे पूर्वी उपाध्यायकडून दक्षिणेचे व पानसुपारीचे उद्दक मुदल्यावर व कामास आरंभ करतात.

दिली. प्रथम त्याच्या आईने हातांत स्वयंवाकाची पितळेची पळी घेऊन वीत पेढे व बत्तासे ठेऊन, मुलगा 'भवति मिता देहि' असे शब्द म्हणतांच झोळींत ती पळी ओतिली. व्याचप्रमाणे पांच प्रकारचे लाडू घातले. नंतर हातांत सुवर्णाची भांगठी घातली. याप्रमाणे इतर स्त्रियांनी भिक्षावळ घातली.

हे कृत्य आटोपल्यावर बौलाबिलेल्या मंडळीस आमंत्रण गेलें. मंडळी जमल्यावर सर्वांचें भोजन झालें.

भिक्षावळ भिरविणें

सायंकाळचे सुमारास गढ्यांत गणपतीच्या देवालयांत बैठक घालण्यास पाठविलें. देवालयांत हांड्या व कुंवरे लावून चकचकाट केला. गावांत काहीं स्त्रियांस हळदकुंकवाचें आमंत्रण केलें. व्याप्रमाणे तयारी चालली.

हकडे उपाण्यानीं बहुल्यावर अग्नि तयार करून होम केला. व मुलास संध्या सांगितली.

नंतर रात्र पडल्यावर मंडाली पेटविल्या, वाघेंवाजूं लागलीं. स्त्रिया अलंकार घालून तयार झाल्या. एका कोऱ्या रोवळींत लाडू घेऊन त्यावर आत्मारामाचें पागोटें मुंडावळ बांधून ठेविलें. बरोबर हळदकुंकू, अत्तरगुलाब, हारतुरे, पान सुपारी व ओटद्याचें सामान घेतलें. ती रोंबळी एका स्त्रिनें हातीं घेतली. बाकीचें सामान गढ्यावळ दिलें. नंतर पुरुष व स्त्रिया मिळून मंडळी देवालयांत जावपास निघाली ती ठिकाटिकाणीं दाख्खाम लावीत वाजतगाजत मोठ्या थाटानें देवालयांत गेंचली. तेथें गेल्यावर गणपतीची पूजा केली. नंतर सर्व स्त्रियांस हळदकुंकू, पानसुपारी, अत्तर-गुलाब व हारतुरे देऊन नारळानीं ओटद्या भरिल्या. पुरुष मंडळीस पानसुपारी अत्तर गुलाब, हारतुरे दिले. हें आटोपल्यावर सर्व मंडळी वाजतगाजत घरीं परत आली.

दुसऱ्या दिवशीं ब्रह्मणभोजन व ज्ञातीभोजन या कृत्यासंबंधी तयारी चालली. व तिसऱ्या दिवशीं भोजनसमारंभ झाला.—(या कृत्याची सर्व प्रकारची माहिती भाग ३ रा यांतील पोट भाग ४ या यांत दिली आहे, त्याप्रमाणे करावें.)

१. या पळीस काळी पोन सुवर्णमण्डपसहित बंधितात.

२. लौहमुंज होमपर्वत हा होम सकाळसंध्याकाळ करवा लागतो. यास शूद्रांचा स्वयं होम देऊ नये.

३. मुंबीचें वैदिक कर्म आटोपल्यावर जी भिक्षावळ घाळतात त्यावेळचे लाडू व इतर पदार्थ यावेळीं घ्यावे.

४. या कार्यांत ब्राह्मणभोजन निशान १०० ब्राह्मणांचें झालें पारिवे. तयारीपे न्हाले त्यानें ते आपल्या वास्तव्यनसार करावे.

सोडमुंज.

चौथ्या दिवशीं प्रातःकाळीं उपाध्ये स्नान करून भंगावर शालजोडी पांघरून मंडपांत आले. नंतर सोडमुंज करण्याचें वैदिक कर्म सुरू झालें. (याची माहिती पत्रकांत पहा.)

वैदिक कर्म आटोपल्यावर मुलगा काशीस जावयास निघाला तो प्रकार:-

मुलास गरिकाठी धोतर नेसवून, डोक्यास पागोटें घालून, सद्या व पायजवा घातला. भंगावर शालजोडी दिली. उपाध्यानीं शिधासामुंद्री एका पंथ्यांत बांधून तो प्यांदावर दिला. हातांत पळशदंड देऊन पायांत चर्मजोडा घातला. व्याघ्रमाणें मुलगा तयार झाला. पुरुष मंडळी पोबोख करून तयार झाली. नंतर वाघें वाजविणारे पुढें चालूं लागले. मागाहून सर्व मंडळी मुलासह चालूं लागली. बरापासून कांहीं अंतरावर गेल्यावर मुलाच्या मामा भाडवा येऊन मुलास म्हणाला 'आली आपली मुलगी तुलांस देऊं तुम्ही काशीयात्रेस जाऊं नका. गृहस्थाश्रम (संसारप्रपंच) करावा'. असें म्हणून मुलास मागे फिरविलें. नंतर देवालयीत जाऊन देवाचें दर्शन घेऊन वाजत गाजत मंडळी घरीं आली.

सोडमुंजीचें सर्व कृत्य आटोपल्यावर सर्वांचें भोजन झालें.

सोडमुंज आटोपल्यावर व्रतबंध पुरा झाला असें समजलें पाहिजे. हा आजचा दिवस गेल्यावर दुसऱ्या दिवशीं गांवांतील आप्तसगे, सोयरेधावरे व भिन्नमंडळी या सर्वांस भोजनास बोलावून, पंचपक्वान्नांचें भोजन आटोपल्यावर त्यांस व आपल्याकडे जमलेल्या वऱ्हाड्यांस आदेर देण्याचा समारंभ झाला. (याची माहिती भाग ३ रा याचा पोटभाग ५ वा याच्या शेवटीं दिली आहे. त्याप्रमाणें हा प्रकार करावा.)

याप्रमाणें बाबासाहेबांनीं व्रतबंधाचा समारंभ केला.

आतां या पुढील सर्वांत मोठा व मनोरंजक कथाभाग पुढील मार्गांत देऊं.

१. साध्व्याची यादी भलाहिदा आहे. २. हा सर्व पोषाख डायरा असतो.

भाग ३ राः

विवाहसमारंभ.

पोटभाग १.

(बंधुवरांची योजना.)

कार्तिकाचा महिना निघाला. शरदऋतुचा कडक भंगल बसला. चोहोंकडे आनंदमय दिसू लागले. रात्री दिपोत्सव चालू होते, कारण दिपवाळी अद्याप पुरी झाली नव्हती. ठिकठिकाणी गगनचुंबित आकाशकंदे पाहून मसा मास होत असे कीं, सृष्टीवरील शोभा पहाण्यास आकाशातील तारे खाली उतरत आहेत किंवा गंधर्वांची विमानेच फिरावयास निघाली आहेत कीं काय? शहरांतून जिकडे तिकडे दीप लागले आहेत. स्त्रीपुरुषे कोणी आनंदामध्ये बसली आहेत, व कोणी गृहसंबंधी व्यवसायांत गुंतली आहेत. लहान मुले निरनिराळ्या प्रकारचे दासकाम लावीत आहेत. कित्येक त्याची अपूर्व शोभा पाहून आनंदाच्या भरांत नाचत आहेत.

इकडे बाबासाहेबांच्या चौसोपी वाड्यांत चोहोंकडे दीप लागले आहेत. माडीवरील दिवाणखान्यांत भारास केली आहे. बैठक मांडून त्यावर कोठें खुर्च्या, कोठें टेबलें व कोठें कोच्चे नीट व्यवस्थेनें लाविली आहेत. मुले दासकाम लावीत समोरील चौकांत इकडून तिकडे व तिकडून इकडे नाचत आहेत. बाईसाहेब व काशीबाई गर्भीत उभ्या राहून खालच्या रस्त्यावरील लोकांच्या गर्दीची व शहराची मजा पहात आहेत. इतक्यांत घोड्याच्या दोन गाड्या वाड्यांत येऊन उभ्या राहिल्या.

बाबूकडो, झांत कोण होते झणाल, तर बाबासाहेब व त्यांचे पुत्र, पांथ्या स्थान्या बडे लोकांस, व मित्र गौरे मंडळीस भेटण्यास गेल्या होत्या त्या परत आल्या.

सर्वजण गाडीतून उतरून माडीवरील दिवाणखान्यांत गेले. तेथें पोबाख उतरून ठेवीत आहेत, इतक्यांत बाईसाहेब व काशीबाई आल्या. बाबासाहेब कोऱ्यावर पडले होते व शिवरामभाऊ आणि वामनराव खिडकींत उभे होते. बाईसाहेब खुर्चीवर बसल्या. अशीं सर्व बसलेलीं पाहून काशीबाई घरांत गेली व तिनें लपकराच एका हातांत कांहीं फळफळावळ व फराळाचे पदार्थ आणिले, व ते सर्वांस दिले.

वाचकहो, पद्मा, कुटुंबातील सर्व माणसें कशीं एकमतानें चालवू शकीं ! त्या वृद्ध मातापितरांस आपलीं मुलें एकच विचारानें चालवू आहेत, असें पाहून किती आनंद वाटला असेल ! त्याचप्रमाणें मातापितरांसह व भावंडांसह अनेक सुखांचा उपभोग घेणें कर्त्या मुलांस किती आनंददायक व भूषणास्पद आहे ! असो, त्या सर्वांचा फराळ झाल्यावर त्यांजमध्ये झालेला संवाद येणेंप्रमाणें:-

बाबा०-चंद्राबाईस हें नवें वर्ष लागलें, बरीच मोठी दिसते; सालभर कुऱ्हाटी हिचें लग्न करावें असा हेतु आहे.

शिबरा०-हो, पुढल्या वर्षी तिला दहावें वर्ष लागेल, त्यापेक्षा पंधराच उरकून व्यावें हें बरें.

बाईसा०-माझ्या मनांत गेलेच वर्षी करावें असं होतं, परंतु तिला कायस तें बरीस लाभत नव्हतं म्हणून पंधावर आलं. आतां पंधा उरकून घेतलंच पाहिजे.

बाबा०-तर मग, आतांपासून मुलाची योजना करवयास लागलें पाहिजे.

शिबरा०-आतांपासून शोध करूं लागलों तर माघमासापर्यंत एकादे ठिकाणीं जमून येऊन लग्नाचें जुळेल. नाहीं तर वैशाखमासीं लग्न करूं गेलों, तर पाण्याचा दुष्काळ, उन्हाचा कडक तडाका, भाजीपाला मिळत नाहीं, अशा अनेक भडवणी येतात, व त्यामुळें कार्यास फार धाई होते, आणि वास पडतो. तो महिना भगदीं उपयोगीं नाहीं.

बाबा०-छे, छे, ह्या काशीचें लग्न त्याच महिन्यांत केलेंना ! किती वास पडला ! उन्हाळ्याच्या कडाक्यानें कशी स्थिति झाली ! हें सर्व तुझांस ठाऊक आहेच. तो महिना आपल्याला भगदीं पसंत नाहीं. माघ महिन्यापर्यंत उरकून घेतलेंच पाहिजे.

बाई०-आत्मारामाचंही जमून आल्यास एकांत एक उरकून व्यावें असं मला वाटतें.

बाबा०-कुटुंबवत्सलांनीं कार्याची योजना भगोदरपासून करून देवाची लग्नाचें कार्य म्हणजे फार महत्वाचें व त्यांत अनेक भडवणी येणारें, असें असतें. आत्मारामास हें पंधरावें वर्ष सुरू आहे. जमून आले तर एकांत एक उरकून घेऊं. सालभर कुऱ्हाटी एक, व पुढल्या वर्षी एक, अशीं निरनिराळीं कार्ये करणें ठीक नाहीं. श्रीमंती किती दिवस ठिकणारी आहे ! पृथक् पृथक् दोन लग्नें करणें म्हणजे बिनाकारण हजार दोन हजार रुपयांचें नुकसान करून घेण्या-

तारिखें आहे. चांगली मनासारखी मुलांनी जन्म आल्यात येही करण्यात काही हरकत नाही.

बाई०—भातां कोठें मोठे काढिता येत नाही. भग्न तुळशीचीं लग्नें आल्याचीं आहेत. तीं शास्त्रावर लोक जागे होतील.

शिवराम०—हो, तें तर खरें. पण तुळशीचीं लग्नें शास्त्रावर मुलाच्या शोभास लागले पाहिजे.

तुळशीचीं लग्नें शास्त्रानंतर, एके दिवशीं बाबासाहेबांच्या घरीं बापूजी देशमुख व नारायणराव सोलापुरकर असे दोघे गृहस्थ काही कापाकरितां गेले होते, त्या वेळीं बघूराव्या पागेनें संबंधीं झालेलें संभाषणः—

बाबा०—(बापूजीस) भो, सालमजकुरीं आपल्याकडे एखादें कार्य प्रयोजन पसेलीं नाहीं कां ?

बापूजी०—बाबासाहेब, तें विचारूं नका. माझ्या पाठीस जे काही ग्रह लागले आहेत, ते असे कीं, भाज चार वर्षे एक सारखा प्रयोजनाचा तबाका चालला आहे. तीं तरी मुलांची!—सर्व मुलींचीं—करावें तरी काय! दरसाल एक कार्य प्रयोजन आहेच ! मुलांस १५०० रुपये हुंडा द्यावा, बरें, भातां हुंड्याप्रमाणें प्रयोजन पाटमाटानें केलेंच पाहिजे, व त्यामुळें जो खर्च होतो, त्याचा विचारही करितां येत नाही.

बाबा०—भो, तुमच्या आमच्या सारख्या लोकांची काही बरी स्थिती आहे. दरसाल हजार दोन हजार रुपये खर्च जाऊन शिल्पक रहात आहेत. व चार वर्षांनीं एखादें कार्य प्रयोजन करावें लागतें, एकूण सर्व बरोबरी. परंतु जे लोक, कीं ज्यांस सालीना आपल्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करून निदान शेंदोनशें रुपये बाकी राहण्याची पंचाईत, अशा लोकांस प्रयोजन करण्याचें आलें म्हणजे किती अवघडा त्यांत मुलीचें लग्न म्हणजे मोठें तड मोर्खेंच उचलावयाचें आहे असें त्यांस वाटतें, मुलीचें लग्न करून; तिस सौभाग्य देऊन, तिला पतीच्या स्वाधीन करून, त्या स्त्रीपुरुषांस व्यवहारसुखाचा उपभोग घेण्यास लावावें असें मुलीच्या बापास वाटत नाही काय! वाटतें, परंतु करावें काय! मुलास पहाण्यास निघाला, कीं, प्रथम मुलाचा बाप विचारितो, हुंडा काय द्याला! अमुक रुपये द्याल तर बोलावयास, या ही त्याची हुंड्याची रक्कम पाहून तो निमूडपणें चालता होतो. अशी तऱ्हा गिकडे जावें तिकडे आहे. परंतु मुलाचे

१. तुळशीचीं लग्नें शास्त्राविषय वराच्या बोकनेच उभयतः आहेत, अज मुलाचार आहे.

बाप, मग ते नीस रुपयाचे नोकर किंवा भाव यांमध्ये कोण मरतो, कसले वडी आझास ५०० रुपये हुंडा पाहिजेच, असें मुलीच्या बापास सामर्थ्यावर आसा धनाढ्यांस एकादा भावलेला मुलीचा बाप मुलाच्या मुलाकडे पाडून शिवकाही हुंडा देण्यास तयार होतो. मग काय विचारायें! माझ्या मुलास ५०० रुपये हुंडा आला, असा व्यक्तिचित्त मानांनं घडून त्या हुंड्यामध्ये सौंदोनसो रुपये पदरचे घालून लग्न करितात. बहुतेक खर्च इतर गोष्टीकडे करून, त्या मुलीच्या अंगभार हुंड्या इकल्याही किमतीचे दागिने घालित नाहीत। मुलीचा बाप जे रुपये हुंड्याच्या रुपानें मुलास देतो, त्याचा खरा उपयोग फक्त मुलीकडेसच करावा व ते रुपये मुलीसच उपयोगी पडावे, हा त्याचा हेतू असावा, असें असताही हे श्रीमंत व्याही हा हुंडा मुलास आला, व तो मुलाचाच आहे असें मानून त्याचा खरा उपयोग करीत नाहीत; याप्रमाणें अवाच्या सवा हुंडा घेऊन श्रीमंती दाखविण्यापेक्षा ते आपल्या सामर्थ्याप्रमाणें हुंडा घेऊन त्याचा योग्य उपयोग करतील, तर फार चांगलें होईल.

नारायण.—भायण बोलतां तें सर्व खरें आहे. परंतु हा असा हुंडा घेण्याचा प्रचार प्रथम श्रीमंत लोकांनीं पाडला व त्यांचें पाडून इतर लोकांचे पडला असावा असें वाटतें. आतां श्रीमंत लोकांत हा प्रचार पडला आहे व ते वसा हुंडाही देतात, आणि त्यांस तसें करण्यास सामर्थ्यही असतें. परंतु तो हुंड्याचा पैसा मुलीच्या उपयोगास न लाविता घरजर्जाकडे लावितात हें करणें ठीक नाहीं. बरें त्यांचें झणजे केवळ त्याच रुपयांवर अवलंबून असतें असेंही नाहीं. असें असताही हुंड्याचा योग्य उपयोग व्हावा अशी तजवीज होय नाहीं, हें त्यांच्या श्रीमंतपणास भूषण आपणारें आहे, असें नाहीं.

वाक्य ०—असो; आपण तरी तसें करतां कामा नये. सामर्थ्याप्रमाणें हुंडा घ्यावा, व व्यावा, आणि त्याचा खरा उपयोग करावा, हें भावलें कर्तव्य आहे. असो. साळमजकुटी चंदाबाईचें लग्न करावें असा आमच्याकडील सर्वांचा विचार ठरला आहे, तर एकादा चांगला मुलगा पाडून या.

बापूजी—आपल्यास कमी हुंड्याचा मुलगा पाहिजे असें नाहीं. भायण काय! जहागीरदार ! आपल्याला काय उणीव आहे ! आपल्या सारख्यांचा शरीर-संबंध होवें म्हणजे तसेंच मोठे पारडें पाहिजे.

वाक्य ०—(मग हासून) बापूजी, शरीरसंबंध आपल्यासारख्या मोठ्या म्हत्वाचीच करावा, मग तो मुलगा मरें 'ठ' असला तरी आपली मुलगी त्याच्या

पदराज बनून दारो रुपये खर्च करून, मांडवा डौलानें लव करणें. नंतर त्या स्त्रीपुत्रांची दशा काही काहीना ! जे लोक केवळ धनावर नजर देऊनच कार्ये करितात, त्यांची ही चूक आहे. माझाला तसें करावयाचें नाहीं. चांगला मुलगा असेल तोच मुलगी द्यावी. मग तो गरीब का असेना ! आपण त्यास श्रीमंत करूं.

नारायण :- अहो, पण आजच श्रीमंत लोकांचे मुलगे सगळेच 'ढ' झाले कि काय ! नाहीं, परंतु मध्यम प्रतीत्या लोकांत जितके 'ढ' निघतील त्याहून श्रीमंत लोकांत बरेच जास्त निघतील; पण काहीपैक संशय नाहीं. असो; आपणाला मुलगा हवा तसा उत्तम असून आपली बरोबरी करणारा असला तर आपण कबूल कराल काय ?

बाबा :- अहो मग कबूल कराल काय, असा प्रश्न विचारूंच नका. तुमते कबूल तर काय ! पण जो हुंडा मागतील तो देऊन लगेच जमवूनही टाकूं.

बापूजी :- असें जर आहे, तर कोणता मुलगा आपण शोधून काढितां तें सांगा पाहूं !

नारायण :- सीतारामपंत वकील यांचा धाकटा मुलगा, गोविंदा हो ! मुलगा काय आहे पण चिमखडा अगदी !

बाबा :- आहो खरा मुलगा अगदी जसा पाहिजे तसा आहे. शिवाय घरानेही कुलीन आहे, परंतु ते मजसारख्याशीं शरीरसंबंध कसे करतील ! ते आज वकील आहेत. व त्यांचे वडील बंधू मामलेदार आहेत. त्यांस पैशाचा काय तोटा ! धार लागली आहे ! खेरीज १० खंडींचें उत्पन्न आहे व वकीलीचा जो भरभराट आहे, त्यास तर पारच नाहीं. आमी काय, नांवाचे जहागिरदार !

नारायण :- बाबासाहेब, सरकारी नोकरी झणजे भाळवावरचें पाणी. जोंपर्यंत चालेल तोंपर्यंत लाड असतो. आपण कसें झणाल, तर हांकलेलें माणीक ! आपल्या बरोबर वकील शरीरसंबंध करणार नाहींत, हे असंभवनीय आहे.

बापूजी :- अहो नारायणराव, सांप्रत सरकारी नोकरांस जो मान आहे तो जहागिरदारांस आहे काय ! सरकारी नोकर जरासे अधिकारी व दोनशें रुपयांचे पगारदार झाले झणजे त्यांसारखा कोणीच नाहीं, असें लोक समजतात. परंतु हे तुम्ही पक्कें ध्यानांत ठेवा की, ज्यांस नोकरी नाहीं परंतु जे जहागिरदार, किंवा ज्यांचेकडे दरसाल १००-२०० शें खंडी वाग्य पिकव आहे, त्यांची बरोबरी सरकारी नोकरांप्रमाणें करणार नाहीं. मग तो कितीही मोठा पगारदार असेना !

नारायण०—बापूजी, सीतारामपंत फार ताचे मजुब्य आहेत. बाबासाहेबांची शरीरसंबंध करण्यास ते फार खुबी असले पाहिजेत व असतीलच.

बाबा०—तर मग, गांवोगांवी मुलगा शोधित फिरण्याचे काही कारण नाही. गांवातले गांवात जमेल तर फार उत्तम!

बापू०—तुळशीचीं लग्ने झालीं, भातां गोष्ट काढण्यास काही हरकत नाही. प्रथम मुलाची पत्रिका आणिली पाहिजे.

नारायण०—तें काम माझे. त्या पत्रिकेची एक नवकल सहज भाषळी अशीच मजकडे राहिली आहे. तीच मी उद्यां सकाळीं आपल्याकडे घेऊन येतो झणजे झालें. बहो, आत्ताला काय ! आपल्या सारख्या बहूदा लोकांकडे प्रयोजने होऊन पंचपक्वान्नाचा लाड मिळाला म्हणजे झालें.

बाबा०—हा ! तुझी पण पक्वान्नावर हात मारणारे दिसता. असो; प्रथम जमून तर द्या. मग सर्व गोष्टी.

इतकें भाषण झाल्यानंतर मंडळी घरोघर निघून गेलीं. नारायणरावांनीं कबूल केल्याप्रमाणें मुलाची पत्रिका आणून दुसरे दिवशीं बाबासाहेबांचे घरां आले. बाबासाहेबांचीं स्वारी नुकतीच मुखभार्जन करून बसली होती. नारायणराव आपल्या वचनाप्रमाणें आले असें पाहून बाबासाहेब विनोदानें झणतात.

बाबा०—कां नारायणराव, पत्रिका आणिली, किंवा रिकामेच आला !

नाराय०—(पत्रिका पुढें करून) ही पहा, आपल्या मुलीची कोठें आहे!

बाबा०—मुलीची पत्रिका आहे, परंतु रामशास्त्रीबुवास बोलाविलें पाहिजे.

(नारायणराव सज्जाराभास हांक मारून शास्त्रीबुवास बोलावून आणण्यास लागतात.)

(शास्त्री बुवा भाष्यावर सर्व नमस्कार करितात.)

बाबा०—कां, शास्त्री महाराज, आजपर्यंत किती लग्ने जमविलीं!

शास्त्री०—बहो, मध्याप कार्तिक महिना संपला नाही. मार्गशीर्ष महिन्यांत लग्ने करण्यास कोणीही तयार नाही, मग उगीच आई कोण करिवो! सर्व स्वस्थ आहेत. चार पांच जमलीं आहेत, परंतु तीं आपलीं अलीच आहेत.

नाराय०—तें सर्व असो. द्या दोन पत्रिका पहा, एकमेकांशीं जमव्यात, किंवा काही अकथळा येतो!

शास्त्री०—(दोन्ही पक्षिका झरपेळ पाहून.) पक्षिका झार चांगल्या जमवाळू. जोडा फार उत्तम जमेल. उमयवर्तना गरू काय नाही पडले आहेत हो।

बाबा०—आप्या मनांत मोठी धास्ती होती, कीं काहीं तरी मळमळ येईल. असो; ईश्वरीसुखाप्रमाणें जो जोडा असेल तो जमेल. आतां शास्त्री महाराज, जमऊन नव्ही कारणें आपल्याकडे आहे.

शास्त्री०—हें जमविण्यास काहीं वेळ लागणार नाही. कारण, मुलगी आपल्याकडील व मुलगा वकीलाकडील. पहाण्यासच नको! दोन्ही स्वतः मज्जर आहेत.

बापु०—शास्त्री महाराज, आपल्याला संपत्तीवर लक्ष द्यावयाचे नाही. घराणें कुलीन, व मुलगा चांगला हुशार, या मुख्य दोन गोष्टी असल्या म्हणजे झालें.

शास्त्री०—दोन गोष्टींनीं काय होणार आहे? मुलीस देण्यास स्वतः कसें असार्हे, व वर कसा असावा, यावरलं हुकमीतीत फार चांगलें सांगितलें आहे—

इष्टाधनकुलंशीलं रूपंविद्याबलं वयः ॥

कन्यादद्यादुत्तमचेन्मैत्रीकुर्यादयात्मनः ॥ १ ॥

अर्थ.—धन, कुल, शील, रूप, विद्या, बल व वय या गुणांची परीक्षा कर-
व्याकरितां प्रथम त्या ठिकाणीं मैत्री करावी. आणि हे सप्त गुण उत्तम दिसून आल्या-
वर त्या ठिकाणीं मुलगी देऊन संबंध जोडावा.

भार्याधिपत्योविद्या रूपिणीनिर्धनंतपि ॥

नकेवलेनरूपेण वयसा न धनेनच ॥ २ ॥

अर्थ.—भार्येच्छू वयानें योग्य आणि विद्याबन्ध व रूपबन्ध असून पद्यापि
निर्धन असला तरी त्याला कन्या द्यावी. केवळ रूपवान्, धनवान् व वयानें योग्य,
असा पाहूं नये. तर;—

मादौकुलंपरीक्षेत ततोविद्याततोवयः ॥

शीलंघनवयोक्ष्यं देशंपश्चाद्विवाहयेत् ॥ ३ ॥

अर्थ.—प्रथम कुलाची परीक्षा करावी. नंतर विद्या, वय, आचरण, धन, व
रूप या गोष्टींकडे लक्ष देऊन कोणत्या देशांत वास्तव्य आहे याची चौकशी करून
नंतर त्या ठिकाणीं मुलगी द्यावी.

कुलंचशीलंचसनापताच विद्याच विचंचनपुर्वपश्च ॥

एताभ्युक्तान् सप्त निरीक्ष्य देवा भतःपरंभाष्यवशा हि कन्या ॥ ४ ॥

अर्थ.—कुल, शील, सनापता (हुशार भवता मुलाचा बाप.) विद्या

वन, रूप व रूप, हे साव मुग पाहून मुळीची बाकी भर्ते वडून झिजे. भाषण
जर कराचिह् काही निपटित हाके वर त्या मुळीचे नाम्ना।

शास्त्री-वाचमनां वधु कदा भसावी या वडळही भर्ते सांगितले आहे:-

मावीर्यवरयेत्कन्यामसमानविगोत्रजा ॥

धातुमतीसुकुलाच योनिदोषविजिता ॥ १ ॥

क्षणक्षःक्षणशत्रैव विशामर्थेषसाधयेत् ॥

अर्थ:-मी भिन्न गोत्रांत उत्पन्न झालेली, जिला बंधु आहेत, निरोमी व सदे
दीव पतिसेवेंत तत्पर राहिल अशी आणि विद्या व भैर्य यांचे रक्षण करण्यांत
अत्यंत दक्ष, अशी कन्या ग्रहप्राप्त्यस साधण्याकरिता वरावी.

कदा पहा आमच्या पूर्वजांनी आपली नामी सोय करून ठेविली आहे।

या श्लोकांत किती अर्थगांभीर्य आहे ! कन्येचे सर्वगुण शेवटील वरणांत
गोमंत दिसून येतात.

बाबा.-अहो, पण ह्या सर्व गोष्टीकडे लक्ष देऊन चालणारे फारच कचित्
जो तो आपापल्या तत्वाकडे पहात असतो. शुक नीतींत यावरल एक भसा
श्लोक आहे:-

कन्या वरपते रूपं माता विसं पिता श्रुतं ॥

बांधवाःकुलामिच्छंति मिष्टान्नमितरे जना ॥ १ ॥

अर्थ:-मुलीची इच्छा पति रूपवान असावा अशी असते. मुलीच्या
आईची इच्छा मुलीच्या अंगावर पुष्कळ अलंकार पडावेत, आणि संपात्ति असावी
या गोष्टीकडे असते. बापाची इच्छा वर विद्वान व लौकिकवान् असावा अशी
असते. इतर कुटुंबी कुल चांगले असावे भर्ते इच्छितात. आणि इतर जन दर-
रोज पंचपक्वानें मिळतील असा वर पक्ष असावा भर्ते इच्छितात.

बापू०-ज्याचें त्याचें स्वार्थाकडे लक्ष! असो. शास्त्री महाराज, आपण
सांगितल्याप्रमाणें वर व कन्या वचायोग्य आहेत. आतां हें एवढें जमवून द्या.

शास्त्री.-बास कांहीं उशीर लागणार नाही. बघुनरें बघी. असावी तशीं
आहेच. आणखी तें काय पाहिजे !

१. त्रिपाची मुख्य विद्या म्हणजे संसारसंघर्षी सर्व गोष्टींची वजन प्रकारें व्यवस्था ठरवी
वी होय.

२. स्वयं, स्वयं, मोक्ष, पुत्रप्राप्ति, वरीशानें, संसारार्थें व अहून रक्षण करणें हे विद्यांचे
गुणाने अवलंबून असतें, हें योगक्षणा विद्याप्रमती कळोन येईल. कतिपय ही इच्छा असावी
पाहिजे. म्हणजे तिच्या अर्था हे गुण भव असावयाचेच.

बापू०—महो, पण वकील साहेबांनीं रुतार दिला पाहिजे ना ?

शास्त्री०—तें काम माझे. बडा आपल्या सारख्या गृहस्थांशीं शरीरांतून करण्यास वकील मागे पहातील असें मला वाटत नाही. त्यांत मुलगी, चांगली व, पत्निकाही उत्तम जमतील. मग यांत काहींच अडचण येणार नाही.

नारा०—मशी जर आपली खावरीच आहे. तर या जमवून भन् काय !

शास्त्री०—वरें आहे, वकीलांकडे जाऊन त्यांजवळ गोष्ट काढिली पाहिजे.

बाबा.—कार्तिक महिना संपत आला. मार्गशीर्ष महिन्यास भजन चार दिवस अवकाश आहे. तो महिना निघाला सणजे वकीलांकडे जाऊन गोष्ट काढू.

(इतकें संभाषण झाल्यावर नारायणराव व शास्त्री बुवा उठून जातात.)

मार्गशीर्ष महिना निघाल्यावर एके दिवशीं सितारामपंत वकील लोकांशीं टेंकून बसले आहेत, जवळ लिहिण्याचें सामान व दफ्तरें मोकळीं पडलीं आहेत. इतक्यांत बाबासाहेब, बापूजी देशमुख व नारायणराव वगैरे मंडळी तेथें आली. सितारामपंतांनीं उभयतांच्या थोरपणास योग्य असें त्यांचें आगत स्वागत केलें.

वकील०—भाज आपलें येणें इकडे कुणीकडे झालें ?

बापूजी०—काहीं नाहीं सहज आपलें बरेंच दिवस दर्शन झालें नाहीं, सणून वाटलें भेटावें येऊन ! आपल्याला, आपण पडलां सरकारी कामदार, टाईमशीर बागणार ! आपली भेट होते कशी ?

वकील०—करा बुवा यद्वा ! सरकारी कामदार ना ! महाराज, सरकारी नोकरीनें आली जसें बंदिवान झालों आहों. आपण कसें स्वतंत्र, मजीस येईल तेव्हां कोणतीही गोष्ट करण्यास मुक्त्यार आहा. असो; पण आज बाबासाहेबांची श्वारी इकडे कोणीकडे ?

बापूजी०—आपल्याच कडे,—अगदीं मुदाम—करावें काय ! त्यांना आपल्या सारख्यांच्या कडे खेपा घातल्याच पाहिजेत ! देणी पडली आहे ना पदरी ? आपल्याशीं शरीरसंबंध घडावा मशी त्यांची फार इच्छा आहे.

बाबा.—हो—आमच्या मनांत आहे, परंतु पांनीं आसाला पदरांत घेतलें तर ?

वकील०—हे काय ! म्हणजे वास्तविक म्हटलें म्हणजे जे आमच्या सारख्यांनीं म्हणायपाचें तेंच आपण म्हणता ! आपली गोष्ट कुणीकडे ! आज कसें झालें तरी जहागीरदार ! आम्हीं काय ! सरकारी नोकर आणि नोकरी म्हणजे दोन प्रहराची सांक्ली !

बापू.—वकील साहेब ! आपण म्हणतां ते खरें, परंतु आपण म्हणजे नोकरावरच अवलंबून आहां असें नाही. आणि त्यांत आपली नोकरी कोणत्या प्रकारची आहे हे उघड दिसतच आहे. परंतु पैसाकडे व श्रीमंतपणाकडे पाहून श्वारी

संबंध करने हैं कुशाचें काम नहीं, भइ, भनदीकत काय ! कुशाचुर भइ ! कुश मोछी पाहिजेत, त्या परिपूर्ण असल्या म्हणजे झालें, असो, पण सालमजकुरी बाळा-साहेबाचें कथ करावयाचा विचार भाहे किंवा नाही !

बकील.—माझा मनोदय पंदाच करावें असा जमूता. परंतु रावसाहेबांची मला देण पत्रे आली की, मला कोठें चांगल्या रीतीनें जमेल तर संधि घालूं नका, आतां, तसें कोठें जमून आलें, तर उरकून घेऊं, असा विचार भाहे.

बापूजी.— (मनांत) ईश्वर पावला, आतांला तेंच पाहिजे भाहे. (उघड) आपण म्हणतां कीं, जर चांगलें जमून आलें, तर उरकून घेऊं. आतां बाबासाहेब आपल्याकडे आले आहेत, व त्यांचें मार्फत मी आपल्यास विनंती कारितो कीं, आपण त्यांस पदरांत घ्या. मुलीविषयीं झगाल तर ती जशी आपल्यास पाहिजे तशीच भाहे. आतां पत्रिका मात्र जमल्या पाहिजेत. त्या आपण जोशांकडून जमवाव्या, मुलीची पत्रिका ही मी आणिली आहे. (पत्रिका देतात.) आपल्या मनाप्रमाणें ठिपणें जमल्यावर मग कांहीं नाहींना ?

बकील.—परवा रविवार भाहे. ते दिवशीं रावसाहेब येथें पावयाचें भाहेच, ते आल्यावर काय तो विचार करूं.

बापूजी.—संभाषण झाल्यावर पानसुपारी घेऊन बाबासाहेब बगैरे मंडळी आपापल्या घरीं गेली. पुढें मार्गे सितारामपंतांनीं सांगितल्याप्रमाणें. रावसाहेब रविवारी आले व त्या दिवशीं भोजनोत्तर उभय बंधूंमध्ये पुढील संभाषण झालें.—

राव०—मार्गशीर्ष महिना निघाला, गोविंदाचें कोठें मुळण्याचा रंग भाहे कां ?

बकील.—जमवणें बगैरे सर्व आपल्याकडेच भाहे. मुलींच्या तर काय अगदीं उदघाब उदघा पडत आहेत, परंतु बाबासाहेब पोतनीस यांचे नातीकडल फारच थळ पडली आहे.

राव०—त्यांची नात झणजे वामनरावची मुलगी असेल !

बकील.—हो, वामनराव, खारकरांचे जावई, त्यांची मुलगी.

राव०—का ती मुलगी फार चांगली आहे. आपल्या आईसारखी देखणी, कुशल व कुशार आहे. कुली विला पाहिली आहे काय ! मी विला ठाण्यास आपोसाहेबांकडे पाहिली आहे. मला वाटतें, कीं तें जमण्यास मार्गे पुढें पाहूंच नये.

बकील-मुलगी चांगली आहे. आपल्याबकील सर्वांच्या मनांत जेव्हा जमवत असे आहे. घराजें कुलीन आहे परंतु आपल्याला त्यांजबरोबर हात देवमेळ कां ?

राव०-हात देण्याचें पहातां पेंडिल. मुख्य आपल्याला मुलीचें कुळ व मुलगी यांजकडे लक्ष द्यावयाचें ! आतां हें कदाचित नाकापेक्षा मोठी जड होईल. तथापि बाबासाहेब फारच योर आहेत, व त्यांच्या घरांतील इतर मनुष्येही मोठी सज्जन आहेत. सणजे श्रीमंतीच्या ताठघांत बागणारी ही मंडळी नव्हे; आणि त्यांतून परमेश्वरानें आपल्याला सणजे काहीं कमी केलें आहे असें नाही. तेव्हां हें तुझी जमवून टाका उगीच विलंब लावूं नका.

याप्रमाणें उमप बंधूचें बोलणें चाललें आहे; इकडे बकीलसाहेबांची स्त्री दरवाण्याचे आड उभी राहून तें मोठ्या उत्सुकतेने ऐकत आहे, असें पाहून रावसाहेब विचारितात.

रावसा०-कां जानकी आई, मुलगी पसंत पडते कां ? काय तें आतां सांगा ! पुढें मग कुरकुर नको.

जान०-(मोठ्या मर्यादेनें.) यांत मला तें काय विचारावयाचें ! आईनां पसंत पडली सणजे झालें.

(इतक्यांत रावसाहेबांची स्त्री तेथें आली.)

बकील- काय वाहिनी ! सून पसंतीस येते का ? तुमच्या मर्जास उतरली सणजे झालें.

राव० स्त्री०-मुलगी काय ? शेंपन्नासांत का तशी मिळावयाची आहे ? नुसतें रूप काय ! पण तिचे गुणही तसेच आहेत. आमच्या सगळ्यांच्या मनांत ती मुलगी अगदीं पसंत ठरली आहे. आईनां तर ती मुलगी फारच आवडली आहे.

रावसा०-तिला आवडली सणजे झालें. आतां आझी पुढच पाहतों कसं काय जमते तें.

(त्या दोघी जातात.)

इकडे बाबासाहेबांस रावसाहेब आप्पाची बातमी कळल्यावर त्यांनीं बापूजी व नारायणराव यांस बोलावून आणून, सर्व जण मिळून बकीलसाहेबांच्या घरी गेले.

रावसाहेब व बकीलसाहेब यांच्या स्त्रियांच्या विवाहाबाबत पुढीलप्रमाणे

होत्या. जपळ रामशास्त्रीपुढा वधुवरांच्या पत्रिका पाहून त्या वकलेकांनी विस्मयत जमवाव हे सांगत होते; इतक्यांत बाबासाहेब थोरे मंडळी तेथे आली. परस्परांचे आदरसत्कार झाल्यावर बापूजींनी बोलण्यास सुरुवात केली.

बापू०—(रावसाहेबांस.) आपल्याला भण्णासाहेबांनी सर्व इकीकल व बाबासाहेबांचा हेतु विदित केला असेलच. आतां मला हो पुनः सांगण्याचें कारण नाही. आपण भाज आला, असे कळल्यावरून काहीं तरी रुकार मिळावा अशा हेतूने बाबासाहेब आले आहेत; त्यांस रुकार मिळून त्यांचा मनोदय पूर्ण होईल अशी आशा वाळगीत आहे.

रावसा०—हा बाबासाहेबांचा भामण्यावर अनुग्रहच म्हणावयाचा. आतां ह्या शरीरसंबंधाच्या गोष्टी ईश्वर सूत्राप्रमाणें जमून येणाऱ्या असतात. आपण कितीही प्रयत्न केले, तरी ब्रह्मदेवानें मारिलेल्या गांठी कां चुकावयाच्या आहेत! त्यांत भामच्या वडीळांचें आझास असें सांगणें आहे कीं, कसेंही झालें तरी पत्रिका पाहून गुणमैत्री जमल्याखेरीज कधीं लग्न करूं नका.

शास्त्रीबु०—बापूजी, पूर्वी कोणी झालें तरी पत्रिका जमल्या वाचून लग्न करीतच नव्हते. आतां काय सुधारलेली मंडळी ! त्यांना ज्योतिष वगैरे सर्व खोटें वाटतें. पण भामचें बाबासाहेब, रावसाहेब, पंजसारखी काहीं पोक्त मंडळी आहे, म्हणून काहीं तरी भामचा मान आहे. नाहींतर आझांस कोण विचारतो ! राममार्तंड ग्रंथांत एके ठिकाणीं असें सांगितलें आहे कीं, जरी वर मिथ गोवातला, उत्तम कुळातला, ज्याचें आचरण चांगलें, जो रूपवान् व गुणवान्, असा असला तरी उभयतांच्या पत्रिकांची गुणमैत्री जमली पाहिजे.

रावसा०—काय हो ! शास्त्रीबुका, भमुकच गुण मिळाले पाहिजेत असें कोठें सांगितलें आहे काय !

शास्त्रीबु०—त्याच ग्रंथांत याबद्दल असें सांगितलें आहे कीं, वधुवरांच्या पत्रिकांचे मुल १८ पेक्षा जास्त २३ पर्यंत आले तर कर्तव्यास उक्त १८ हून कमी आल्यास तें करूं नये; आणि २३ पासून ३६ पर्यंत फार उत्तम, सांप्रत पण बसच परिपाळ आहे.

(इसमें मनुन दोन्ही पत्रिका घेऊन कागदावर गुण मिळविले ते :-)

नं.	पत्रिका.	वर	वधू.	गुण.
१.	नक्षत्र	उत्तरा भाद्रपदा.	श्रवण.	१०१ एकूण गुण ३०१
२.	चरण	द्वितीय.	तृतीय.	
३.	नाडी.	मध्य.	मध्य.	
४.	राशी.	मीन.	मकर.	
५.	राशिस्वामी	गुरु.	शनि.	
६.	गण.	मनुष्य.	देव.	
७.	वर्ग.	विप्र.	वैश्य.	
८.	योनि.	गज.	नकुळ.	
९.	वैरयोनि.	सिंह.	सर्प.	
१०.	वक्ष.	जलचर.	जलचर.	
११.	नाम.	सकदेव.	सुमाबाई	
१२.	वारा.	शुभ.	अशुभ.	

(कागद पुढे करून रावसाहेबांस.) हें पाहिलेंत रावसाहेब, पत्रिका फार नामी जमतात ! एकूण ३०१ गुण जमले, पापेक्षा ज्यास्त गुणांची अपेक्षाच नाही.

राब०—(कागद हातीं घेऊन पाहतात.) गुण साडेतीस तर मिळाले, पण मंगळ वगैरे पाप ग्रह नाहीत ना ?

शास्त्री०—(बघूंची कुंडली दाखवून) हें पहा, काहीं एक नाही. ग्रह फारच चांगले आहेत. हा पहा अकरावा शुक्र कसा उत्तम आहे ! उभयतांचे ग्रह फारच मुला नामी आहेत !

बापूजी.—(रावसाहेबांस) भावां काहीं हरकत आहे काय ?

रावसाहेब.—(मनांत) आजपर्यंत बऱ्याच मुली सांगून आल्या होत्या, परंतु त्यांमधीं कोणाचेही विपण भलें जमलें नाही. करितां भावां रुकार देण्यास कांहीं हरकतही दिसत नाही. (उघड) हरकत कशाची ! ठीक आहे, बाबासाहेबांच्या इच्छेचा मंग करून त्यांच्याशीं शरीरसंबंध जोडण्याची जी संधि आली आहे, तिचा भन्हेर करणें मला योग्य दिसत नाही.

बापू०—हें पाहिलें घोर मागसाचें सर्व भलें आहे ! केव्हांच उल्लासून गेलें पहा ! नाही तर नुसता रुकार मिळानेपास कोण दगदग व आपास प्रसववाचें ठीक आहे, रावसाहेब आपण बाबासाहेबांस पदवीत घेत आहांतर मग भावां उगाच

विलंब करण्यास भयं नाही. लग्नाच्या मुहूर्तास झटले झणजे जमून तुमारे दीड महिना भवकास आहे. झणून भातांचे जमवून टाकाल तर उमयचक्रास सिद्धवा करण्यासही ठीक पडेल.

राव०—हो तें खरें आहे. बरें हा महिना कोण? मार्गशीर्ष. पुढें पीप करेडाच आहे. पुढें बेतो माघ, त्यांत करून घेतलें पाहिजे. पुढें भाग्य्या चरीं भद्रचण येणार आहे. बरें आहे. उदईक सोमवार चांगला दिवस आहे, तर सर्व ठराव बगैरे होणें ते उदईक रात्री करण्यास येतील.

बाबा०—रावसाहेब, आपण भावची एक मोठी काळजी निवारण केलीस.

राव०—बाबासाहेब, आपण करणार कोण? तें सर्व त्याच्याकडे आहे.

बाबा०—हो, तसें तर आहेच; बरें आहे, मग भातां उद्या रात्रीं मी व बापूजी आपण कळविल्या प्रमाणें येऊं.

राव०—ठीक आहे. आपण असे रात्रीचे भाट बाजावयाच्या सुमारास मालां, झणजे बरें पडेल.

भसा निश्चय झाल्यावर सर्व मंडळी आपआपल्या चरीं गेली. बाबासाहेब घरीं आल्यावर सर्वांचा विचार घेऊन वकीलाकडे मुलगी द्यावी, भसा सर्वांचा निश्चय ठरला.

दुसरे दिवशीं पूर्वी ठरविल्याप्रमाणें ठराव बगैरे झाले ते येणेंप्रमाणें:—

बाबासाहेबांनीं १००० रुपये हुंडा द्यावा. मुलास पोशाख:—पागोटी, शाल जोडवा, शेल, धोतरें, पितांबर, बगैरे. भलंकार:—गोक, पीची, कंठी, जोडवीं. चांदीचीं भांडीं:—तांब्या, जांब, ताट, बाट्या, हें सामान मर्मीनुरूप द्यावें. विहिणीचा मानपान करणी बगैरे सर्व यथास्थित करावी. रासनहाण करावें. विहिणीचे तोंड धुण्याचें सामान चांदीचें करावें. व लग्न राहते गांवीं करावें.

आत्मारामाचेंही लग्न यंदाच उरकून घेण्याचा बाबासाहेबांचा विचार होता. त्यांच्याकडेही मुलींची भगदी सिम्मड पडली होती, परंतु नातीचें जमल्या खेरीज त्यांस या संबंधानें काहींच ठरवितां आलें नाहीं. त्यांना अनेक मुली सांगून आल्या होत्या; त्यांत त्यांच्या गावचे मामलेदार पातीं तर काय त्यांच्या उंबऱ्याची साल नाईशी केली होती. बाबासाहेबांच्या नातीचें वकीलाकडे ठरलें असें नानासाहेबांस (मामलेदार) कळले मात्र, तीं त्यांची स्वारी दुसऱ्या दिवशींच बाबासाहेबांकडे माळी.

नामास्ता०—आतासाहेबाकडून मुलीचें टिपण भाज आलें. व ते स्वतः रविसारी येणार आहेत.

१. नानासाहेबांचे मेहुने. दानवे त्यांच्या गावाचे गाव. ते पुष्कळ मामलेदार होते.

बाबासाहेब०—भायण तें पेयें भाणिलें आहे काय! असल्यास शास्त्रीबुवा लागलेच पाहतील कसें काय जवतें तें.

नानासा०—होय. हें भाणिलें आहे. (टिपण बाबासाहेबां जवळ देवाच. बाबासाहेब आत्मारामाचें टिपण भाणवून दोन्ही टिपणें शास्त्रीबुवाच्या हाताली करितात.)

शास्त्री०—(पत्रिका पाहून मनन करून मोठ्या इर्षानें.) बाहवा ! फारच उत्तम ! अहो ! एक वर्षपर्यंत धुंडलें तरी असा जोडा मिळावयाचा नाही. बरोबर छत्तीस गुण मिळाले ! ! !

नाना —(आनंदित होऊन.) काय ! छत्तीस गुण मिळाले ! ईश्वरी सुत्र ! !

बाबा०—(कागद हातीं घेऊन) बाहवा ! छत्तीस गुण मिळाले खरे. अहो पण हें काय ! दोघांचें नक्षत्र एकच आहेना ! हें कसें जमणार शास्त्रीबुवा !

शास्त्री०—हं—बाबासाहेब, आपली शंका खरी आहे. परंतु याला काहीं एक बाध नाही. नक्षत्र एक आहे खरें, परंतु चरण भिन्न आहेत. तेव्हां याला काहीं दोष नाही.

बाबा०—काय ! चरण भिन्न असले क्षणजे चालतें वाटतें ! एक नक्षत्राचा फारच दोष मानिला आहे. यास कायशी एकनाड क्षणतात कीं.

शास्त्री०—तें खरें, परंतु मी जें क्षणतां त्यास ग्रंथाधार आहे. त्याशिवाय मी आपल्यास असें कसें सांगेन !

एक राशी पृथक् धिष्ण्ये पृथक् राशीतथैकमे ॥

गणनाडी न दूरत्वं ग्रहवैरं न चितयेत् ॥ १ ॥

दंपत्योरेक नक्षत्रे भिन्नपादे शुभाग्रहं ॥

दंपत्यो रंकपादे तु वर्षाते मरणं ध्रुवं ॥ २ ॥

राजमार्तंड ग्रंथामधील हे श्लोक आहेत. यांचा अर्थ असा आहे:—

अर्थ—उभयतांच्या राशी एक, व नक्षत्रें भिन्न; भाणि उभयतांच्या भिन्न राशी, व नक्षत्रें एक; असें असल्यास गण व नाडी यांचे दोष व ग्रहांचे वैर असल्यास काहीं चिंता नाही. परंतु नक्षत्र एक असल्यास पाद भिन्न असले पाहिजेत. वेवढेंच. पाद भिन्न नसले तर मात्र एका वर्षांत मृत्यु जाणावा.

बाबा०—शास्त्रीबुवा, असें असेल तर फारच उत्तम आहे ! नानासाहेब ठीक आहे. भायण क्षणतां त्याप्रमाणें आपासाहेब आज्ञावर सर्व निष्कार ठरतील.

याप्रमाणें भायण आज्ञावर नानासाहेब व शास्त्री घरीं गेले. नंतर बाबासाहेबांनीं घरातील सर्वांचा ह्कार घेऊन तीच मुलगी कायम करण्याचें ठरविलें.

बापासाहेब पुण्यातून भाण्यावर ये बाबासाहेबांकडे आले, व ठरल्या प्रमाणे बाबासाहेबांनी त्यांस रुकारदिला. नंतर परस्परांत लमासंबंधी ठराव झाले ते मज्जे प्रमाणे.

बाबासाहेबांनी आपल्या नातीला जितका हुंडा दिला तितका बापासाहेबांनी द्यावा, व त्याचप्रमाणे करणीही करावी; आणि लमात बाबासाहेबांचे राहणे गावीं यावे.

याप्रमाणे आत्मारागाचें व चंद्राबाईचें अशा दोन्ही लमांचा निश्चय ठरला.

नंतर कांहीं दिवसांनी बाबासाहेबांकडून साखरपुडा सौला तो:-

सुदिन दिवस पाडून त्यादिवशीं नानासाहेबांस सूचना दिली: मंडळीस पानसुगारीचें आमंत्रण केले. स्त्रियांस, हळदकुंकुवास बोलाविल्या. नंतर रात्री कांही स्त्रिया अलंकार घालून वल्ले परिधान करून सिद्ध झाल्या. त्याचप्रमाणे पुरुष मंडळी सिद्ध झाल्यावर वाजत गाजत मोठ्या समारंभानें नानासाहेबांकडे सर्व मंडळी गेली. स्त्रिया घरांत गेल्या. परस्पर विहिणी एकमेकींस नमस्कार करून खालीं बसल्या. इकडे पुरुषमंडळी दिवाणखान्यांत गेली. तेथें नानासाहेब व दुसरी मंडळी होती. सर्वांचें नमस्कार झाल्यावर मंडळी आपआपल्या ठिकाणीं बसली.

इकडे घरांत दोन चौदंग मांडून त्यांजवरं मद्र घातले. नंतर एकावर नवरो मुलीस व दुसऱ्यावर तिच्या आईस बसविलें. मुलाच्या आईनें त्या दोघींस हळदकुंकू देऊन, आईची ओटी भरून तिला लुगडें व खण दिला. मुलीच्या हातांत साखरपुडा (पडे, बर्फी वगैरे मिठाई बांधिलेला पुडा) देऊन, गळ्यांत पुतळ्याची माळ घालून, तिला साडी व खण दिला.

नंतर सर्व स्त्रियांस हळदकुंकू, पानसुगारी देऊन ओट्या भरिल्या.

मंडळी सर्व जमल्यावर पानसुगारी, अत्तरगुलाब, व हारगजरे वांटून पेटे वाटले. नंतर सर्व मंडळी वाजत गाजत घरीं परत गेली.

(याप्रमाणे परस्परांकडून साखरपुडे झाले.)

बाबा०-(शिवरामभाऊंस.) आतां स्वस्थ बसून उपयोग नाही. दोन कार्ये बहावयाचीं आहेत. त्यांच्या सिद्धतेस आतांपासून लागले पाहिजे. मुलीचे अलंकार तयार होण्यास बरेच दिवस लागतील. सेने व मोत्ये खरेदीकरितां मुंबईस गेले पाहिजे. तें काम तुझावांचून दुसऱ्याच्यानें होणार नाही. त्याचप्रमाणे घरातील सामान तयार होण्यास फार वेळ लागेल.

शिवा०-प्रथम आपण सर्व साहिब्याच्या पादुके कराव्या आणि प्रत्येकास निरनिराळें काम सोंपवून द्यावें.

कावा०-हो, तें खरें. आण्ण पाडू मात्ता रुवाळ. आजन्ना दिवस करा आहें.
आण्ण पादि करूं. दिवस हं हं म्हणतां लिखून जातील.

शिवरामभाऊ रुवाळ आणून देतात. नंतर सर्व साहित्याच्या वेगवेगळ्या
पादि केव्हा त्या:-

वरपक्षाकडील सिद्धता.

नवरे मुलीचे अलंकार.

मोत्या धिन्यांचे जडावी अलंकार:- बिंदी, चिचपेट्या, तन्मणि, चंद्रकोर,
राखडी, चंद्रबाळ्या, घोसबाळ्या, काप, नैय, मंगळसूत्र, कंठा, बांगड्या,
भोकरें. मोत्यांचे पेंडे, मोत्यांची एकसरी.

सोन्याचे अलंकार.

हातांनील:- तोडे, कांकरणें, गजरे, गोठ, पाटल्या, बांगड्या, नाकी,
बाजुबंद.

गळ्यांनील:- सरी, होनाची माळ, पुतळ्यांची माळ, हरपूर रेवड्यांची माळ,
चापेकळ्यांची माळ, चंद्रहार, कंठा, ठुशी.

इतर:- डोकीतील फुलें, गोंडे, बोरें, कंबरपट्टा.

चांदीचे अलंकार.

तोडे, नाळे, पैजण, तोरड्या, रुळ, वेढी, विरोद्या.

चांदीचें सामान.

करंडे २ १ कुंकूवास, व १ मेणास, फणी, भांगसळी, भारशी, वाट्या तेलास.
कुंकुवाचें सामान ठेवण्यास पेटी.

नवरे मुलीचें कापड.

१ शैवती मुहूर्ताचे वेळेचें:- शालू, भरजरीचा खण, शेला, २ बाग-
विश्रवाचे वेळेचें:- शेलारी, पैठणी, जरीचा खण, शालजोडी, ३ उड्या हाळ-
हीचे वेळेचें:- देशमी साडी, खण, ४ मेढी मुहूर्ताचे वेळेचें:- देशमी साडी, खण
शेला, ५ सुनमुख पहाण्याचे वेळेचें:- शेलारी, खण, शालजोडी, ६ मूळ-
खाडा:- पैठणी, भरजरीचा खण, शालजोडी, बरानीचे वेळेचें:- शालू, भरजरी
खण, शाल.

इतर कापड.

काप पिळ्याचे वेळेस:- पागोटें शालजोडी, करवलीस:- शालू, खण.

१ मया होन कराय्या, एक नऊ मोत्यांची व दुसरी मोठी, कारण चार दिवसांत
मोत्यांची नष्ट लागते.

शेळा. भंतरवाडाचा शेळा कोरा. मुळीचे मातोश्रीस पांगरें रेवानी काढी पार्ले
वेस भाडविजाऱ्यास पांगोटें. शकून घेऊन सामोरा येईल त्यास पांगोटें, सुमई
व खण.

वधु पक्षाकडील सिद्धता.

नवरे मुलास भलंकार द्यावयाचे ते.

कंठी, गोक. मोल्यांचाहार, पोची, भांगड्या, जोडवीं, चौकडा.

मुलाचा पोषाख.

झगा. तुंबा. पांगोटी. शालजोड्या. शेले. धोतरें. पितांबर.

त्यांचा तपशील, व कोणत्या वेळेस काय द्यावें याची माहिती.

१ वैरपूजेचे वेळेस-पांगोटें, शालजोडी. २ उष्ट्या इच्छीचे
वेळेस-पांगोटें. शेला. ३ वरप्रस्थानाचे वेळेस-झगा. तुंबा. पांगोटें
शालजोडी अथवा दुपेटा. ५ मधुपर्काचे वेळेस-पितांबर. शालजोडी.
६ लग्न झाल्यानंतर नेसावयास-धोतरजोडा. ७ वैरातीचे वेळेस-पांगोटें
शालजोडी. ८ मांडव परतण्याचे वेळेस-मंदिल. शालजोडी.

मुलास द्यावयाचीं भांडी.

चांदीचीं.-तांब्या, जांब, तासन, ताट. वाट्या. गंधास तवकडी, व साखळी

तांब्या पितळेचीं.-रुखवत नेण्यास पराती. ताटें. वाट्या. तवकें. तस्त.

कन्यादानाचे वेळेस, दिवा. काशाचें ताट.

मुलास द्यावयाचें इतर सामान.

चौरंग, पलंग, गाद्या, दुलया, गिरद्या, चादरी, चर्म जोडा, भबदागिरी.

छेना. भारसा, गंधाचें खोड.

विहिणीस द्यावजे मुलाच्या आईस देण्याचें सामान.

तोंड धुण्याचा भांडी व इतर सामान.

भांडी चांदीची.

तवक. वाट्या २;—१ इच्छीस, १ सुवासिक तेल ठेवण्यास. आरसा. केंणी

१ हे पातळ नंद घेऊन द्याव्या पिवळा रंग द्यावा. २ वर पूजेचे पांगोटें तांबड्या
रंगाचें असावें. ३ वैरातीचे पांगोटें हिरव्या रंगाचें भडकें पाविले. ४ किना चांदीची आंगठी.
५ इच्छीची व चांदीची.

करंदे २-१ कुंकूवास, १ मेणास, तांब्या, जांब, ताट, वाटबा, दातवण ठेवण्यास भांबा, मयबा कळी, वजी, जिपमोकी, तंबकडी, दातवणास सोन्याचें फूल, दांभ सोन्याचें, खुंटा चांदीचा, धंगाल पितळेचें.

तांब्या पितळेची भांडी तोंड धुण्यावर जावयाचीं तीं.—वागर, तस्त, तांब्या इतर भांडीं:—भांडी चेपण्याचें पातेलें, शकुनाचें तपेलें.

इतरकापड.

पाहिले जावई असतील त्यांस मधुपर्काचे वेळेस देण्याचा पोषाख:—पागोटीं शालजोड्या, शेंले, वडील मुलींस:—लुगडीं, खण.

नवऱ्यामुलास भांग पुसण्याकरितां शेला, व तोंड पुसण्यास रुमाल मश्रूचा, मुलाच्या आईस तोंड पुसण्यास रुमाल, पायघड्या घालण्यास पांढरें कापड.

इतर सामान.

कण्याचे तांदूळ, रंगविण्यास रंग, हिरवा, पिबळा, हिंगूळ, पारबा, नक्षत्रमाळा, कागदी चौरंग, नारळांस व सुपाण्यांस लावावयास बेगड, मांडव भांदीरी, (बहुल्याच्या भोंवतालच्या वढ्या) झाल.

उभय पक्षाकडे लागणारें सामान.

पुढील यादींत जें सामान लिहिलें आहे त्याची जरूर उभय पक्षां भाई, भसैं समजावें.

(ज्या जिनसां पुढें * भडी खूण आहे तो जिनस मुंजीत लागत नाहीं, भसैं समजून बाकीचे सर्व पदार्थ आणावे.)

श्रृंगारिक पदार्थ.

इळद, कुंकू, गुळाल, बुका, शेंदूर, कापूर, उदबत्या, अगरबत्या, गंधाचे रवे, केशरी गोळ्या, अगरजे, भत्तरे नानाप्रकारचीं, गुलाबपाणी, कावगोळ्या, रांगोळें, उटणीं नानाप्रकारचीं, सुवासिक तेलें, जरदा, मुंदावळी मोत्याच्या, व कागदी, जानबी जांढे.

भक्षणीय पदार्थ.

तांदूळ, (कमोद, भांबे मोहोर, जिरोसाळ,) गहू, हरभरे, मसुरा, वाटाणें, चवळ्या, उडीद, तुरीची डाळ, जूग, तूप, साखर, गूळ, खोबरें नारळ, खजूर, खारिक-बदाम, पिस्ते, चारोळी, बेदाणा, केशर, आपपत्री, जायफळ वेलची, कंकोळ,

सुगरी, मुद्ग, दालचिनी, सुंठ, लवंगा भिरें, भिरें, कांदे, बडिशोप, ब्रमरूपन, बा-
दियान, मिरची, धने, मिठ, इळद, तिळाचें तेल, खोबऱ्याचें तेल, ग्यासलेट,
नासकें खोबरें, हिलालास. कोकम. चिच. मोहरी. खसखस.

छोणची नानाप्रकारचीं करून ठेवावीं तीं:-लिंबांचें, भाज्यांचें, भाज्यांचें,
महाळुंगांचें.

वर सांगितलेलें सर्व सामान पूर्वी तयार करून ठेवावें जसा आपल्यास
खप असेल त्याप्रमाणें सामान कमी जास्त आणावें.

आपते वेळेस आणावयाचें जिन्नस * फळफळावळ:-केळी, पेळ, भांबे, ना-
रिंगें, साखर, लिंबू, अंजिर, द्राक्षें, पपनिस, अननस, डाळिवें, फणस, उंस

(द्या जिनसांची वधू पक्षाकडे विशेष जरूर आहे, ज्या दिवसांत हे जिन्नस
जितके मिळतील तितके मिळवावे)

नागवेलीचीं पानें, फुलें, हार, कलगी तुरे, केळीचीं पानें हे पदार्थ
खपाप्रमाणें आणावेत.

भाज्या:-आलकोल, कोंब्रीचे कांदे, पडवळें, फणस, वांगी, बटाटे, सुरण,
हिरवीं केळीं, दुधे भोपळे. भाज्या इगामाप्रमाणें मिळतात. सर्व सारख्या मिळत
नाहींत. करिता ज्या मिळूं शकतील त्या मिळवाव्या.

इतर उपयोगी जिन्नस.

सुंभ, सुतळ, खिळे, चुका, पत्रावळी, द्रोण, शोभन.

बुरुडकाम.

रोबळ्या, टोपल्या, टुरड्या, शिपतरें, परड्या, पुडे, देव परड्या.

कुंभार काम.

देवआडिया.

बैठकीचा सरंजाम घरी नसल्यास मिळवून आणण्या लागतो तो:-

जाजम, गालिचें, सतरंग्या, लोडें, तक्के, सजामे, खुर्च्या, टेबलें, मेजें.

पानसुपारीचा सरंजाम.

वचकें, ताटें, अतरदाण्या, गुलाबदाण्या, भाडकीते, चुनाळ, बीकुलें
तंबाकूस द्ये:- (हें सामान चांदीचें मिळाल्यास मिळवावें.)

स्वयंपाकाचीं भांडी.

पातेलीं. तपेलीं. पराती, ताटें. पळ्या. कालये. कढया.

बाढपाचीं भांडीं:-गवेळी, वोल्या, परादी, तावें, पळ्या, भोगपळी, वेळण्या (हीं सर्व चांगलीं व कळई लाविल्लीं असतात.)

इतर कामास व पाणी साठवून ठेवण्यास:-डांडे, घागरी, पंचपात्रें, सवेळी, बंगालें (गंगालयें.)

हा सरंजाम सर्वांच्या घरीं असत नाहीं, करितां गांवांत ज्याजकडे असेल त्यांजकडून भगोदर आणून ठेवावा. आपल्यावेळेस जरूर लागल्यावर भाणणें रास्त नाहीं.

परस्परांकडून व्याख्यात दावयाचे पोवाख:-पागोटीं, शालजोड्या, पाचा तपशील:-बरपूजेचे वेळेस पागोटें, शालजोडी. वाकुनिश्रव्याचे वेळेस:-पागोटें शेला, मांडव परतणीचे वेळेस:-पागोटें, शालजोडी.

परस्परांकडून विहिणीस दावयाचें कापड.

१. शेवती मुहूर्ताचे वेळेस लुगडें, खण जरीचा. २. बरपूजेचे वेळेस शालू, शालजोडी, खण भरजरीचा. ३. वाकुनिश्रव्याचे वेळेस शेळारी, शालजोडी, खण-किनखाबी. ४. उष्ट्याइळदीचे वेळेस लुगडें, जरीचा खण. ५. मेदी मुहूर्ताचे वेळेस लुगडें, खण. ६. सुनमुख पहाण्याचे वेळेस शेळारी, भरजरीचा खण. ७. बरा-ताचे वेळेस शालू, शालजोडी, खण. ८. नेसवणीवर पैठणी, भरजरीचा खण.

इतर कापड.

परस्परांकडील मानकरी पुरुष मंडळीस दावयाचा पोवाख:-पागोटीं, शाल-जोड्या, शेळे. **मानकरिणी स्त्रियांस:-**लुगडीं, खण. **प्रत्येकांकडील सोयरे व वड्याडी लमास जमले असतील त्यांस:-**पागोटीं, शालजोड्या, शेळे, लुगडीं, खण. **परस्परांकडील दास दासी, शिपाई वगैरे लोकांस देण्यास:-**पागोटीं, शेळे, लुगडीं, खण. **आपल्या घरच्या दासदासी व शिपाई वगैरे लोकांस देण्यास:-**पागोटीं, शेळे, लुगडीं खण. **परस्परांकडील उपाध्यास दावयास:-**पागोटीं, शेळे अथवा शालजोड्या. **आपल्या उपाध्यास दावयास:-**पागोटें, शेला अथवा शालजोडी.

याप्रमाणें सर्व यादी तयार झाल्यावर बाबासाहेबांनीं आपल्या तीन पुत्रांस निरनिराळीं कामें वाटून दिलीं. त्याप्रमाणें प्रत्येक जण आपलें काम करण्यांत गुंतले. बाबासाहेबांकडे कारकून, शिपायी, गडी, मोलकरणी वगैरे दोन कार्यास पुरे इतकीं माणसें नव्हतीं. झणून त्यांनीं एक दोन कारकून, काहीं शिपायी, गडी मोलकरणी वगैरे नवीं माणसें ठेविलीं. याप्रमाणें जरूर तितकीं माणसें नोकर ठेविल्यावर बंग काय विचारतां ? सिद्धतेचें काम मोठ्या झपाट्यानें होई लागलें. जिकडे पहावें तिकडे बाबासाहेबांच्या काड्यांत धामधूम दिसूं लागली. सहज त्यांच्या वाड्यावरून जाणाऱ्या पांथरलोकांस पुढील चौकांत घावलेंल्या

मोट्या व सुशोभित मेढ्याचें काम काहीं झालें आहे व काहीं होत आहे, तसेंच वाडबास बोहेरून व भातून रंग देण्याचें काम चाललें आहे, वगैरे मंडबड पाहून वाटत असें कीं, येथें मोठ्या धाटमाटाचें कार्य व्हावयाचें असावें. जर एकादा कोणी वाड्यांत गेला तर त्याच्या दृष्टीस पडे कीं, चारपांच सोनार जणुं काय आपले दुमदार दुकान मांडून पोतनिसांच्या वाड्यांतील मधल्या चौकांतील खोशीत बसले आहेत; जवळ बाबासाहेब लहानशा गादीवर लोडाला बें. कून बसले आहेत व त्यांचें अलंकार करण्याचें काम चाललें आहे; इकडे मोठ्या सोप्यांत कापडकरी—गुजराथी, वाणी, मारवाडी वगैरे मंडळी कापडांचें बस्ते सोडून जो तो आपआपला माल जास्त खपावा सणून उत्तम सनगें पुढें करून शिवरामभाऊंस दाखवित आहे; व वामनराव यांची स्वारी साखर, गळें, तूप, खोन्नरें वगैरे माल पसंत करून अमूक मण आणाव्यास सांगत आहेत. इकडे नारायणराव खुर्चीवर बसले आहेत व हाताशीं एक कारकून घेऊन बाजारांतून आलेलें सामान नीट व्यवस्थेनें सणजे लवकर सांपडावें असें कोटीत ठेवित आहेत व तिसऱ्या चौकांतील सोप्यांत मोलकरणी—कोणी गडू दळीत आहेत, व कोणी तांदूळ सडीत आहेत. याप्रमाणें कार्य सिद्धतेची अगदीं धामधूम उडाली आहे.

अशीच तयारी सितारामपंत वकील व नानासाहेब यांचेकडे होत होती.

पौष महिना अर्धा संपत आला तो बंदुक्तेक सिद्धता झाली. बाबासाहेब अलंकार करण्याचें कामातून मोकळे झाल्यावर त्यांनीं शिवरामभाऊ यांनीं घेतलेले कापड पाहून, तें बाईसाहेब वगैरे घरांतील स्त्रियांस दाखवून, सर्वांच्या पसंतीस पडलें तें ठेवून बाकीचें परत करविलें. त्याचप्रमाणें वामनराव यांनीं कोण कोणते जिन्नस घेतले व आतां कोणते घ्यावयाचे आहेत, याची चौकशी करून जे घेतले नव्हते ते लवकर आणाव्यास सांगितले. याप्रमाणें सर्व कामांचा तपास करून राहिलेलें काम लवकर भाटोपण्याविषयी ताकीद दिली. अशी इकडील व्यवस्था लावून बाबासाहेब व शिवरामभाऊ मोठमोठ्या किमतीचें कापड वगैरे जें सामान त्यांचे राहते गांवीं मिळालें नाहीं तें आणण्याकरितां मुंबईस गेले. तेथें गेल्यावर त्यांनीं सामान खरेदी केलें व मित्रमंडळी, आप्तसंगे, वगैरे मंडळीस भारमगणें पाठाविण्यास कुंकुमपत्रें छापविली. (त्याचा नमुना खालीं दिल्या प्रमाणें.)

॥ श्री. ॥

एजश्रीयाविराजित राजमान्य राजश्री.

मुक्काम

स्वामी गोसावी यांस.

पोष्य बाळजी श्रीधर पोतनीस मुक्काम रुतानेक साष्टांग नमस्कार विनंती. येथील कुशल तागाईत मिती पौष वद्य १ पावेतो वत्समान यथस्थित असे विशेष. यानंतर इकडील मजकूर, पौत्र चिरंजीव आत्माराम याचा विवाह माघ शुद्ध ५ रोजीं योजिला आहे. शरीरसंबंध राजमान्य राजश्री आप्पासाहेब पुणेकर यांची कन्या वधू नेमस्त ठरविली आहे. व दुहिता चिरंजीव चंद्राबाई, इचा विवाह माघ शुद्ध ५ रोजींच योजिला आहे. शरीरसंबंध राजमान्य राजश्री सिताराम रामचंद्र ठाणेकर यांचा पुत्र वर योजिला आहे. कार्य कर्तव्य येथे आहे. आपण सहकुटुंब सहपरिवार यंउन कार्यासिद्धि करावी. कळावे लोभ असता हे विनंती.

याप्रमाणे कुंकुमपत्रे छापवून व तेथलीं कामकार्जे आटोपून, बाबासाहेब आपल्या गांवीं आल्यावर त्यांनीं आपल्या इष्टमित्रांस व आपसग्यांस लग्नास येण्याविषयीं आग्रहाचीं पत्रे पाठविलीं. तसेंच काहींकांकडे कारकून व शिपाई आणावयास पाठविले. हीं पत्रे पोंचतांच त्यांकडे वऱ्हाड जमूं लागले व काहीं दिवसांनीं पोतनिसांचा वाडा गजबजलेला दिसूं लागला.

पौष महिना अर्जो निघून गेला. सर्व सिद्धता झाली. पुढील मंडपांत सुरुचे खांब उभे करून ठिकठिकाणीं महेरपदार कमानां केल्या. पांढरे सफेत छत्र लावून झाडरी सोडल्या. तांबड्या, हिरव्या, पांढऱ्या, पिवळ्या अशा रंगीबेरंगी हांड्या टांगून मधून मधून झुंबर टांगिलीं. माडीवरील दिवाणखान्यास तजेळदार रंग देऊन बेलबूट काढिले. इराणी गालिचे पसरून कोठें खुर्च्या, कोठें टेबले व कोठें गाद्या, तक्के वगैरे मांडून बिछाईत घातली.

१ हा नमुना मोठा आहे सर्वत्र कार्यावर यावयाचा नाही. तो याच मान्याचा ओढकणांत लिहावा. वतपेडांजंबीं कुंकुमपत्र याच मान्याचे असतें.

याप्रमाणे उभयपक्षांकडे सिद्धता पूर्ण होऊन कांहीं । इतक्यांत निघाती वेळस मिळाले

इतक्यांत, पुण्याहून आषाढाहेब सर्व वन्हाडासह आज सायंकाळी येणार, लहून नानासाहेब यांगकडून सूचना आली. नंतर गाडीच्या टाईमावर त्यास भागण्यास सामोरे जाण्याकरितां वाजंत्री, ताशे, घोड्याच्या गाढ्या, म्याने वगैरे सरंजाम तयार करण्यास बाबासाहेबांनीं बापूजींस सांगितलें. सर्व तयारी झाल्यावर कांहीं मंडळी पोषाख करून सिद्ध झाल्यावर सरंजामासह स्टेशनावर गेली. गाडी आल्यावर सर्वांस गाडीतून उतरून, कोणास घोड्याच्या गाढ्यांत, व स्त्रियांस म्याण्यांत बसवून वाजत गाजत गांवा नजीक येऊन पोहोचले. ते बाबासाहेब गांवातील कांहीं मंडळींस बरोबर घेऊन सामोरे जाऊन सर्वांस नानासाहेबांच्या घरी पोचविलें.

पुण्याचें वन्हाड येऊन पोहोचलें असें समजतांच बाईसाहेबांनीं साखरपाणी व सिधा नेण्याची तयारी केली आणि ते चार सवाणींबरोबर वाजतगाजत पाठविलें.

तेथें गेल्यावर मुलीला व तिच्या आईला चौरंगावर बसवून, हळदकुंकू देऊन साखर दिली व दोघीनां लुगडी व खण दिलें. नंतर इतर स्त्रियांत हळदकुंकू देऊन, पानसुपारी, अत्तरगुलाब देऊन ओट्या भरिल्या व साखर वाटली, आणि बरोबर नेलेला सिधा तेथें ठेविला. आणि नंतर सर्व बायका घरी परत आल्या.

पोटभाग २ रा

लग्न व चारदिवसांतील सोहळे.

(माघ शुद्ध प्रतिपदा)

कोकौ शोकास त्यांच्या शम्भुनि दयितासंगमें हर्षवी जो, ॥

काँरागारें कुराहीं उघडुनि कमलें भूगही सीडवी जो, ॥

जेणें अंधार सारा पळवुनि हरिलें सृष्टिच्या दृष्टिदोषा ॥

त्या मित्राचा बघूनो उदय कवण तो चित्तीं मानी न बोषा ॥ १ ॥

१ साखरपाणी:-हळदकुंकू, साखर, पाण्याची घागर-वर नारळ ठेविलेला. ओठिवें सान, पानसुपारी, अत्तरगुलाब, चारतुणे, मुडीकड साडी खण व मुलींचे आईकड लुगडें, खण असेंच साखरपाणी जर मुक्क्या (वर) दुतऱ्या गांवाहून वधूच्या गांवीं आला तर तिकडे त्याचें लग्न होतें. २ सिधा-भोवनाचे लग्न व वक्राळासडां. हे सामान जो पक्ष घर गांवाहून घेईल त्याजकडे नेण्याची चाल आहे. ही चाल सर्वत्र असत नाही. ३ वक्रपाक पक्षी. ४ कमळें.

मात्र माहिना निघाला. कडक थंडी पडू लागली. प्रातःकाल मिलीव पुढे निघाली. पूर्वेस शुकाची चांदणी चमकू लागली. अंगास झोबणारा मार वारा सुटला. पूर्वेस तांबडे फुटले. ताटासुट होउन सर्व रात्रमर वियोगानें दुःखित झालेले चक्रवाक पक्षांचे नरमादीचे जोडे अरुणोदय झाल्यावर एकत्र होउन, आपली भेट झाली झणून सूर्याचे आभार मानून जलक्रीडा करावयास सरोवर जाऊ लागले. अरुणोदय होताच सर्व रात्रमर कारागृहांत कोंडून राहिलेले मुंगे बाहेर पडून पुनः गुंजारव करू लागले.

सूर्योदय दृष्टिगोचर होउन वासरमणीची तांबुस प्रमा पृथ्वीवर पसरत चालली. स्नानकरून, नित्यकर्म सारून, बाबासाहेब मांडीवरील दिवाणखान्यांत बसले आहेत, इतक्यांत सिताराम आणावकील, रावसाहेब व आबासाहेब, असे तिघे तेथे आले.

(परस्परांस नमस्कार करून खाली बसल्यावर)

बाबा०—(काहीं गोष्टी झाल्यानंतर) आज प्रतिपदा; आतां उद्यापासून कार्यास आरंभ केला पाहिजे.

राव०—उद्या आरंभ तो काय करावयाचा ! प्रथम नवग्रहांची शांति करून घ्यावी, आणि नंतर आरंभ करावा.

बकील—अहो, अजून लक्षाचे अंश योजिले नाहींत, ते योजिल्यानंतर सर्व विचार करण्यास ठीक पडेल.

बाबा०—(सखारामास हाक मारून चिंतामण जोशीबुवांस बोलावणें पाठवितात.)

(जोशीबुवा आल्यावर.)

बाबा०—जोशी महाराज, निश्चयाप्रमाणें कार्याची सर्व सिद्धता झाली, व-हाड सर्व जमलें, आतां कार्यास आरंभ करून शेवटास नेणें आपले स्वाधीन आहे.

जोशी.—आपण यजमान समर्थ आहां. व कार्य शेवटाला नेणारा परमेश्वर समर्थ आहे.

रावसा.—तें सर्व असो; आतां लक्षाचे अंश कोणते लाभतात ते सांगा. व ग्रहशांति, देवप्रतिष्ठा आणि इतर मुहूर्त, हीं कृत्यें केव्हां करावीं याचा निश्चय करा. झणजे सर्वांस ठीक पडेल.

जोशी—(पंचांग पाहून.) बाबासाहेबांच्या नांवीस गोरज मुहूर्त चांगला लाभतो, व राजी ३ घटकेचा मुहूर्त पुणेकरांच्या मुलीस योग्य आहे; असे दोन

१ एक मुलाचें व एक मुलीचें अशीं दोन लहें भस्त्रां, तर प्रथम मुलाचें छत्र लावणें पाहिजे. असा शास्त्राचार आहे.

मुहूर्त उत्तम आहेत, ते साधून घेतले पाहिजेत. उद्या तिहींकडील ग्रहमख करून, तृतीयेचे दिवशीं वरपूजा व होवती, हे दोन मुहूर्त कराने आणि चतुर्थीचे दिवशीं देवप्रतिष्ठा करून वाग्निसंध्य करावा.

रावसा०-आर्ता उद्यापासून कार्यास आरंभ होईल असे समजले पाहिजे.

(इतकें समापण झाल्यावर सर्व मंडळी उठली.)

ग्रहमख व वरपूजेची तयारी.

माघ महिना असल्यामुळे कडक थंडी पडली. पहाट होऊन अंधःकाराचा लोप होत चालला. कावळे काव काव करूं लागले. गुरें पहाट चान्यास सोडिलीं.

पूर्वेस तांबडें फुटलें. मांडवांत सडासारकण पडून आग्रपल्लवांचीं तारणें बांधिलीं. मागील चौकांतील मंडपांत चुली पेटल्या, व स्नानास स्त्रीपुरुषांची गर्दी झाली.

मंडपांत चौघडा वाजूं लागला, तासे खणाणूं लागले, त्यामध्ये संनयाचे मनास आल्हाद देणारे मधूर स्वर मिसळून त्या वाद्यांच्या गजरानें मनें आनंदित होऊन, सर्वांचीं मुखकमलें प्रफुल्लित दिसूं लागलीं.

माडीवरील दिवाणखान्यांत पुरुषमंडळी कोणी गप्पा मारित, तंबाखू खात, व कोणी गंजीफाचे डाव खेळत बसली होती. स्त्रिया कोणी पक्वान्ने करण्यांत गुंतल्या होत्या; कोणी आपल्या मुलास कडेवर घेऊन समजावित, होत्या; आणि कोणी नाडूं घालून जेवूं घालीत होत्या.

याप्रमाणें तो सर्व वाढा मनुष्यांनीं गजबजून गेला होता. चोहोंकडे मंगल-दायक वृत्ति होऊन आनंदमय दिसत होतें.

उपाध्ये स्नान करून, भरमाचे पट्टे ओढून वर गंध लावून अंगावर झाल-गोडी व हातांत पळीपंचपात्री आणि दर्भाची जुडी घेऊन तेथें आले.

नंतर मंडपांत ग्रहमख करण्याचा प्रकार सुरू झाला.

(या कृत्यांतील वैदिक कर्मे व त्यांस लागणारे साहित्य यांची माहिती

पत्रकांत दिली आहे ती पहावी.)

वैदिक कर्म आटोपल्यावर " ब्राह्मणमोजन " झालें. नंतर स्त्रीपुरुषांची भोजनें झाली.

(याप्रमाणें तिहींकडील ग्रहमख झगजे ग्रहांची शांति झाली.)

सूर्य मळ्यास जाऊन अंधःकार पसरव चालला. नवोमंडळींत नव्हनें चमकूं

१ कार्येचे आरंभी प्रस्थापि करावी हा उच्च धर्म आहे.

लागली. मंडपांत चौचडा वाजू खणवला. १. दिवाळ्याच्यांत हावेचा हुंवरांचा लाव-
लखात पडला. अशा वेळीं बाबासाहेब मंडपांत बसले होते. तेंचें उपाध्ये भाको
त्यांस बाबासाहेब झगतात.

बाबासा०—अहो, उद्या वरपूजा व सीमांवरपूजन हीं दोन केन्ही करायीं !

उपाध्ये—प्रातःकाळीं ९ वाजण्याचे सुमारास भापण वकीळांकडे वरपूजा
न्यायी; ते भापल्या मुलीस सायंकाळीं चार वाजतां शेवटी भाणवील. मंतर रात्री
पुणेकरांकडून भापल्याकडे वरपूजा येईल; त्यानंतर भापण मुलीस शेवटी न्याये.
याप्रमाणें वकीळांकडेही विचार ठरला आहे.

बाबासा०—बरे आहे. आह्मांस आतांच तयारी करून ठेविली पाहिजे.
नाहीं तर सकाळीं धांदळ होईल.

उपाध्ये—भापण आतांच वरपूजेची तयारी करून ठेवावी, हे फार चांगलें

(उपाध्ये जातात.)

बाबासा०—(बाबासाहेब घरांत जाऊन शिवरामभाऊंस) भापल्यास उद्या
प्रातःकाळीं वरपूजा न्यावयाची आहे, त्याची तयारी आतांच करून ठेविली पाहिजे,
सकाळीं वेळ मिळणार नाहीं.

शिव०—बरे आहे. आईसाहेबांच्या विचारानें सर्व तयारी करून ठेवितों.
नंतर शिवरामभाऊ यांणीं आई साहेबांच्या विचारानें वरपूजेची तयारी केली तीः—

वरपूजेस लागणारें सामान—ऊन्हपाणी, तस्त, रुमाल, चौरंग मनुसहित,
हळदकुंवाचें सामान. स्त्रियांच्या ओट्या भरावयास तांदूळ व नारळ.

मुळास देण्यास पोषाखः—पागोटें, शालमोडी. करवलीसः—पुतळ्यांचीं
माळ, साडी व खण. मुळाचे अलंकार. बुक्कामोडीचें सामान. मुळाचे आईसः—
लुगडे, खण.

स्त्रवताचें सामान.

तांदूळ, तुरीची डाळ, हरमण्यांची डाळ, गूळ, तूप, कणीक, धारकूट,
हळदकुंवे, नारळ, खोबरे, खजूर, मिरें, धणें, गुलाळ, तुपाचें तपेलें तुपासहित.

(हें सामान भापल्या सामर्थ्याप्रमाणें कमजास्त (तांदूळ ४ अघोल्या या मा-
नानें सर्व जिनस असावें.) असावें. या सामानांनीं दिपतरे करून ठेवावी, व त्यापिकीं
एकावर एक लुगडें व खण ठेवावा. या लुगड्यास फिरती घडी झगतात. कादज
हें लुगडें दोन्हीपतीं फिरत असतें) याप्रमाणें सर्व तयारी करून ठेविली.

१ बुक्कामोडीचें सामानः—तयार बांदीचें अ० धितळी. तिळगूळ (हळस) बुक्का, लुगडें व
खण, २ यांत नमद नाचें घालितात. बास काडूनचें तपेलें झगतात.

वरपूजन व शैवती.

कोंबडा भावल्या. जनावरांचा किण् किण् शब्द बंद होऊन मायन करणाऱ्या पक्षांचे मंडळ शब्द कानी येऊ लागले. गार ज्ञान्याची मुळूक सुटून ती भंगास झोंबू लागली. आखांचे घरघराव व त्यावरील मंडळ गाणी कानास आनंद देऊ लागली. गटसह खाद्यावर पक्षी दाकून मार्ग करू लागले.

पूर्वेस ढाल प्रभा कांकळ चालली. नक्षत्रे निस्तेज दिसू लागली. डोंगरांतून गर्द झाडांमधून सपाट मैदानावर सरसावलेल्या सर्पासारख्या वांकड्या वायवाटा प्रकाशित होत चालल्या. भयंकर व वरू प्राणी सर्व रात्रीत मिळविलेले भक्ष भक्षण करीत असता सूर्याची ढाल प्रभा पाहून, राहिलेले भक्ष तोंडात धरून आपआपल्या गुहां चालते झाले.

मानुष्य झाला. स्त्रिया भागे धुउन तुळशीची पूजा करून एकत्रेकीस, हुळहुळूंक देऊ लागल्या. गांवांवर आपस्नेही वगैरे सर्व पुरुष व वयस्का मंडळीस वरपूजनास येण्याकरितां आमंत्रणे पाठविली. बाई साहेब प्रातःस्नान करून, तुळशीची पूजा वगैरे नित्य कर्म सारून, सर्व स्त्रियांस लवकर स्नान करण्यास सांगू लागल्या. बाबासाहेब व शिवरामभाऊ घरांत वारंवार सांगत होते की " चला भादोपा, मुहूर्त नेण्याची वेळ झाली. "

स्त्रिया अलंकार घालून, कोणी शालू, कोणी डोलारी, व कोणी पैठणी, नेसून, भंगावर लफफेदार पदराच्या जरीच्या झालजोड्या घेउन सिद्ध झाल्या. पुरुष मंडळी पांढरी दुभ्र धोतरें नेसून भंगावर उपरणी, व डोले घेउन, कोणी कुसुंबी, कोणी गुळाबी रंगाची पागोटो घालून, निरनिराळ्या रंगांचे अलंकाची भंगरखे घालून, जावयास तयार झाली. याप्रमाणे सर्व सिद्धता झाल्यावर सामानाच्या पराती, टोपल्या, गडब्यांच्या डोक्यावर दिल्या. व लहान मुलांस गाड्यांत बसविले.

अप्रवाणी व्याडवलि, त्यांच्या भागे वारंजी व ताशांचे जोड चालू लागले. त्या पुढे सामान घेउन चालणारे गडी व मुलांच्या गाड्या चालत होत्या. त्यानंतर स्त्रिया हुळहुळू चालू लागल्या आणि सरशेवटी पुरुष मंडळी निघाली. ती प्रातःकाळच्या समय होवा. वाजकांचे आरज करण रस्त्यावर पसरले होते. रस्त्याच्या दुपुर्व रमणीय वगैरे होते. त्यांचे अनेक रंगाची व अनेक जातीची फुले, झरे, कळी, नारळी, पीकळी, रस्त्याचे होत्या. त्यांची हिरवी-यार पांढे

उन्हावर्ये पावेसारखी चकाकत, मधून मधून पाणी येऊविले होते. त्यावर सूर्याचे किरण पडल्यामुळे ते रसाटकासारखे दिसले. ठिकठिकाणी सुवासिक फुलांचे तटवे जाई जुई सारख्या सुवासिक टवटवीत व रुशांगी बेलींनी गुरफटून गेले होते. त्यांमधर्याची तांबडी लाल, पिंपळी धमक, काळी भोर, पांढरी सफेत, मशा तऱ्हेनेल्या रंगांची फुले व कळ्या यांचा घम घम सुवास सुटला होता. वाऱ्याचे मधुर स्वर निघत होते. त्यांत स्त्रिया चालत असता रंगांच्या पायांतील पैजणाचा व नूपराचा झणत्कार मिसळला होता. सर्वांची मुखकमळे प्रफुल्लित दिसत होती. त्यांत स्त्रियांच्या प्रफुल्लित मुखकमलावर बालाकांचे आरक्त किरण पडल्यामुळे ती गुळाबाऱ्या टवटवीत फुलांसारखी तेजस्वी दिसू लागली. ते घंडीचे दिवस असल्यामुळे त्यांत हळुहळू चालावे लागत असे; कारण, अगोदर त्यांचे पाय कोमळे, त्यांत तोरड्या पैजणांचा भार, व भरजरी शालच्या निऱ्यांचा घोळ बराच असल्यामुळे जडत्व प्राप्त झालेले ते लुकमार पाय सडकेवरील रुपणाऱ्या खड्यांवर पडण्यास मार्गे पुढे वहात असत. असो, आतां वाचगारांची घने वर्णनांत गुंतलीं असतील, सबब हें वर्णन पुरें करून आपण विषयाकडे वळू.

सर्व मंडळी वकीलांच्या मंडपीं पोचली. स्त्रिया घरांत गेल्या, व पुढे मंडळीस वकील सामोरे येऊन त्यांनीं मंडपांत आणून बसविले. नंतर मध्यस्थानीं दोन चौरंग मांडून त्यांवर मधू घातले. उपाध्यायीं गणपति व शशि-पूजन वामनरावकडून करविले. नंतर प्रथम कैरवलीचे पौदप्रसालन करून विला मुलीच्या आईनें हळदकुंकू देऊन, अंकार व वस्त्रें दिली आणि ओटी भरिली. त्यानंतर नवऱ्या मुलाचे पाय धुऊन, गंव लावून लाऊन, गळ्यांत फुलांचे हार घालून, अंकार व पोवादा दिती, व मुंडाबळ बांधिली. नंतर मंडळीस घानसुपाटी, अक्षरगुळाव व हार मजरे वाटले.

इकडे घरांत बैठक घातली होती तेथें स्त्रिया गेल्या. परस्पर विहिणींचे नमस्कार झाल्यावर सर्व खाली बसल्या. मंडपांतील वरपूजा आटोपल्यावर मुलीची आई घरांत गेली. नंतर चौरंग मांडून त्यावर मुलाच्या आईस बसविले. विला मुलीच्या आईनें हळदकुंकू देऊन रुखवताचें सामान हावी लावून, लुगटे व लण दिती, आणि ओटी भरिली. नंतर विहीण व तिच्या सर्व मानकीणी उभ्या झाल्या. मुलीच्या आईनें त्या सर्वांच्या (प्रथम मुलाच्या आईच्या) मंगांवर मुखा

१ मुलाची बहिण ही कुमारी असली. २ मुलीच्या आईनें पाणी ओलावे, व आपांन घाय पोडून वगळानें पुजवें.

कैकला, व परस्पर भेटल्या. वाप्रमाणें बुझामेट झाल्यावर सर्व स्त्रियांस हळदकुंकू देऊन पानसुपारी वाटून नारळांनी ओढ्या भरिल्या. नंतर वकीलांकडील स्त्रियांनी त्या सर्वांस हळदकुंकू देऊन ओढ्या भरिल्या.

वाप्रमाणें भाटोपल्यावर सर्व मंडळी वाजत गाजत घरी गेली.

(या पूजेस श्रीमंतपूजाही झणतात. परंतु खरा शब्द 'सीमांतपूजा' हा आहे. ही पूजा वर लमाकरिता वधूच्या गांवीं येतो तेव्हां सीमेवर करावी. सांप्रत ही चाल नाही, परंतु कोठें कोठें वरास देवालयाने नेऊन तेथे पूजा करितात. हा मार्ग चांगला आहे.)

नंतर स्त्रिपुरुषांची भोजन झाल्यावर मुलीस शेंवतीपूजा नेण्याची तयारी चालली ती:-

वावासा०- (वाईसाहेबांस.) सायंकाळीं चार वाजतां वकीलांकडून शेंवतीपूजा पावपाची आहे, त्याबद्दल तयारी करा. मुलीस साडीचोळी नेसऊन भलंकार घाला. व आपल्यासही रात्रो ८ वाजतां शेंवतीपूजा न्यावपाची आहे; त्यास लागणारे सामान तयार करून ठेवा, पुढें तुलास वेळ मिळायचा नाही.

असें सांगितल्यावर वाईसाहेब व शिवरामभाऊ यांनी शेंवतीपूजेची तयारी केली ती:-

शेंवतीपूजनास लागणारे सामान.

उन्ह पाणी. तस्त. रुमाल. हळदकुंकुवाचें साहित्य, मुलीच्या भेडीचे साहित्य. मुलीस भलंकार. साडी, खण, करवडीस भलंकार, साडी व खण. मुलीच्या भाईस लुगडें व खण. स्त्रियांच्या ओढ्या भरण्यास नारळ, तांदूळ, पानसुपारीचा सरंजाम.

(वर सांगितलेलें सामान वाटांव, परावीव व तबकांस भरून ठेविणें.)

वावासाहेबांनीं सांगितल्याप्रमाणें वकीलांकडून चार वाजतां शेंवतीपूजा आल्यानंतर रात्रो नऊ वाजतां वावासाहेबांकडून शेंवतीपूजा घुणेकराकडे चालली.

रात्रीचा समय असल्यामुळे भयंकार पडला होता. थडी वाजत होती व आकाशास नुसत्या चांदण्याचें चमकत होत्या. अशा वेळीं वारें वाजविणारे सर्वांच्या

१ कोठे कोठे दोन वेळां ओढ्या भरितात. एक पूजेवर व एक बुझामेटवर.

२ हें सामान येथें प्रमाणें-गहू, बदाम, खारीक, हळदुने वाठीची, नारळ, भांडोव.

अप्रमाणी चालत असून पाठीमागे श्रीपुरुष हनुमन् चालवें होती. हिलास बरेच असल्यामुळे अंधकार नाहिसा झाला. निम्रांतीचा समय असल्यामुळे चोहोंकडे शांतता होती. अशा वेळीं बाबांचे स्वर कानास फार गोड लागत होते. माडांखालून जात असतां त्यांवर निम्रांतीस राहिलेले पक्षी हिलाळांचा लालमढक प्रकाश पाहून उडत, व उडताना त्यांच्या पंखांचा फड फड असा आवाज होई. बाग्याचे मधुर स्वर ऐकून आसपासचे लोक मौज पहाण्याकरितां दारें उघडून बाहेर येत. तेव्हां दारांचा खडखडाट ऐकूं येई. चालतां चालतां बाजार पेठ लागली. दुकानदार दुकानें बंद करीत होते. तेव्हां ठाकठोक असे आवाज निघत. पुढे सारंगीचें मजुळ कुरकुरणें, व तबल्यावरच्या बावा ऐकूं येऊं लागल्या. सतारीचे सूर व कलावतिणीं झुपडें, तराणे, गझल, दादरे खाल होत्या, त्यांचे गोड सुस्वर आलाप कांहीं येऊं लागले. मधून मधून कुम्याचें मुकणेंही ऐकूं येत होतेंच.

असे ते त्या वेळची शोभा अवलोकन करीत चालले. चालतां चालतां पुणेकरांच्या मंडर्पां पोचले. पुरुषमंडळीस नामासाहेब योग्यते प्रमाणें बसविले झाले. स्त्रिया घरांत गेल्या. परस्पर विहिणींचे नमस्कार आल्यावर सर्व खाली बसल्या.

मंडर्पांत मध्यस्थानीं दोन चौरंग मांडून त्यांवर मळूचे रुमाल घालून त्यांवर करवलीस व मुलीस बसविलें. उपाध्यायांनीं गणपति व शशीची स्थापना करून शिवरामभाऊंकडून पूजा करविली. नंतर करवलीचे पादप्रक्षालन करून रुमालानें पुसले. मुलांच्या आईनें तिला हळदकुंकू देऊन, ओटी मस्न, साडी व खण दिला. त्यानंतर नवऱ्या मुलीचे पाय धुऊन, तिला हळदकुंकू देऊन अलंकार घातला व साडी आणि खण देऊन ओटी भरली.

इकडे घरांत मुलीच्या आईला चौरंगावर बसऊन, तिला व तिच्या मानकरिणी स्त्रियांस हळदकुंकू देऊन ओदवा भरल्या. मुलीच्या आईच्या हातीं तें रुख-वटाचें सामान लाविलें आणि नंतर लुगडें व खण दिला. नंतर सर्व स्त्रियांस हळदकुंकू अक्षरगुलाव व हारगजरे देऊन नारळींनीं ओदवा भरल्या.

मंडर्पांत पुरुषमंडळीस पानसुपारी, अक्षरगुलाव व हारगजरे वाटल्या-वर सर्व मंडळी उठली. नंतर सर्व मंडळी आल्याप्रमाणें राजत गाजत परत गेली. (भलीकडे हा मुहूर्त वेगळा करीत नाहीत. वाग्निश्रय व हा एकच करितात.)

मंडपस्थापना, देवकप्रतिष्ठा व वाग्निश्रय

घोंदा बहु उजळ पाडुनि भंभकारा
काहीं कमी करिती दीप, शशांक, वारा,
नाही प्रकाश अवध्याही तमा जयाचा
ऐसा जगी, समज एकच मानु साचा ॥ १ ॥

(भण्योक्तिकलाप.)

दिशा प्रकाशित झाल्या. नक्षत्रांचा लोप होत चालला. पक्षी गायन करू लागले. मंडळीचीं स्नाने एकामागून एक होऊं लागलीं. भापाळ पाहरे फडकटित झाले. मंडपांत सदासारकण वडले. बाघे वाजूं लागलीं.

सूर्याचे भारक किरण मंडपांत पसरले. उपाध्ये स्नान करून आले. त्यांनीं मंडपस्थापना व देवक प्रतिष्ठा करण्याकरितां शिवरामभाऊ, व वामनराव यांस स्नान करावयास सांगितले. नंतर त्यांस लागणारे साहित्य कोठीतून मागून घेऊन वेदिक कर्मास सुरुवात केली. (यांची माहिती साहित्यपत्रकांत पहावी.)

वेदिककर्म भाटोपल्यावर आहरे झाला. आहरे झणजे पागोटी, शालजोड्या, लुगडी, खण असा पोषाख भास सोपरे वगैरे मंडळी देतात. प्रथम घरचा आहरे झाला. नंतर सोपरेधापरे व मित्रमंडळी यांकडून झाला. (कोणाकडून काय आले तें टिपून ठेवावें.)

वेदिककर्म भाटोपल्यावर बोलाविलेल्या मंडळीसह भोजन झालें. त्याचप्रमाणें स्त्रियांचें भोजन झाल्यावर लग्नाचें पाचारण करण्याची तयारी चालली.

उपाध्ये, — (बाबासाहेबांस.) दोन वाजून गेले. भातां पाचारणास निघालें पाहिजे. पुढें रात्र होईल.

बाबा. — मला भसें वाटतें कीं, दोन्ही पाचारणें एकत्र करावीं.

उपा. — हो हो वसेंच करावें. मी पुणेकरांकडे जाऊन त्यांकडील मंडळीस घेऊन येतो.

बाबा. — बरो, अगोदर घरांत जाऊन घाई करा आणि नंतर त्यांकडे जा.

उपाध्ये. — (घरांत जाऊन बाईसाहेबांस.) बरो पाचारण करण्यास माझा-

१ मंडपस्थापनेची मुहूर्त वेळ मंडपाच्या उपाध्ये दिशेस कमी करावी.
२ कुळसंघाची प्रतिष्ठा करी नसल्यास लुगट्या माडितात. कीट कोटें देवक मंडपाचाच या दिशेची भिंतीस बुनो लावून निवृत्ती करितात.

बरोबर कोणास पाठविता? चला निघा लवकर. सर्व गांव फिरावयाचा आहे.

बाई.—तुमची घाईच फार. प्रत्येक मोट्टीत तुमची भायली घांदळ आहेच.

उपाध्ये.—अहो, अशी जर भांडी घाई न करूं तर चेंगट बायकांचें कधीही लवकर आटोपणार नाही.

बाई.—बायका चेंगट, बायका चेंगट, हा टपका भांडीं स्त्रियांस जन्मापासून लागला आहे. काय, भांडीं चेंगट आणि पुरुष मात्र चपळ ना ?

उपा.—अहो, बायकांस लुगडीं नेसावयास आणि कुंकू लाऊन अलंकार घालवयासच फार वेळ लागतो, त्यास त्यांचा कांहीं चेंगटपणा नाही. आमचे पुरुषांचे कसे, भंगरखा घालून पागोटें चढविलें कीं, पडले बाहेर. चला, कोणास पाठविता? त्यास तयार होण्यास सांगा! मी पुणेकरांकडे जातां. (असें झणून जातात.)

बाई.—(काशीबाईस व दुसऱ्या पांचजणींस) तुम्ही बेणीफणी व अलंकार घालून तयार व्हा. पाचारणास जावयाचें आहे.

याप्रमाणें बाबासाहेब कांहीं मंडळींस पोषाख करून सिद्ध होण्यास सांगतात. स्त्रिया व पुरुषमंडळी याप्रमाणें तयार होत आहेत इतक्यांत उपाध्ये पुणेकरांकडील कांहीं मंडळींस घेऊन आले. नंतर दोन्ही पक्षांकडील स्त्रिया व पुरुष एकत्र होऊन वाजत गाजत उपाध्यासह पाचारण्यास निघाले.

सूर्य अस्तास जाऊं लागला. दाह्रांतील सर्व रस्ते मनुष्यांच्या व गाड्यांच्या जाण्या येण्यामुळें भरून गेले. ठिकठिकाणच्या रमणीय बागांतून कारंजीं उंचउंच उडत होती. त्यांचे तुषार जवळील गुलाब, बटमोगरा, जाई, जूई, चमेली, वगैरे फुललेल्या ताडव्यांवर पडून ते टवटवीत दिसत होते. माळी हातांत झारी घेऊन झाडांस पाणी घालीत होते. पक्षांचा किलकिलाट चालला होता. पाचेसारखे हिरवे गार राघू चिंवचिंव करीत एका वृक्षावरून दुसऱ्यावर व दुसऱ्यावरून तिसऱ्यावर भराभर उडत होते. बारा मुळमुळू वाहव होता. त्यामुळें झाडांचीं पानें फड् फड् वाजत होती. सांयकाळीं उमलणाऱ्या बटमोगरा, मोतिपा, वगैरे फुलांचा घमघमाट सुटला होता. अशी शोभा अवलोकन करीत प्रत्येक घरी अभिषेक देत चालले.

पाचारणाचे वेळीं उपाध्ये खाली लिहिल्याप्रमाणें बोलत व प्रत्येक घरांतील यजमानाच्या हातावर कुंकूममिश्रित अक्षता देत असत.

१ मतवभाचें अभिषेक पाच प्रमाणें करण्याची चाल आहे.

“शामनराय पोतनीस पांघी कन्या व सिवाराम भाण्या वकील पांघी पुत्र, पांघी, उदर्क गोरज, व आपासाहेब पुणेकर पांघी कन्या व शिवरामभाऊ पोतनीस पांघी पुत्र, पांघी उदर्क रात्री ३ घटकेचा, पाप्रमाणे विवाह यामिने आहेत; आपण सहकुटुंब सहपरिवार घेऊन कार्यसिद्धि करावी. ”

तसेंच स्त्रिया घरांत जाऊन घरातील स्त्रियांस कुंकू लाऊन झणतात—“उद्यां एक गोरज पोतनीसाच्या वाड्यांत, व एक रात्री ७ वाजतां मामलेदारांच्या वाड्यांत अशीं दोन लग्नें आहेत, तर आपण सर्वांस घेऊन इळदकुंकूवास यावें.”

वर सांगितल्याप्रमाणे पाचारणास उपाध्ये, स्त्रिया आणि पुरुष गेल्या नंतर, वाखासा०—(बाईसाहेबांस.) आतां तुम्ही वाग्निश्रयाची तयारी करा. हा मुहूर्त फार महत्वाचा आहे. झावरील वरणी चांगली भरली पाहिजे.

बाईसाहे०—वरणी चांगली असलीच पाहिजे. नाही तर मुलीकडील झणतात कीं “ जेही तुमची वरणी तशी आमची करणी. ” असें लोकांनीं आपल्याला बोलू नये. झणून ती चांगली भरण्याकडे लक्ष दिलें पाहिजे.

वाखा०—तुमच्या विहिणबाईस हें काम सांगा. त्यांस पुष्कळ चांगली माहिती आहे.

बाई०—त्यांस कोठींत बसवून त्यांच्या सांगण्याप्रमाणे सर्व तयारी करायास नारायणास सांगतें.

वाखा०—(शिवरामभाऊंस.) मुलीचे अलंकार ताटांत भरून ठेवा व सोनारास बोलाऊन आणण्यास सखारामास पाठवा.

बाई०—परतणावळीच्या वेळेस, सुनमुख पहाण्याच्या वेळेस आणि वरातीच्या वेळेस मुलीस देण्याकरितां कोणते तीन अलंकार ठेवावे?

१ वरणी म्हणजे मुलाकडून मुलीकडे सर्व सिंधा घावा लागतो. त्यांतील सामान येणें. प्रमाणें—तांदूळ, गहू, तुरीची डाळ, हरमऱ्यांची डाळ, चारकुट, कणीक, मूळ, साखर, नारळ, खोबऱ्याच्या वाट्या, तूप, बदाम, बेळची, खडीसाखर, चारीच्या, पित्ते, वेदाणा, कुंकू, गुळाळ, इळकुडें, फळफळावळ, असें सामान असतें. हें सामान आपल्या सामर्थ्याप्रमाणे असतें. श्रीमंतांकडे कीं अगोर्वा १५०० रुपये हंडा दिला आहे, त्यांनीं तांदूळ मण, गहू मण, घामानां सर्व सामान द्यावें. मध्यम प्रतीच्या लोकांनीं तांदूळ १० आष्यांच्या घामानां सर्व सामान द्यावें. इक्षिण प्रांतांतील लोकांच्या बजोद्याकडील लोकांच्या वरण्या फार चांगल्या असतात. म्हणजे त्यांचें सामान पुष्कळ असतें.

२ हा म्हणीचा अर्थ यसा आहे कीं, क्वाप्रमाणें मुलाकडून वरणीस सामान कसबासत असेल त्याप्रमाणें आम्ही मुलास करणी कडे, असें मुलीकडील सर्वांचें म्हणवें असतें. कधीं कधीं वरणींतील सामान कमजास्त असल्या कारणानें परसारांत विषय पडण्याचा संभव असतो. हा प्रकार वायकीच्या भक्षानपणामुळे होतो. लग्नंत हजारो रुपये खर्च होताना. त्यांत वरणीस कसबाकडे पाठवें योग्य नाही झणून वरणी चांगली असली, ३ शिवरामभाऊंची सात.

वाचा०—परतनावळीस काप, सुनमुक्त पहाण्याकरिता मोर्त्याचें पेंडें व परावीकरिता नव मोठी, भस्-तीन भलंकार ठेवा.

वाग्निश्चयाचें सामान.

ऊनू पाणी, तस्त, रुमाल, चौरंग. हळदकुंकूयाचें व मोठीचें सामान. भंडांचें चोळी व मणी. व मोठीचें सामान. मुळीचे भलंकार. वस्त्रे. करवळीस भलंकार साडी, व खण. साक्षिविदे वांटण्याकरितां सगळीं हळकुंडें व सुपाऱ्या. व्याघांस देण्याचा पोवाखः—पागोटें, शालजोडी. मुळीच्या भाईस—शालू, खण, शालजोडी. इतर स्त्रियांच्या ओढ्या भरावपास नारळ, तांदूळ. टीपेंत सांगितल्याप्रमाणें आपल्या सामर्थ्यानुरूप वरणीचें सामान टोपल्यांत, शिपतरांत व परातींत भरून ठेवावें.

वरपूजेच्या वेळेस मुलीकडून जें रुखवत आलेलें असतें तें सर्व तसेंच घ्यावें.

बडोद्याकडील लोकांत ह्या मुहूर्तावर दुसरें एक रुखवत नेण्याचा प्रघात आहे. त्या रुखवताचें साहित्यः—

मुंदीचे लाडू, मुगदळ, मोलिसूर, बेसन, दळपा, जिलिब्या, धिबर, मांडे, अनारसे, शेषकेण्या, खाजे, साधे व केशरी, तिळाचे लाडू, भुईमुगाचे लाडू, लाद्याचें लाडू, डाळ्यांचे लाडू, पिस्ते व बदामाचे मिश्रित लाडू, चारोळ्यांचे लाडू, खसखसीचे लाडू, खारका खोबऱ्याचे लाडू.

(हे पदार्थ फार मोठे करण्याची चाल आहे. एक लाडू दोन कचे शेरांचा असतो. हे पदार्थ आपल्या सामर्थ्याप्रमाणें लहान मोठे करून शिपतरांत भयना परातींत भरून घ्यावे. ही चाल दक्षिण प्रांती नाहीं.)

अशी तयारी चालली आहे इतक्यांत नऊ वागून गेले. पाचारणास गेलेली भंडळी परत आली. नंतर वाग्निश्चय घेऊन जाण्याकरितां स्त्रिया भलंकार घालून, उंची वस्त्रें परिधान करून सिद्ध झाल्या. पुरुषमंडळी पोवाख करून निघाली. बायें वाजूं लागलीं. हिलालांचा प्रकाश पडला. बरोबर न्यावपाचें सामान गडगाजवळ दिलें. नंतर सर्व पुजेकरांकडे जावपास निघाले.

१ भंडांचें चोळी— ही चोळी भंडांचें खणाची असते. व मणी—काळ्या पेंटींत ठेवण्याचा एक मणी ओंगून मळतरी करानी. ही चोळी नवऱ्यामुलाकडून सोरीची शिपवितान. तसेंच मणी, भंडासूत्र व मोर्त्याची एकसरी, या तीन गजसय्यांत मुलाकडून पांच मणे ओंगवितान.

२ वर सांगितलेल्या तीन भंडकारांशिरीज बाकीचे सर्व भंडकारः— करंडी, मणी, मांग-सकी, वेदी, विरोधाकविक. एका करंड्यांत कुंकू व एकांत सिंदूर पाडवता.

रात्रीचा समय असल्यामुळे रस्त्यावर मनुष्यांची गर्दी नव्हती. जर ठिक ठिकाणी कंटे होते तर मधून मधून थोडथोडा अंधःकार पडला होता. संध्याकाळ प्रमा फांकल्या होत्या. हिल्ल्यांचा प्रकाश चोहोकडे सारखा पडला होता. बागातून मधुर स्वर निघत होते. त्यात बाजण्याचे मंगुळ स्वर मिळाल्यामुळे वेगवेगळ्या प्रकारचे स्वर एकत्र होऊन कानास गोड लागत, आणि त्यापासून एकाद्या चिंतातुर मनुष्यास झालेल्या दुःखाचा परिहार होऊन तो आनंदित होत असे. स्त्रियांच्या पांयांतील पैजण व तोरड्या खणाखणा वाजत त्यामुळे त्यांना पाय जखलण्यास व टाकण्यास एका प्रकारचा आनंद वाटत असे, आणि त्यामुळे सहजच ते जोराने पडत होते. पुरुष मंडळी हातात हात घालून गोष्टी बोलत चालली होती.

अशा थाटाने चालता चालता मंडळी पुणेकरांच्या मंडपी पोचली. स्त्रिया घरांत गेल्या, व मंडळी मंडपांत गेली. परस्पर व्याद्यांच्या भेटी झाल्यावर सर्व खाली बसताच कलावंतीण नाचूं लागली. तबला घुमूं लागला व सारंगी कुरकुळं लांगली.

व्याद्यांच्या भेटी झाल्यावर मध्यस्थानी दोन चौरंग मांडून एकावर करवलीस व दुसऱ्यावर मुलीस बसविलें. नंतर उपाध्यांनी शिवरामभाऊंकडून गणपति व शशिपूजन करविलें. त्यानंतर प्रथम करवलीचे पाय धुऊन तिला हळदकुंकूं देऊन साडी व खण दिला, आणि भोटी मरिली. करवलीची पूजा झाल्यावर मुलीचे पाय धुऊन तिला मुलाच्या आईने हळदकुंकूं दिलें. शिवरामभाऊंनी वस्त्राळकाराचें ताट तिच्या हाती दिलें. मुलगी अलंकार घालण्याकरिता घरांत गेली. ती घरांत गेल्यावर प्रथम तिची वेणी घालून सोनाराकडून अलंकार चढविण्याचें व वस्त्रे परिधान करविण्याचें काम चाललें.

मुलगी गेल्यावर शिवरामभाऊ व आपासाहेब समोरासमोर बसले. नंतर परस्परांनी एकमेकांची पूजा केली. नंतर आबासाहेब पांनी आपल्या आप्तसर्गांस विचारिलें कीं, " हे अमुक ग्रहस्थ (शिवरामभाऊ पोतनीस) मुलगी मागाव्यास आले आहेत, त्यांस मुलगी दाखवाची! " ते सर्व सांगतात " फार उत्तम आहे दावी. " असा त्यांचा स्कार घेतल्यावर मुलगी देण्याची कबूल करून सौक्ष्मांत बाधिल्यानंतर उपाध्ये परस्परांकडून खाली लिहिल्याप्रमाणें बोलवितात.

“अमुक गोत्राय, अमुक गोत्रोत्पन्नाय, अमुक शर्मणः प्रपौत्राय, अमुक शर्मणः

१. मुलीला अलंकार चढविण्याकरिता मुलाकडील सोनार जात असतो त्यास वधूपक्षाकडून पागोटें, शिला वगैरे मोलास मिळतो. २. साक्षिग्रांत-परस्पर व्यादी एकमेकांच्या परस्पर वा माठी बांधितात. त्यात हळदकुंकूं भरतात.

पौत्राय, अमुक शर्मणः पुत्राय, अमुक शर्मणे कल्याणिने श्रीभारवर्षिणे वराय, अमुक शर्मणः प्रपौत्रो, अमुक शर्मणः पौत्री, अमुक शर्मणः पुत्री, अमुक नाम्नी कन्या वरा-
यिनी ज्योतिर्विदादिदे मुहूर्ते दास्ये वाचा संप्रददे ” असा गोत्रोच्चार काल्यावर मुलीचा
वाप झणतो.—

वाचा दत्ता मया कन्या पुत्राय स्वीकृता त्वया ।

कन्यावलोकनविधौ निश्चितस्त्वं सुखी भव ॥

मुलाचा वाप झणतो.—

वाचा दत्ता त्वया कन्या पुत्राय स्वीकृता मया ।

वरावलोकनविधौ निश्चितस्त्वं सुखी भव ॥

पुनः मुलीचा वाप.—

अव्यंगे पविते ह्रीवे दशदोषविर्जिते ।

इमां कन्यां प्रदास्यामि देवाभिद्विजसन्निधौ ॥

याप्रमाणें मुलगी देण्याची कबूल केल्यानंतर परस्परानीं उपाध्याची पूजा-
करून त्यांस पोषाख दिले. त्याप्रमाणें परस्पर व्याद्यांनीं एकमेकांस पोषाख दिले.
मुलगी अलंकार घालून वस्त्रे परिधान करून आल्यावर तिची ओटी भरिली.
नंतर सर्व मंडळीस साक्षिविडे वांटून पानसुपारी, अक्षरगुलाव, व हारणजरे
वांटले.

घरांत मुलीच्या आईला चौरंगावर बसवून तिला हलदकुंकू देऊन, बरणीचें
सामान हातीं लाऊन, लुगडें व खण देऊन ओटी भरिली. नंतर सर्व स्त्रियांस हळ-
दकुंकू देऊन, साक्षिविडे वांटून ओढ्या भरिल्या. याप्रमाणें सर्व आटोपल्यावर
मंडळी घरीं आली.

सर्व मंडळी घरीं येऊन पोंचल्यावर दुसऱ्या दिवसाची कांहीं तयारी होणें
होती ती पुरी करण्याकडे कांहीं मंडळी लागली. बाबासाहेब मंडपांत बहूलें घाल-
ण्याचें काम चालले होतें तथें जाऊन तें लांब रुंद बरोबर आलें किंवा नाहीं हें
पहात होते. अशीच सर्व मंडळी कामांत गुंतली होती.

याप्रमाणें तिन्ही पक्षाकडील मुहूर्त वगैरे लक्षापूर्वीचीं कृत्ये आटोपलीं, आतां
उद्दक आमण्या वाचकांस दोन लक्षकडपांत फिरावण्याचें आदेश झणून घोडीशी
विभ्रांती घेऊं.

१ साक्षिविडे-पानें, सगळ्या स्त्रियांच्या व हळदकुंकू घात साक्षिविडे झणतात. हे विडे
उभयपक्षां वाटवें लावतात. २ बहूलें वधूच्या हातांत वेल हात लाव व चार हात रुंद आणि एक हात
उंच पूर्णामुख असतें. सर्वज्ञानांत बहूलें करण्याची चाल नाही.

विवाहविधि.

देखूनी उदया तुझ्या दिजकुळें गाती अती हर्षुनी, ॥
 शार्दूलादिक सर्व दुष्ट दडती गिर्पतरी जाऊनी, ॥
 देशी वाप परी जसा गरिबरी पेडीं नथी, मास्करा, ॥
 अत्युचीं पदि थोरही विघडतो हा बोल आहे खरा, ॥

भन्योक्तिकलाप.

पंच पंच उषकाल झाला. कावळे काव काव कळं लागले. पंढी भांगास शोंबू लागली. पक्षांचीं मंगुळ गायनें सुकूं शालीं. दिजकुळें मोठबा भानंदानें गायन कळं लागलीं. लालप्रभा अवलोकन करून व्याघ्र इत्यादि वर प्राणी गिरि-कंदरांत लपूं लागले.

बासरमणीची तांबुस प्रभा पसरत चालली. हौदावर स्नानास मंडळीची एकच गर्दी होऊन गेली. बाबासाहेब स्नान करून नित्यक्रम सारून मंडपांत गेले. बाईसाहेब स्नानकरून नित्यनेम उरकून सर्बांस स्नान करण्यास सांगत होत्या. सर्व स्त्रियांचीं स्नानें झाल्यावर उडद्यामुहूर्त, व तेलवण करण्याची आणि उडीद-ळद नेण्याची तयारी चालली ती:-

उडद्या मुहूर्त.

ज्या ठिकाणीं देवकप्रतिष्ठा केली होती तेथें दगडी जातें मांडिलें. त्यास आग्र-पल्लव बांधून पांच सुबाशिनी त्या सभोंवती बसल्या. नंतर आत्मारामास पागोटें घालून, मुंडावळ बांधून चौरंगावर बसविलें. आणि सर्वांनीं आत्मारामासहत्या जात्यांत उडीद देऊळे. (ह्या कृत्यास उडद्यामुहूर्त म्हणतात. याप्रमाणें चंद्राबाईबद्दलही उडद्या मुहूर्त केला.)

तेलवण.

देवकाजवळ चौपट काढून त्यावर चौरंग मांडिला, तळणीस कृष्णें मूत व आमपल्लव बांधून त्यांत विळाचें तेल घातलें. एका वाटींत तेलांत हळद कालवून ठेविली.

द्याप्रमाणें तयारी झाल्यावर आत्मारामास पागोटें घालून, मुंडावळी बांधून चौरंगावर बसविलें. नंतर प्रथम त्याचे भाईनें एका हातांत चाकू व दुसऱ्या हातांत

१ हे वडील दळक ते तिक पडतें ते धारकुटात टाकतें. यंत्रिय गजपतीची शार्पना
 सूचक मंगळदायक भाणी म्हणतात. २ काळ करी म्हणतात.

आम्ररस घेऊन, चाकूचें पात व आम्ररस वळणीत बुडवून स्वानीं प्रथम मुलाच्या पायास, नंतर गुढ्यास, नंतर खांद्यास आणि सरशेवटीं कपाळास तेल लाविलें. याप्रमाणें पांच वेळ तेल लाविल्यानंतर दोन्ही हातांत कालविलेली इळद घेऊन वर सांगितलेल्या सर्व भागांस अनुक्रमें पांच वेळां लाविली. याप्रमाणें सर्व स्त्रियांनीं केलें. (वर सांगितल्या भागांस इळद लावितात. तेव्हां त्या भागांवर इळदीचे गोळे जमतात. ते सर्व काढून दुसऱ्या वाटींत ठेवावे, पाकल्यास तेलवण असें झणतात. याप्रमाणें चंद्राबाईचें तेलवण केलें.)

उष्टीहळद.

वर जे दोन मुहूर्त सांगितले ते झाल्यानंतर हा मुहूर्त प्रथम मुलीकडून मुलास वेतो. नंतर मुलाकडून मुलीस जातो. हा मुहूर्त वर सांगितलेल्या दोन मुहूर्तांपेक्षा महत्वाचा आहे. याचा प्रकार येणें प्रमाणें:—

वर सांगितलेले दोन मुहूर्त झाल्यावर वकीलांकडे उष्ट्याहळदीचा मुहूर्त नेण्याची तयारी चालली ती:—

मुहूर्ताचें सामान.

मुलीचें तेलवण करीत असतां जी इळद काढून ठेवावी असें वर सांगितलें आहे, ती इळद, ओट्या भरण्यास तांदूळ, नारळ; मुलास पागोटें, शेला; मुलीच्या भाईस लुगडें खण; व इळदकुंकुवाचें साहित्य.

हें सामान घेऊन पांच सुवाशिनी वकीलांच्या मंडपीं वाजत गाजत गेल्या.

तेथें गेल्यानंतर उमन्यामध्ये मोठी परतत उपडी घालून त्यावर सकलाद घातली. नंतर मुलास पागोटें घालून, मुंदावळी बांधून त्यावर बसविलें. मुलाच्या भाईसही तेथें बसविलें. प्रथम तिला इळदकुंकू देऊन ओटी भरून लुगडें व खण दिला. नंतर मुलास कुंकू लाऊन दिवा ओंवाळून तेलवणांत सांगितल्याप्रमाणें तेल व इळद त्या त्या भागांस लाविली. याप्रमाणें पांच सुवाशिनींनीं केलें. नंतर मुलास पागोटें व शेला दिला. नंतर इतर स्त्रियांस इळदकुंकू देऊन त्यांच्या ओट्याभरल्या. याप्रमाणें सर्व आटोपल्यावर सर्व स्त्रिया वाजत गाजत घरीं परत आल्या.

घरीं परत आल्यावर काहीं वेळानें वकीलांकडून चंद्राबाईला व पुणेकरांकडून आत्मारामाला उष्ट्याहळदीचे मुहूर्त आले. ते आटोपल्यानंतर बाबासाहेबांकडून पुणेकरांकडे बधूला उष्टीहळद व मेढीमुहूर्त नेण्याची तयारी चालली ती:—

१ त्या परतीच्या चार बाजूस सोबत्याच्या चार पाट्यांत तेल व वाती घाळून त्या उजळून ठेवितात.

(हे दोन मुहूर्त वेगळे आहेत. परंतु एकच वेळी करावे. यावीक मेडीमुहूर्त फक्त मुलाकडून मुलीकडे नेताव.)

उष्ट्याइळदीचे सामान.

मुलाचे तेलघण करीव असतां जी इळद ठेविताव ती.

मुलीची भोटी भरावयास:-गडू, नारळ, बदामें ५, खारका ५, भाकोडें ५. मुलीस-साडी व खण. मुलीच्या आईस-लुगडें व खण. मुलीच्या आईची भोटी भरावयास:-तांदूळ, नारळ, इळदकुंकवाचे साहित्य.

मेडीमुहूर्ताचे सामान.

हा मुहूर्तास बरीच मुहूर्तांत सांगितलें त्याचप्रमाणें सामान व्याजें. याच इळद घेऊं नये.

वर सांगितल्याप्रमाणें दोन्ही मुहूर्तांचें सामान घेऊन काशीबाई व दुसऱ्या काहीं स्त्रिया पुणेंकरांच्या मंडर्पी गेल्या. तेथें गेल्यावर, वकीलांकडे उष्ट्याइळदीचा मुहूर्त नेऊन तेथें जसा प्रकार केला (तो मागे सांगितला आहे) त्याप्रमाणें हा मुहूर्त केला.

पुढें देवप्रतिष्ठा करते समयीं उपाध्ये मंडपांत जी मुहूर्तमेढ वाधितात त्या मेडीजः वळ दोन चौरंग मांडून, त्यांवर मधु घालून, मुलीला आणि तिचे आईला बसविलें. नंतर दोघीला (प्रथम आईला) इळदकुंकू देऊन, भोट्या मळून लुगडीं आणि खण दिले. या (कृत्यास मेडीमुहूर्त लग्नांत. हा मेडीजवळ करतात लणून याचें असें नांव पडलें असावें.)

याप्रमाणें परस्परोंकडून मुहूर्त नेण्या आणण्यांत अर्धा दिवस निघून गेला.

इकडे बाबासाहेब स्नान करून नित्यकर्म साखून घोषाख करून नानासाहेबांकडे गेले. तेथून दोघे गांवांत मोठमोठे सावकार व सरकारी अधिकारी वगैरे मंडळींस लमाचें आमंत्रण करावयास गेले.

चंद्राबाईचें लग्न गोरज व आत्मारामाचें रात्री ८ घटकेचें अशीं दोन लग्नें आज व्हावयाचीं हैं वाचकांच्या लक्षांत भसेलच.

मुलाचें लग्न असलें म्हणजे त्यावरल मुलाकडे लग्नाचे दिवशीं जास्त बखेडा नसतो, त्याप्रमाणें आत्मारामाच्या लग्नावरल कांही एक नव्हता; यामुळे त्यावरलची माहिती न देता, आतां आपण चंद्राबाईच्या लग्नाकडे वळूं.

मंडळी बरीच जमली होती. कोणी अंतरदाण्यांत तऱ्हेतऱ्हेचीं सुवासिक

असरे व कोणी गुलाबदान्यांत गुलाबपाणी मरीत होते. कोणी वाट्यात लवंग वेलची व चौकुल्यांत वेलदोदे, जायपत्री, कावगोळ्या भाणे तसम जर्दा मरीत होते. तसेच कोणी हारतुन्यांनी तबकें व कोणी नारळांनीं बुरवी टोपल्या मरीत होते.

इकडे मंडपांत बहुल्यासमोर कणाकाढण्याचे काम चाललें होतें. त्यांत एकीकडे तांबडे, मधून मधून हिरवे, दुसऱ्या पाकळीत निळे, त्याच्याजालीं पिंजळे, भशा निरनिराळ्या रंगाचे तांदूळ कमळांत भरून त्या समोवती हरभऱ्याची डाळ भशा चतुराइनें लाविली होती कीं तें खरोखर कमळाच उमललें आहे, असें दिसे, भशा ह्या कुशाळ कामांत कोणी गुंतले होते. कोणी बैठकी घालून कोठें जाजमें, कोठें गालीचे पस-रून, कोठें तक्के व कोठें लोडें ठेवीत होते. भशी जिकडे जिकडे मंडळी कामांत गुंतली होती.

इकडे बार्सोदेव कोठींत बसून हल्लबत तयार करीत होत्या, त्यांचें सामान:-

भक्षणीय पदार्थ.

भांबे, नारिंगे, साखरलिंबें, अंजिर, अननस, फणस, द्राक्षें, केळीं, सुकेळीं, पेहू, उसाचा भारा, दालिंबें, रामफळें, सफरचंद, (जीं फळें मिळूं शकतील तीं.) बेदाणा, बदामांचे गोळे, चारोळ्या, पिस्ते, अक्रोड, खारका, खजूर, खडी-साखर, मनुका, बरफी, पेढे, बत्तासे, मुरांबा, गुलकंद, मुरावळा, फणसपोळी, मोहोनभोग, आम्ररसाच्या पोळ्या, निरनिराळ्या प्रकारचे हलवे (तिळगुळ.) (गितके पदार्थ मिळतील ते.)

मुंदीचे लाडू. मुगदळ. मातेचूर, बेसन. दळ्या जिलिब्या. धिवर. मांदे. अनरसे. शेवया. खाजें साधें व केशरी. तिळाचे लाडू. भुईमुगाचे लाडू. लाद्याचे लाडू. डाळ्याचे लाडू. पिस्ते बदामांचे लाडू. चारोळ्यांचे लाडू. खसखसीचे लाडू.

इतर सामान.

लाकडी व कागदी चौरंग. चौरंगावर घालण्यांस मधु. आरस्ता. गंधास तबकडी अथवा वाटी. गंध लावावयास साखळी. ताट. वाटी चांदीची. गंधाचें खोड. फणी.

फराळाचें सामान ठेवण्यास.-पराती, तबकें, तस्त पाय धुण्यास. तोंड पुसण्यास रुमाल रेशमी.

१ बास कायस्थभू जातींत फराळ ह्यातल.

२ हे दखनाचे लाडू यावेळीं नेव साहित. छत्रसमारंभ आटोसल्यावर नेण्याची किरपेक ठिकाणीं चालू आहे. ब्राह्मण जातींत सोनी, माजी, भजी. वगैरे पदार्थ नेव असतात.

नक्षत्रमाळा, भवदागिरी, लक्ष्मी, चवरी, चर्ममोहा, मुलास पोसाकः—सगा पापजमा, पाणोदें, शालजोबी, भवदा हुपेटा.

मुलास भागावपास गेल्यावर तेवें दुसरें लागणारें सामान—ऊन्हाणी, बयोद-
शमुणी विद्या, मुलास बावपास फुलांचे हार, गजरे, तुरे, इळवकुंकूवाचें साहित्य.
भोटवांस नारळ व तांदूळ. मुलाच्या हातांत बावपास बर्फ लावलेला नारळ.
व रात्रीचा समय भसण्यास दाखवाम. (हें बर लिहिलेलें एकंदर सामान सामर्थ्यानुसृत
कमजास्त व्यावें.) याप्रमाणें सर्व सामान ताटांत व परातीत भस्न ठेविलें.

सायंकाळ होत चालला, मंडपांत व माडीवरील दिवाणखान्यांत बैठकी
पडल्या. बहुल्या समोरील कणा जसा काळ्या मखमालीच्या कापडावर निरानिरा-
ळ्या रंगाच्या रेशमांनीं काशिदा काढावा, तसा त्या काळ्या भोर जमिनीवर शामे
लागला. त्यावरील लखलखणाऱ्या सुपाऱ्या त्यास अधिकच शोभा देत होत्या.
बहुल्या सभोवती भिंदीरी उभी केली होती. ती तांद्याच्या भांड्यांची भसत्यामुळे
चकाकत होती. बहुल्यावर चित्रविचित्र रंगांची रांगोळी काढिली होती.

इकडे चौकांत भलंकार व वस्त्रांनीं शृंगारिलेले तेल्या, भबलक, जरदा
व पांढऱ्या रंगाचे अभ्र मुलत होते. त्या सर्वांत एक शामवर्ण चांदाचे भलंकार
व मरजरीचे कांडे घालून शृंगारिला होता. चौघड्याचे जोड गाड्यांवर चढविले
होते. ताशे व बाजवीनाले आपआपलीं बायें सज्ज कसून उभे होते.

लग्नघटकेस तीन घटकेचा भवकाश भसता चंद्राबाईला लग्नचुडा भरा-
वपास कासार भाला. त्यानें लग्नचुडा भरला. नंतर तिला मंगळस्नान घालून पि-
वळ्या रंगाची भटपुत्री नेसवून पिंवळ्या तापत्याची चोळी घातली. रुईच्या
फुलांची माळ तिच्या हातांत दिली. नंतर देवकाजवळ एका पाटावर पार्वती
ठेविली. त्या समोरील दुसऱ्या पाटावर चंद्राबाईला बसविलें. तिच्या हातांत
कुंकुममिश्रित भसता दिल्या. ती त्या पार्वतीवर वाडू लागली. (या वेळेस
मुलगी ' गौरी गौरी सोभाय दे; दारीं वर येईल त्याला आयुष्य दे. ' असें म्हणून
भसता वाहतें. या पूजेस गौरीहर म्हणतात,

१ वास वस्त्रां म्हणतात. बहुतकसून या वस्त्रा कुमारावरील रंगविलेल्या
भटपुत्रीच्या भसतात. या बहुल्याच्या वार बाजूस कोपऱ्याला एकावर एक भस्त्रा पांच ठेवतात.
त्या परिक्रांत इळकुंव, मुपारी, खारील, लोवरे, वरीम वयेरे पदार्थ बाळून कण्या करितात.
भीमेत लोळ या तांद्याचे हवि, बागरी, बवेळी व तांद्य यांच्या करितात.

२ हिरव्या रंगाच्या काप्या बाजव्या भरण्याची चाल आहे.

वरप्रस्थान.

या प्रमाणे मुलीला बांगड्या भरून व स्नान घालून बसवीत भाईत, तो इकडे मुलास भाणावयास निघण्याची तयारी झाली. पुरुषमंडळी पोषाख करून मंडपांत जमली. स्त्रिया भलंकार घालून उंची वस्त्रे परिधान करून सिद्ध झाल्या. न्यावयाचे सर्व सामान ब्राह्मणांच्या व गडद्यांचे डोक्यांवर दिले. चौघडे झड लागले. ताशे खणाण लागले. वाद्यांचे मधुर स्वर निघाले. शृंगारिलेले भश्च पुढे चालू लागले. त्यांचे पाठीमागे कासे वाजविणारे निघाले. आणि नंतर स्त्रिया व पुरुषमंडळी चालू लागली. असा हा स्त्रीपुरुषांचा जमाव वाजत गाजत वकीलांच्या मंडपां पोचला. स्त्रिया घरांत गेल्या. पुरुष मंडळी मंडपांत बसली. घरांत बैठक घातली होती तेथे दोन चौरंग मांडून त्यांवर मधु घातले होते. एकावर मुलास व दुसऱ्यावर मुलाच्या आईला बसविले. नंतर मुलीच्या आईने दोघांचे पाय ऊड पाण्याने धुवून रुमालाने पुसले. मुलास गंध लावून त्याचे गळ्यांत फुलांचे हार घातले. नंतर मुलाच्या आईला व तिच्या मानकरिणी स्त्रियांस हळदकुंकू देऊन फुलांचे गजरे व हार दिले. व नारळांनी ओढ्या भरिल्या. रुखवताचीं पाने इतक्या अवकाशांत वाडून तयार होतीच, त्यावर वरपक्षाकडील मुली व नवरदेवाची स्नेही मंडळी वगैरे आपआपल्या माना प्रमाणे बसली. नंतर मुलीच्या आईने नवरदेवा करितां मुद्दाम तयार केलेले चांदीचे ताट, मुलाच्या पुढ्यांत ठेविले. नंतर मंडळी फराळ करून लागली. वराच्या मुखांत मुलीच्या आईने कांहीं पदार्थ भराविले. मुलाचा फराळ होऊन मुखप्रक्षालन झाल्यावर त्यास मुलीच्या आईने त्रयोदशगुणी विडा दिला. व बरोबर भाणलेला पोषाख त्याच्या अंगावर घालून, मुढावळ बांधून, गालबोटें लावून पायांत जोडा घालून तयार केला. त्याच्या हातांत वस्त्र लाविलेला नारळ दिला. नंतर सर्व स्त्रियांस हळदकुंकू देऊन त्यांच्या नारळांनी ओढ्या भरिल्या. इकडे मंडपांत सर्व पुरुष मंडळीस पानसुपारी, अत्तरगुलाब व हारगजरे दिले.

मुलास शृंगारिलेल्या शामवर्ण अश्वार बसविले. मुलाच्या मागे स्त्रिया कऱ्हा दिवा घेऊन चालू लागल्या. मागाहून पुरुष मंडळी चालू लागली.

त्या वेळीं वाद्यांचे स्वर फार मंजुळ निघत होते. शृंगारिलेले भश्च मोठ्या डौलाने चालले होते. त्यांच्या अंगावरील चांदीचे अलंकार सूर्याच्या पीतवर्ण किरणाने झळकत होते. ठिकठिकाणीं बगीचे होते. त्यांतून हजारों कारंजी-

१ यास मुखराशेत वरपक्षा काणतात.

२ या वेळेस मुलगा तस्तात कांहीं नाणे टाकतो.

घुई घुई उडत होती. ते स्वच्छोदकाचे तुषार सूर्याच्या पिंगळ्या किरणाने मोत्यांसारखे दिसत होते. बगीच्यांत फुलझाडे फुलली होती. त्यांजवरून सुगंध व शीतल वायु मंद मंद वाहत होता. वेळोवेळी बाग्यांचे वार बदलत होते. ठिकठिकाणी बराबरून नारळ उतरून टाकीत होते. बरोबर कोणी भवदागिरी व छत्री धरून चालले होते. त्यांवरील सुवर्णमय कळस रविकिरणाने झळकत होते. नक्षत्रमाळा उन्हामध्ये चकाकत होत्या. असा हा घाट पहाण्यास रस्त्यावर जागोजाग मनुष्ये जमली होती. भासपासच्या घरांतील स्त्रिया, मुली, वगैरे वर पहाण्यास घरांतून बाहेर येत. उपवर मुली त्या राजबिड्या वरास पाहून मनांत असाच पति आपणास मिळवा अशी परमेश्वरा जवळ प्रार्थना करीत असतील. असो. अशा घाटाने हा सर्व आनंदी स्त्रीपुरुषांचा जमाव चालत होता. आता आपण या मंडळीस अशा घाटाने चालत असतां मध्येच सोडून लग्नमंडपाकडे वळू.

वाडवावरून जाणाऱ्या रस्त्यावर द्रुतफी ग्लासांचीं झाडे जशीं पेटलीं आहेत. मंडपांत हांड्या शंबरांचा लखलखित प्रकाश पडला आहे. मंडळी जमू लागली आहे. त्यांस वापूजी व्यक्थने वसवीत होते. मृदंगावर पापा पडू लागल्या. सारंगी कुरकुरू लागली. माडीवरील दिवाणखान्यांत स्त्रिया येऊं लागल्या. मंडपाचे दारांत शकुन घेऊन शुद्धाची स्त्री उभी होती. नवरा मुलगा तेथे आल्यावर तिने घोड्याच्या पायांवर पाणी ओतिले. नंतर मुलीची. आई एका हातांत पिटाचा दिवा उजळलेला, व दुसऱ्या हातांत पिवळे वस्त्र गुंडाळलेली रवी घेऊन, मंडपाचे दारांत येऊन मुलास रवी दाखवून तिने दिवा ओवाळिला. नंतर मुलाला घोड्यावरून खाली उतरिले. वामनराव पीतांबर नेसून, शालजोडी घेऊन, तेथे आले. त्यांनी मुलाचा हात धरून त्याला बहुभ्या जवळ नेले. मुलाचा पोषाख उतरून त्यास पीतांबर नेसावयास दिला. व शालजोडी अंगावर दिडी. नंतर मधुपर्क झाला.

१ इकडे पुणेकर यांजकून मंडळी आत्मारामास नेण्याकरिता वर लिहिल्या प्रमाणे समारंभाने येऊन आत्मारामास घेऊन गेली. या लग्नास (आत्मारामाच्या) रात्री ३ घंटेकडे पर्यंत अवकाश होता, तरी १९ वकीळाकडील वर वावासाहेबांचे मंडपान येण्यापूर्वी पुणेकर आत्मारामास घेऊन गेले याचे कारण, बोध करितां वाचकां पुढे ठेवण्या सारिले. खरे कळत आले नाही. परंतु फार दिवसांपासून, अशी रुढी चालत आली आहे की, वर एखाद्या दिवशीं एकेच राती दोन ठेगे असली तर मुलींचे लग्न अगोदर जाणें व त्यावेळीं ज्या मुलाचे लग्न होणें असेच त्याला मंडपांत आणवा त्या परांत ठेवूं नये.

२ मंडपाच्या समिध बाबचा बतनशर सारंगी येतो त्याला पागोटें किंवा कांहीं इकडें नेण्याचा परिपाठ कोंकणीत आहे. ३ या लिळा जुमळें व छान देतात.

[मधुपर्क झगने जे जुने माई भसवीक त्याची पूजा करून त्यास व त्याच्या शिवांस (भायल्या मुलीस) बसो देऊन गौरवितात. आणि नंतर नवीन होणाऱ्या जावयाची पूजा करितात. व बळालंकार देतात. याची माहिती वचकांत पहा.)

या प्रमाणे मधुपर्क झाल्यावर उपाध्येबुवांनी घटका मांडिली होती त्या ठिकाणी शिवरामभाऊ व सितारामभाण्या यांकडून पवित्रपूजन करविले.

लग्नघटकेस भर्त्या दासाचा भवकाश भसतां भटवर्ग जेविले. ते कायम झाल्यावर मुलास कण्यावर पश्चिमाभिमुख उभे केले. भटवर्गांनी भंतरपाट धरिले. नंतर मुलीचा मामा मुलीस भाणावयास गेला. मुलगी भवाय गौरीची पूजा करीत होती. तिला कडेवर घेऊन भाणून कण्यावर उभी केडी. मुलाची आई मंगळसूत्र हातीं घेऊन मुलीच्या पाठीमागे उभी राहिली. द्याप्रमाणे बधुरें कण्यावर उभी राहिली. त्यानंतर ब्राह्मण मंगलाष्टकें झणू लागले. चोहोंकडून बधुरांच्या मस्तकावर कुंकूमाभित्त भसता पडू लागल्या. त्यावेळीं चोहोंकडे शांतता होती. मंगलाष्टकांचे लाव स्वर कानांस गोड लागत होते.

मधून मधून " शुभ लग्न सावधान " असे शब्द कानीं पडत होते. सर्वांचे लक्ष एकसारखें त्या बधुरांकडे लागलें होतें. मंगलाष्टकें पुरीं होव मालीं. बावें बाजविणारे भगदीं तयार झाले. परंतु चोहोंकडे शांतता होती.

अशीं सर्वांचीं मनें स्थिर भसतां एकाएकी " शुभ लग्न सावधान " असे शब्द ऐकूं आले—टाळ्या पिटल्या—भंतरपट उडविले—मुलीच्या गळ्यांत मणी मंगळसूत्र बांधिले—मुलीने वराच्या गळ्यांत माळ घातली—वाडाचा एकच गजर झाला. नंतर त्या उपपत्तांस कण्यावर पाद मांडून मुलास पूर्वभिमुख व मुलीस

१ घटका मांडण्यास मंगळोद्गी गेलात बघी केंत केंत काळ आढे. व तेच पणका बूजन (बधुरांची एक पातक मिळिकेची पसले तिनें कणवतान. पाविलेस त्यास इभबतांकडून सामर्थ्य प्रमाणे शिक्षण मिळने. त्यास परमकांडीक दुसरा अमने.

२ अशाच बधुरांपासूनच कण्यावर गळ्यावर पात मांडे कणविते घेऊन ज्या राहतात व बधुरांच्या पाठीमागे उभे राहिल्यास भोडें उभे करितात.

३ कायमपणू नवीन तयारीं लहान उभे राहिलीं द्याने त्यांच्या मस्तकावर कळें उंच भरितात. ब्राह्मण हाकेत पादव मांडलावया राणी चालून त्यावर उभे उठून लग्न करितात. बधुरांस कुठरेवरीची माई जेव्हास सामण्याचा वसत आहे.

पश्चिमाभिमुखः समोर समोर सन्निधः बसन्ति।

वाचकरो, झा ठिकाणी छत्र लागलें व आजपर्यंत आपण जो विस्तर
माग वाचीव आलां त्यातील मुख्य जें कथ्य तें झालें.

‘शुभ लभ सावधान’ असे शब्द व टाळ्या काणी पडतांच बाजा बाजू लागला, ताशे खणांू लागले व बंदुकीचे आवाज निघाले. तबल्यावर यापा पडल्या, सारंगीतून मंजूळ स्वर निघू लागले व कलावतिणीचे याठयाट केलेले तापे उभे राहून नाचू लागले.

तो सायंकालचा समय होता. गार वारा मुळमुळ वाहत होता. मंडळींनी सर्व मंडप भरून गेला होता. चोहोकडे हांड्या, मुंबरे व ग्लासांचा प्रकाश पडला होता आणि वाद्यांचे मंजुळ स्वर व कलावंतीणींचे गोंड सुस्वर आलाप निघत होते. भशा ह्या सर्व गोष्टींनी ते ठिकाण तर काय पण आसपास सर्व मंगलमय दिसत होतं. सर्वांच्या मुखकमलांवर आनंदश्री चमकत होती.

मंडळी सर्व जमली. गांवातील मुख्य मुख्य सभ्य गृहस्थ व कामदार लोक सर्व आले, कोणी यावयाचे राहिले नाही, असे पाहून बाबासाहेबांनी पानसुपारी वाटण्यास घ्या अशी मंडळीस सचना केली.

मंडळीस सूचना मिळताच विद्यार्थी मरलेली चाशेची तबकें घेऊन प्रथम भित्तक व सव्य गृहस्थ व सरकारी कामदार यांस मंडळी विधे देत चालली. मागाहून लवंग, बेलची व जायपत्री बाटूं लागले. कोणी अत्तरदाच्या घेऊन तें लावीत चालले. इतक्यांत हार, तुरे, केतकिपत्रे, व नारळाच्या टोण्या अन्ना, व नारळ बाटण्याचें काम अर्धें झालें, असें पाहून मंडळीला गुढावराणी तेंपाची सुचवण चाली, सर्वांस पानसुपारी, अत्तरगुन्नाव व नारळ मिळाले, किंवा कोणाला देणें आहे. हे काहीं मंडळी पाहून होती. आतां कोणास दावयाचें नाहीं नाहीं. असें समजल्यावर

[illegible][illegible]

३ मई १९४१ प्रथम हांगुटे, अकरमुंडाच देऊन नंतर शानतुर्गे देण्याची पाळ आहे. न वारळ शेटण्याची पाळ नाही. या शीतें कोठे कोठे दोन ताळ (एक मुळीकडचा व एक मुळीकडचा) देण्याची पाळ आहे.

सर्व मंडळी उठली. बाबासाहेबांचा व वकीलांचा निरोप घेऊन मंडळी जाऊ लागली. मित्रक मंडळीस दक्षिणा उदरेक घातःकाळीं होईल असें सांगितलें.

इकडे लग्न लागल्यावर मुलाची आई व दुसऱ्या स्त्रिया माडीवरील दिवाण खान्यांत बैठक मांडली होती तेथें गेल्या. सर्व स्त्रिया जमल्यावर त्यांस हळदकूंक, पानसुपारी, अत्तरगुलाव व हारगजरे वांटून त्यांच्या नारळांनीं ओट्या मरिल्या. नंतर तेथून उठून सर्व स्त्रिया पुणेकरांचे मंडपीं गेल्या.

लग्न लागल्यावर बंधूवरांस पाटावर बसविलें, असें मागे सांगितलें आहे. त्यानंतर वामनराव पत्नीसह कन्यादान करण्याकरितां तेथें आले.

मनुष्य जें कर्म करितो त्यास त्या कर्माचें ज्ञान असल्यावांचून तें कर्म त्याच्या हितास कारणीभूत होत नाहीं. झणून ज्ञानाशिवाय कर्म व्यर्थ होय. तसेंच मुलीचीं मातापितरें कन्यादान करितात व मुलगा तें दान घेतो, परंतु हें दान करण्याचा मुळ हेतू, याजबद्दल नवरानवरींचे मनाची समजूत, कन्यादान करणारांस आपल्या कर्तव्याची माहिती, आणि वर व बंधू यां परस्परांमध्ये होणारे करार यांचें त्यांस कितपत ज्ञान असतें, हें प्रत्येकानें आपल्या मनाशीं ताडून पाहिलें असतां त्याचें लक्षांत येईल. भटजी मंत्र झणून, त्याप्रमाणें कन्यादानकर्ते व नवरानवरी याणीं तंत्र केलें झणजे सर्व काम झालें, असें मानितात. असो, कन्येचा बाप तिचें दान करतानां जें बोलतो आणि बराकडून जे करार करून घेतो, त्याचा अर्थ काय व कन्येचें दान करण्यांत तिच्या मातापितरांचे हेतु काय असतात, हें समजून ते जें कर्म करितात त्याचें ज्ञान त्यांस असावें, हें योग्य जाणून तो विधि येथें अर्थासहित देतो.

१ कांठें कोठें अशी चाल आहे कीं, लग्न लागल्यावर मुलाची आई तशीच बरीं निघून जाते. नंतर बंधूकडील स्त्रिया राजन गाजन गाईतून तिला घेऊन येतात. ती आल्यानंतर सर्व स्त्रियांस हळदकूंक देतात. “मूनमुख” पाहण्याचा प्रकार याच वेळीं व्हावा असा खरा मार्ग आहे. वण बहुतकरून तसें न होता पुढें एकडे वेळीं करण्याचा प्रघात पडला आहे. येथें बाब प्रमाणें पुढें करून दाखविलें आहे.

कन्यादानविधि.

—००—

मुलीचें वर्णन.

मुलीचा बाप-क्षणतो:-

आरोगिणीं आवृमतीं । असमानार्धगोत्रजां ॥

अनन्यपूर्विकां कांतां । असर्पिकां यवीपसीं ॥ १ ॥

अर्थ-प्रकृतीनें चांगली, जिला भाऊ आहेत, नवऱ्याचे प्रवरातील व गोत्रा-
तील नव्हे, कुमारी, सुंदर, लहान, अशी ही मुलगी.-

अव्यंगे पतिते स्त्रीचे । दशदोषविवर्जिते ॥

इमां कन्यां प्रदास्यामि । देवाग्निद्विजसन्निधौ ॥ २ ॥

अर्थ-हातापायांनीं धड, अष्ट झालेला नव्हे, नपुंसक नाही, व दहा
दोष ज्यास नाहीत, अशा ह्या पुरुषास देव, अग्नि व ब्राह्मण, पांच्य समक्ष ही
कन्या देतो.

गौरीं कन्यामिमाम् विप्रां यथाशक्तिविभूषितां ॥

गोत्राय शर्मणे तुभ्यं । दत्तां विप्र समाश्रय ॥ ३ ॥

कन्ये ममाग्रतो भूयाः । कन्ये मे देवि पार्श्वयोः

कन्ये मे पृष्ठतो भूयास्त्वहानान्मोक्षमाप्नुयात् ॥ ४ ॥

अर्थ-हे विप्रा, ही मी आपली गौरी कन्या यथाशक्ति शृंगारून तूं
—गोत्रांत उत्पन्न झालेला—त्या तुला देतो. इचें तूं पाणिग्रहण (भंगिकार)
कर.

चवथ्या श्लोकांत कन्येचा बाप तिची प्रार्थना करितो:-

अर्थ-हे कन्ये, या विप्रास तुझे दान करण्याचा माझा हेतू इतकाच कीं,
माझ्या पुढील व मागील पूर्वजांस या तुझ्या दानानें मोक्ष मिळावा. (या
करितां तूं याजबरोबर पतिव्रताधर्मानें चाल. कीं जेणेकरून मला मोक्ष
मिळेल.)

दानाचा हेतु.

मम समस्त पितृणां निरतिशयसानंदब्रह्मलोकावाप्त्याद कन्यादानक न्याये
कलावाप्तये अनेन वरेण अस्या कन्यायामुत्पादविषयमाणसंतत्या द्वादशवराण् द्वाद-
शपराण् पुरुषांश्चपवित्रीकर्तुं आत्मनश्चश्रीलक्ष्मीनारायणप्रीत्यै ब्राह्मणाद्विद्विना
कन्यादानमहंकरिष्ये.

अर्थ.—माझ्या सर्व पितरांस निरर्थक मानद व ब्रह्मलोक प्राप्त झाला पाकरिता कन्यादानार्थे जे उक फल ते प्राप्त होण्यासाठी, कन्येस वा बरापासून जी संतती होईल तेजेंकडून माझे निवृत्तत्वाकडील १२ व मावृत्तत्वाकडील १२ पुरुष पवित्र झाले पासाठी, व श्रीलक्ष्मीनारायणाचे प्रीतीसाठी जी ब्राह्मविवाह विधीने आपले कन्येचे दान करितो.

दान करण्याचा संकल्प.

अस अमुक गोत्राय, अमुक गोत्रोत्पन्नाय, अमुक शर्मणः प्रपौत्राय, अमुक शर्मणः पौत्राय, अमुक शर्मणः पुत्राय, अमुक शर्मणे श्रीधरस्वरूपिणे कन्याधिने स्वातकाय वराय; अमुक गोत्रस्य, अमुक प्रवरान्विता, अमुक शर्मणः प्रपौत्री, अमुक शर्मणः पौत्री, अमुक शर्मणः पुत्री, अमुक नाम्नी श्रीकृपा वरार्थिनी, इमां कन्यां सालंकृता प्रजापतिदेवत्या धर्मप्रजासिद्धयर्थमुत्पन्नहं संप्रददे.

अर्थ.—अमुक गोत्रातील, अमुक गृहस्थाचा पणतु, अमुक गृहस्थाचा नातू, अमुक गृहस्थाचा पुत्र, अमुक नांवाचा, श्रीधरस्वरूपी, कन्यार्थी, स्वातक, (झणजे उच्च-जन्य झालेला,) पास अमुक गोत्रातील, अमुक प्रवरी, अमुक गृहस्थाची पणती, अमुक गृहस्थाची नात, अमुक गृहस्थाची मुलगी, अमुक नांवाची—लक्ष्मीरूप—अलंकार घातलेली, जिचे प्रजापति देवत, धर्म आणि प्रजा यांच्या सिद्धिसाठी, मी तुजकारणे दान करितो.

याजवर वराचे उत्तर. “ कन्यां प्रतिगृह्णामि. ”

अर्थ.—या कन्येचे मी ग्रहण करितो. नंतर मुलीचा बाप वरास झणतो:—
विश्वंभरः सर्वभूताः साक्षिण्यः सर्व देवताः ॥

इमां कन्यां प्रदास्यामि पितॄणां तारणाय च ॥

तुभ्यं विप्र मया दत्ता पुत्र पौत्र प्रार्थनी ॥

धर्मे च येन कामे च नातिचरितव्या स्वमेव ॥१॥

अर्थ.—हे ब्राह्मण, परमेश्वर, तशीच पंच महाभूते, व सर्व देवता, यांच्या साक्षीने पुत्रपौत्राते वाढविणारी अशी ही मी आपली कन्या पितरांच्या तारणाप्रतिपक्ष तुला दिली. आतां तू हला धर्माविषयी, व अर्थाविषयी, व कामाविषयी, अंतर देऊ नको.

याजवर वराचे उत्तर.

नातिचरामि, नातिचरामि, नातिचरामि.

“ अंतर देणार नाही ” असे विचार

याप्रमाणें दान शाल्यावर मुलास इतर दानें देऊन त्याचा बहुमान केला (पावेळेंस द्रव्य, गांव, इची, घोंडे, दासदासी वगैरे जे देणें तें द्यावें.) हें दान शाल्यावर पाणिग्रहणविधि झाला.

हें पाणीग्रहण शाल्यावर परस्परजवळून हातास कंकाणें बांधिलीं. आणि नंतर लाजोहोम करावयास लागले. पावेळेंस मुलीच्या भावानें वराचा कान पिळला. त्यास वराकडून पागोटें, शाऊजोडी वगैरे पोषाख मिळाला. (यास कानपिळा झणतात.)

हा होम शाल्यावर तांदळाच्या राशी करून त्याजवळून बधुवरांनीं परस्परोंचा हात धरून बहुल्यास सात प्रदक्षिणा घातल्या व पापाणावर (सहाण) उभयतांनीं पाय दिले. (हीं ७ पावळें पतीबरोबर आयुष्यमर्यादेपर्यंत राहवयाचीं सूचक आहेत.)

यावरून पाहिलें असतां कन्यादानाचे हेतू स्पष्ट दिसून येतात. मुलीच्या दानापासून तिच्या मातापितरांचा हेतू मोक्षप्राप्ति मिळावी असा असतो. परंतु फक्त दान केल्यानेंच मोक्ष मिळावयाचा नाही. तर ती पतिव्रता धर्मानें चालली पाहिजे. आणि ज्याप्रमाणें सत्पत्नी दान केल्याशिवाय त्याचें श्रेय मिळत नाही, तसेंच हेंहि दान (कन्यादान) करण्यास पात्र असा वर पाहिजे. कित्येक लग्नांत मुलीच्या मातापितरांचा हेतू मोक्षप्राप्तीचा नसून उदरपोषणाचा दिसून येतो. अशा लग्नांत सुद्धा आमचे उपाध्ये बुवा संकल्पांत "ब्रह्मलोकमावास्यादि" हेच शब्द बोलतात, हें आश्चर्य नव्हे काय? असो. या विवयावर लिहिण्यास एक स्वतंत्र ग्रंथच तयार करण्याचें काम हातीं धोरलें पाहिजे.

ईश्वरी लीला काहीं विलक्षण आहे. पहा, कीं, स्त्री व पुरुष हीं दोघेही भिन्न भिन्न उदरांतून उत्पन्न झालीं असल्यामुळे, प्रथमतः तीं अगदींच परकीय असतात. परंतु, विवाहानंतर त्या उभयतांस परस्परविषयीं ममता उत्पन्न होऊन तीं कारच जवळचीं संबंधी होतात. आणि जे एका उदरांतून उत्पन्न झालेले असतात, ते एकमेकांचा द्वेष करून शेवटीं दूरचेसे होतात. हा ईश्वरीमायेचा मोठा विलक्षण चमत्कार आहे ! असो.

वैदिक कर्म आटोपल्यावर वरास धोतर नेसावयास दिलें. धोतर नेसल्यावर त्यास माकीवरील दिवाणखान्यांत बाबासाहेब यांजवळ बसविलें. इकडे

१. या वेळेस श्रीमंत लोक भाग्या सामर्थ्याप्रमाणें मुलीस आर्घ्य देतात, परंतु गरीबांनीं निदान कामणदिवा, काशानें ताट, नीव्या, जांब, ताकान इतकें नवी दिलें पाहिजे.

२. कन्या सुतानें इळकुंडें मनमंदास बांधितात.

३. या होमाच्या वेळेस माताच्या लाक्षा लागतात. हा होम होत असतां मुलीचा सवताराचा कान पिळतो व उभयतांच्या हातांत लाक्षा देतो, त्या लाक्षा होमांत चालतात.

रात्रीचा सनध बराच झाला होता, झणून, क्रांतीच्या वेत न करिता, जेवणाची तयारी चालली. जावपाच्या पंगतीस वकीलांकडील मंडळीस आमंत्रण जाऊन, ती भाळण्यावर, सर्वांसह पंचपक्वान्नाचें भोजन झालें.

आतां आमच्या वाचकांस आपल्या ग्रन्थाचा मुख्य नायक आत्माराम चा-
व्या छत्र मंडवीं नेऊन तेथील थोडीशी माहिती देऊं.

बाबासाहेबांकडून वकीलांकडे मुलास आणण्यास जेव्हा मंडळी गेली तेव्हा पुणेकरांकडील मंडळी पेऊन आत्मारामास घेऊन गेली, हें मागें सांगितलेलें वाचकांचे लक्षांत असेलच. तेथील याट काप विचाराना! त्यांच्या धीम्वतेप्रमाणें तेथील व्यवस्था फारच चांगली होती. बाबासाहेबांकडील छत्र लागल्यावर पान-सुपारी घेऊन सर्व मंडळी पुणेकरांच्या मंडपांत गेली, तेथें छत्रमुहूर्तास बराच अव-काश होता. झणून मंडळीचें मनरंजन होऊन वेळ लवकर जाया व त्यांस फारवेळ वस्तव्याचा कंटाळा न यावा यास्तव तेथें कलावतणीचे दीन दाफे उभे केले होते. त्यांचीं तीं सुस्वर गायनें ऐकून आणि मनोहर नृत्य पाहून मंडळीचें मन तल्लीन झालें होतें. भशा या रंगांत सर्व मंडळी गर्क झाली आहे, तीं ' शुभ छत्र सावधान ' असें शब्द ऐकूं आले. हा नुकताच मंगलशुभकांस आरंभ झाला होता. नंतर गायन व नृत्य बंद झालें व चोहोकोडे शांतता पसरली. नंतर छत्र लागल्यावर पानसुपारी काढून कन्यादान गीरे वेदिक कर्म आठोपून तिकडेही सर्वांचीं भोजनें झालीं.

इकडे बाबासाहेबांकडे दोन वाजण्याचे सुमारास गृहप्रवेशाची तयारी झाली. नंतर काहीं स्त्रिया व पुरुष मंडळी वाजत गाजत पुणेकरांचे मंडपां गेली.

तेथें गेल्यावर आत्मारामास पोषाण घालून मुंडावळी बांधून तयार केलें. त्याचप्रमाणें नवरेणुलीस भलंकार घालून वल्लें परिधान करवून त्या दोघांस पालखींत बसविलें. नंतर सर्व मंडळी घरीं यावपास निघाली.

तो पहाडेचा सधप होता. त्यावेळेस पक्षांचीं गायनें चाललीं होती. गार झर झुडून तो भांगास सौंक्त होता. विद्याचीं वेदपठण करीत होते. भशा वेळीं हिराळाचा प्रकाश पडला होता. बाबांचे मधुर स्वर निघत होते. मधून मधून हि-रण्या, लाल, व पांढऱ्या रंगांच्या द्रव्याचा प्रकाश पडत होता. नळे उंच उंच उडत होते. भशा पाठानें ते सर्व मंडपानजिक येऊन ठेवले.

१ छत्र काढून वेदिक कर्म जादीगल्हावर जातें व त्याचे मानकरी वाच्य करतक होऊन नंतर मोक्षन होतें, असा कोठें कोठें परिपाठ आहे.

२ वास"वस्तव" असाही शब्द आहे. वसैवे माती हा प्रकार करण्याचा परिपाठ माही.

पदवाचे दारांत काशीबाई पायबळला घाळाण्यास पाहारे. मुल तेथे आला-
सनात मुलालाचें पाणी घेऊन उभी होती.

बूबरास माडीतून खाली उतरलें. मुलीस आत्मारागाचे पुढवांस उभे
केलें. प्रथम दोघांमध्यें निर्बोधेण उतरिलें. नंतर मुलीचे पाय त्या सामुनांत
बुडबुड ते पायघडीवर ठेवीत, असें चालत चालत तीं मावघराच्या दारांत येऊन
पोचलीं. तेथें दारांत काशीबाई उभी होती; ही त्यांस मात आण्यास प्रतिबंध
करूं लागली. तेन्हां आत्मारागानें तिला विचारिलें. १-

आत्मा०-हें मेठें कोणाचें!

काशी०-(आपल्या नवऱ्याचें उज्जाण्यानें नांव घेऊन सांगते.)

आत्मा०-तेथें कां उभें राहिलें!

काशी०-मुलगी पाहिले!

आत्माराग-(आत्मारागास त्याच्या बायकोला विचारण्यास दुसऱ्या क्षिपा
सांगतात. तेन्हां तो बायकोच्या कानांत झणतो.) भवका मुलगी मागते.

बबरी मु.-(लाजूनच हळूच) वरें भाहे, देऊं.(असें म्हणताच काशीबाई दूरहोवें.)

नंतर बूबरास दवेकामळ दोन चौरंग मांडिले होते त्यावर बसलिलें.

नंतर उपाध्यायीं व्याजकडून पुण्याद्वाराचन व लक्ष्मीपूजन करविले. (त्या
ची माहिती बौद्धिक कर्माचें पत्रकांत पहावी.)

नंतर तेथें भाणुस (झणजे एकावर एक अशीं तीन मांडीं ठेऊन बघा दोन
रांगां केल्या होत्या.) केली होती. पाहिलीत हळदकुंकू, व दुसरीतीत मधीक मांड्यांत
मोत्यांचे काप ठेविले होते.

बौद्धिक कर्म भाटोपल्यावर बाईसाहेब नवरे मुलीस झणवात.

बाईसा०-मुली, ह्या मांड्यांत काय भाहे तें मद्या! मांडीं उतरायना
बाजेवू नको हो!

मुलगी प्रथम पाहिल्यांत हात घालून पाहते, तीं त्यांत हळदकुंकू सांपडलें.
नंतर दुसऱ्यांत हात घातला तीं काप मिळाले. ते काशीबाईनें विण्या कानांत
घातला. (ह्या रुत्यास भाणुस उतरणें असें झणतात.)

१ पंचपात्रीत पाणी व तंदूर पाळून तें अवकल द्यावित्तव.

२ बराची कडिग बापेजेस भयया बराहीच्या वेळेस दारांत उभी राहते. तेन्हां तिला हा
वाक्य जाणून घ्यावत.

३ मांड्यांत लवंगपाकाची पत्ती पाळितात. ही काडिताली दिस मंडीत काडितात. मात
काळा वर ती मुलगी बराचेंच मनुष्यांवरिच बरेच काळा मुलगी असणूक काही.

हैं भाटोपल्यावर काशीवांनी आत्मारामाच्या पुढ्यावर फराळाचे पदार्थ एका ताटांत ठेविले.

नंतर दोघांनी एकत्र फराळ केल्यावर त्यांच्या हातावर दही व साप्तर दिली. आणि त्या दोघांस परत पुणेकरांकडे पोचाविले.

या प्रमाणे वकीलांनीही बाबासाहेबांकडे येऊन भावल्या मुलाची गृहप्रवेश केला. आणि पुनः दोघांस परत आणून पोचाविले.

दक्षिणा व सूनमुख पाहणे.

दुसऱ्या दिवशी बाबासाहेब निजून उठल्यावर झोप वगैरे कांय भाटोपल्या नंतर शिवरामभाऊंस झणतात:-

बाबा०-शिवरामभाऊ, तुझी वकीलांकडे जाऊन दक्षिणे बघल त्यांचा काय विचार आहे तें विचारा. माझा विचार आठ आणे, चार आणे व दोन आणे असे तीन दर ठेवावे, असा आहे. हे सर्व त्यांस सांगून त्यांचा रुकार घेऊन या. व त्यांकडील कोणास तरी बरोबर आणा. भिक्षुक मंडळी आतां येईल. पुणेकरांच्या मंडणी दुसरी दक्षिणा व्हावयाची आहे.

नंतर शिवरामभाऊ वकीलांकडे जाऊन त्यांचा विचार घेऊन आल्यावर:-

शिवरा०-(बाबासाहेबांस.) त्यांचे पण मत असेंच आहे की, आठ आणे, चार आणे व दोन आणे, असे तीन दर ठेवावे.

बाबा०-बरे आहे. दोनशें रुपयांची मोड-अधेल्या, शंभर रुपयांच्या पावल्या आणि शंभर रुपयांच्या चवल्या घेऊन या.

इकडे शिवरामभाऊ दक्षिणेची तपारी करीत आहेत. तां भिक्षुकमंडळी मोठ्या गडबडीने येऊ लागली.

बाबासाहेब व दामोदरराव जवळ २०० रुपयांचे नाणे घेऊन बसले होते. जवळ वकीलांच्या वडील मुलगा बसला होता. सर्व भिक्षुक मंडळी जमली असं पाहून बाबासाहेब, दामोदर व भिक्षुक मंडळीतील मुख्य भट्ट असे तिघे मंडपाच्या दारांत बसले.

नंतर प्रथम जे विद्वान श्रावण, भिक्षुक व जोशी वगैरे होते त्यांस त्यांच्या योग्यतेप्रमाणे कोणास पांच रुपये, कोणास चार रुपये, अशी दक्षिणा देऊन त्यांची मनें तृप्त केली. नंतर सर्व भिक्षुक मंडळीस मोठ्यांस आठ आणे, मुज झालेल्यांस चार आणे व लहानांस दोन आणे, याप्रमाणे दक्षिणा देऊन त्यांसाठी तृप्त केलें.

दक्षिणा भादोपन्यासनंतर किती रूपये लागले पाचा हिशोब करून त्या नोमदी प्रत्येकांनी रूपये दिले.

पाचप्रमाणे पुणेकरांच्या मंडपांत दक्षिणा झाली.

प्रातःकाळी नवरा मुलगा उठल्यावर शीथ्य वगैरे विधि भादोपन्यास नंतर त्यास गाडीत बसवून वाजत गाजत वकीलांच्या घरी पोचविले. नंतर चंद्राबाई उठल्यावर तिची वेणी घालून, अंजंकार घातले आणि झालू नेसवून अंगावर शोळा दिला, व मोठ्यांची मुंडावळ बांधिली. काशीबाई व दुसऱ्या चार पांच जणी तबकांत गुठाल, नागवेलीचीं पानें, लवंगा, खोबऱ्याचे तुकडे व सुपाऱ्या घेऊन चंद्राबाईसह घोड्याच्या गाडीत बसून व दुसरी गाडी बरोबर घेऊन वाजत गाजत वकीलांच्या मंडपां गेल्या.

वाजत गाजत मंडळी पेट आहे, असें ऐकून वकीलांकडील करवल्यांनी मुलास लपविले. चंद्राबाई व तिच्या करवल्या गाडीतून उतरून घरांत गेल्या व मुलास शोधू लागल्या. सर्व घर शोधित इकडून तिकडे, तिकडून इकडे पाई लागल्या, परंतु मुलगा सापडेना. तेव्हा मुलाकडील करवल्या झणतात:-

मुलाक० करव-मुलगा शोधून काढा, नाही तर नावें व्या! उगाच वेळ कशाला लाविता!

मुली० करव०-तुम्ही जर खोलीत लपवून कुलूप लाविले असेल, तर कस शोधून काढावं!

मुला० करव०-आक्षीं खोलीत लपविले नाही. बाहेरच आहे.

नंतर मुलीकडील करवल्या पुनः मुलाला शोधू लागल्या, तेव्हा मुलगा सापडला.

नंतर मंडपांत बैठक घातली होती तेथें मुलास ओढाशीं टेंकून बसविले. चंद्राबाईला त्याच्या समोर बसविले. मुलीकडील करवल्या मुलीच्या तोंडांत पानाच्या विड्या आणि लवंगा देऊं लागल्या. मुलगी त्या विड्या दोन दावांत धरी. मुलगा एक हात मुलीच्या हनुवटीवर व दुसरा डोक्यावर ठेवून आपल्या दातांनी त्या तोडी. पाचप्रमाणे मुलाकडील करवल्या मुलास विड्या व लवंगा देत. त्या वर सांगितल्याप्रमाणे मुलगीही तोडी. परंतु तिला उभें रहावें लागे. पाचप्रमाणे विड्या तोडण्याचा प्रकार काहीं वेळ चालल्यानंतर सुपाऱ्या खेळण्यास सुरवात झाली.

काहीं वेळ सुपाऱ्यांनी एकीवेकीच्या खेळ सामन्यानंतर सुपारी लपविल्याचें प्रकार चालला. प्रथम मुलीकडील करवल्यांनी चंद्राबाईच्या अंगावर केवें तरी

१. वरपळाकडील दक्षिणा वधुपिंडा दुप्पट असते, अशी कोठे कोठे चाल आहे.

पुष्पादी खरबून देखिली. ती मुळानें काढून दिली. त्याचप्रमाणें मुळानें सुपारी लपविली ती मुळानें काढिली. असे हे खेळ चालू असता शिवा व पुष्प. मंडळी कोकूमने पाहत होती.

असे खेळ झाल्यावर मुळाकडील व मुलीकडील करवल्या बधुवरासह गांध्यांत बसून गाजत गाजत बाबासाहेबांच्या माड्यांत आल्या.

घरीं आल्यावर पुनः विड्या तोडण्याचा व सुपाच्या खेळण्याचा प्रकार झाला. खेळ पुरा झाल्यावर बधुवरांच्या स्नानाची तयारी झाली:—मंडपांत दोन समोरासमोर चौरंग मांडिले. उष्णोदकाचीं गंगालयें ठेविली. मसालेदार खोबऱ्याचे दूध व सुवासिक उटणीं आणि सुगंधिक तेलें ठेविली. गुळाबाचा व केसराचा रंग करून तो एका बाझण्यांत ठेवला. मुळाचा पांखात उतस्न त्यास नेसावयास पंधा दिला. नंतर बधुवरें चौरंगावर बसली. परस्परांकडील करवल्या मंगास उटणीं बोरें लावून स्नान घालूं लागल्या. व बधुवरें रंग खेळूं लागलीं.

बाचकही, भातां भापण ह्या बधुवरांस येथेंच स्नानकीडा करीत ठाकून दुसऱ्या गोष्टीकडे वळूं.

माणें दक्षिणा वाटण्याचा प्रकार पुरा होऊन भिक्षुक बोरें सर्व मंडळी तेडी असें सांगितलें आहे. सर्व मंडळी गेल्यावर बाबासाहेब माडीवरील कोठींत बसले आहेत इतक्यांत बाईसाहेब तेंबे आल्या. त्यांनीं बाबासाहेबांच्या विचारानें चंद्राबाईच्या सासूला सूनमुख पाहण्यास आज बोलवावी असें ठरविलें! नंतर लगेच बाईसाहेब, काशीबाई व सीताबाई अशा तिघी घोड्याच्या गाडींत बसून वकीलाकडे गेल्या. आणि विहिणास आमंत्रण देऊन परत आल्यावर तयारीस लागल्या. बाबासाहेबांसारख्या श्रीमंत कुलीन घरांत एकादें लहानसहानसें कार्य व्हावयाचें असलें झगजे त्यांत कडे घांच पंचवीस पानें सड्डा व्हावयाचीं. मंग भातां तर काप ? छमसवारंम! झणून सूनमुख पहाण्याला विहीन व तिच्या मानकरिणीच बोलविल्या जाईत. गावावील पांचपंचवीस घरच्या बापकाही बोलविल्या होत्या व हळद कुंकवाचें आमंत्रण तर सर्व घरीं केले होते.

असा त्यादिवशीं एक लहानसा समारंभच व्हावयाचा होता असें म्हटलें तरी चालेल; आणि त्याप्रमाणें तयारीही चालली होती. असी.

बधुवरांस स्नान करीत सोडून भापण बराच वेळ दुसरीकडे वळलों हें बाचकांच्या लक्षांत असेल. भातां भापण त्यांत कडे वळूं.

इकडे बधुवरांचें मंगलस्नान झाल्यावर मुळास आणि पुसण्यास शेला दिला. आणि पुसण्यावर पितांबर नेसावयास दिला. पितांबर नेसल्यावर मुळ्या बधुवरांवर

बसल्य. मुळीस घरांत नेऊन तिचे भांग पुसून, तिळा कुंकू लाऊन, पंक्ती नेसून बसल्यावर बसविले. नंतर उपाण्यानी त्यांकडून क्षमाहीन करविला.

इकडे घरांत फराळाचीं पानें मोडण्याची तयारी चालली. जांभ्याच्या पंक्तीस त्यांकडलील मंडळीस आणण्यास तांचे, बाईची घेऊन नारायणराव बाई-लांकडे गेले. काशीबाई करवल्यास आणावयास गेली.

इकडे माजघरांत लालमढक कुळाळाचे सरळ पडे ओडून त्यावर लखलखा, पाण्या रांगोळीने कणा काढिला. मेहराची काढून त्यांत निरनिराळे रंग मारिले. चांदीच्या कुल्या मारिलेले मोठेमोठे पाट बांधिले. त्यांतघोर विस्तीर्ण केळपांचें बांधून त्यांजवर मोठीं ताटें ठेविलीं. मधून मधून उदकल्यांचीं व अगरबत्त्यांचीं झाडें ठेविलीं. एके ठिकाणीं तऱ्हेतऱ्हेच्या बेलबुड्डींनी मेहराची काढून दोन पाट बांधिले. आरुणीवर मोठे चांदीचे ताट ठेवून त्यांत बांद्या ठेविल्या. सभोंवतीं शायदानें ठेऊन उदकल्यांचीं झाडें ठेविलीं. अशी तयारी चालली होती. जांभ्याचे रनेही, माऊ बगैरे मानकरी आणि करवल्या अशी मंडळी घोड्याच्या गाड्यांतून बाजतगाजत आली.

नंतर नानाप्रकारचे पदार्थ काढून पांचे तयार झाल्यावर जांभे व त्यांकडलील मानकरी व करवल्या या सर्वांस त्यांच्या मानाप्रमाणें पाटांवर बसविले. सर्व फराळ कलं लागले. चंद्राबाईस नवऱ्याच्या पुढ्यांत बसविले.

अगरबत्त्यांचा धमधमाट सुटून त्यांत पक्वान्नाचा मधुर स्वाद येत होता. कोणी बुंदीचे केशरी लाडू फोडीत होते, कोणी साखरफेणी दुधांत भिजवीत होते; कोणी जिलिबीची नळी तोंडांत घालीत होते; व कोणी मनरसे चराचर खावीत होते. स्त्रिया हातांत पक्वान्नांनी भरलेलीं ताट घेऊन वाडीत होत्या. शिरामभाऊ समाचार घेत होते. इतक्यांत बाईसाहेब आल्या.

बाई०—(चंद्राबाईस) आतां नवऱ्यास मरीत, एकटीच काय खावेस ?

नाराय०—चंद्रे, साखरफेणी मरीत पाहू. (चंद्राबाई साखरफेणी दुधांत भिजऊन भरविते इतक्यांत)

काशी०—चंद्रे संमालाहो, खाली पडली घर फगिति होईल.

आपणानें बघुन एकेवेळीस पक्वान्ने भरवितात व स्त्रिया लौकिक पदार्थास

१. अशा हीन सत्ता जाईपर्यंत साराळ संमालाहो हीन अशी. बडोदेपली ही वाळ नाही असें समजले.

सर्पांचें भोजन झाल्यावर सर्पांस तांबुळ देऊन पानसुपारी, अक्षरगुलाव व हारगजरे वाटले.

नंतर काही वेळानें जाई व मानकरी यांसह पंचपक्वान्नी भोजन झालें. असो. आतां येथें थोडीशी विश्रांति घेऊन पुढील मनोहरक प्रकारास आरंभ करूं.

सूनमुख पाहण्याचा प्रकार.

सायंकाळ होव आहें तों, मंडपांत बैठक पडली. हांड्या, ग्लास, हुंबरे, पेटबू लागले. बहुल्यावर दोन चौरंग मांडून त्यावर मस्कचे रुमाल घातले. इळदकुंकूवाचें साहित्य व पानसुपारी, अक्षरगुलाव, फुलें हारगजरे वगैरे साहित्यांनीं भरलेलीं तांडें, तवकें तेथें ठेविलीं. हांड्या सुवरांचा लखलखित प्रकाश पडला. याचें वाजू लागलीं. स्त्रिया एकी मागाहून एक येऊं लागल्या. त्यांस काशीबाई बसवीत होती.

बऱ्याच स्त्रिया जमल्या असं पाहून बाईसाहेब व दुसऱ्या दोन स्त्रिया बाईसाहेब विहिणीस आगण्यास व कीर्तीकडे गेल्या. तेथें गेल्यावर त्यांजकडील सर्व स्त्रिया अलंकार घालून व पोवाख करून तयार होत्या, त्यांस घोड्याच्या गाडींत बसवून त्या वाजतगाजत मोठ्या थाडानें इकडे पावयास निघाल्या.

इकडे स्त्रियांनीं सर्व मंडप भरून गेला होता. कित्येक अजून येत होत्या. बाईसाहेब गाडीतून उतरून सर्व स्त्रियांसह मंडपांत आल्या. विहिणीस व मानकरिणी स्त्रियांस मध्यस्थानीं बसविलें.

काही वेळ गेल्यानंतर मुआध्या आईला बहुल्यावरील चौरंगावर बसविलें व बाईसाहेब दुसऱ्या चौरंगावर बसविलें. नंतर मुलाच्या आईनें तिला इळदकुंकू देऊन नवी शेळारी नेसवून अंगावर शेळा दिला, आणि ओठी भरली. त्यानंतर तिला आपल्या मांडीवर बसवून तिचें तोंड स्पाहाळून पाहिलें आणि तोंडांत साखर घातली व गळ्यांत मोल्यांचें पंढें घातलें. नंतर सर्व स्त्रियांस इळदकुंकू, पानसुपारी, व अक्षरगुलाव देऊन हार गजरे दिले व त्यांच्या नारळांनीं ओठवा भरल्या आणि पेढे वाटले. नंतर ज्यांस फराळाचें आमंत्रण होतें त्या तेथेंच राहिल्या आणि बाकीच्या सर्व घरीं गेल्या.

इकडे माजबरांत कणा रांगोळी काढून, मोदमोठे पाठ मांडून केलराचे माडिलीं होती. मधून मधून समया व शामदानें ठेविलीं होती. उदबत्त्या लाविल्या होत्या. पक्वान्नी बाळण्याची गार्द चालली होती. कोणी पांढरे शुभ्र मांडे व कोणी केशरी करंज्या वाढित होत्या; कोणी साखर

केल्या व मुंदीचे खाऊ पाडित होता; कोणी भाज्या, कधी भाजि, कोणीकरी वाडित होता. व्याप्रमाणें सर्व प्रानें पक्क्यानीं व इतर पदार्थांनीं भक्षण मोडी.

मुळीण्या आईनें विहिणीचे व विण्या मानकरिणीचे पाव पुवल्यावर विहिणीत व सर्व खिपांस पाटावर बसविले. रंग फराळ कडे लागल्या.

तो एकीचा समय. चोहोंकडे लखलखीत प्रकाश पडला आहे. मुलेंबाळें इकडून तिकडे, तिकडून इकडे धावत आहेत. कित्येक भानेदानें खेळत आहेत. भाज्यारी स्वयंपाक करण्यात गुंतले आहेत. इकडे पसव्यांत खिपांचा फराळ चालला आहे. उदवत्यांचा घमघमाट सुटला आहे. बरिसाहेच भाग्रह कसून वाडीत आहेत. कोणास लाडू, कोणास भाजे, कोणास पुण्या, कोणास मोदीचूर, कोणास जिलण्या, कोणास साखरकेल्या व कोणास साखरमात, असे पदार्थ वाडण्यांत काहीं खिपा गुंतल्या आहेत. कोणी 'नको नको' म्हणून हाव पुढें करीत आहेत. तरी पण बाईसाहेब भाग्रहानें वाडीत आहेत. व्याप्रमाणें फराळ शांत्यावर त्यांस तांबूल दिले. नंतर विहिणीत व स्पांजकडील मानकरिणींत गाडीत बसवून वाजतगाजत घरीं पोहोचल्या केल्या.

हा सूनमुख पहाण्याचा प्रकार साला.

व्याचप्रमाणें एके दिवशीं पुणेकरांकडील सूनमुख पहाण्याचा प्रकार साला, बहुभवेश. (वरात.)

तिसऱ्या दिवशीं प्रातःकाळीं नवरा मुळगा उठल्यावर मागें सामिहत्या प्रमाणें खेळ वगैरे केल्यें सालीं; पुढें फराळ व्हावयाचा होता. फराळाचा वेव का, रच चांगला केला होता. जांभ्यांचे मित्र, करवल्या वगैरे मंडळीही बरीच होती. नानाप्रकारचीं पकानें मोठी सुंदर केलीं होती. त्याचप्रमाणें फराळाच्या वेळचा धाटही फारच चांगला होता. एकंदरीनें ग्राहता तो समारंभ लहानशा मेजवानी प्रमाणें साला असें झटलें तरी चालेल. असो व्याप्रमाणें फराळ शांत्यावर सर्वांचें भोजन सालें. नंतर वरातीची तयारी तयारी चालली.

भोजन आटोवल्यावर बाबासाहेबांनीं काहीं मंडळींस गांवांत आमंत्रण कराव्यास पाठविलें. मंडपांत बैठकी पडून रोपनाई होई लागली. बापूजी कौरे मंडळी पालखी शुभारंभ लागले. काहीं पानसुपारीची तयारी करण्यांत गुंतले. गांवांत खिपांस इच्छुकं कसलें आमंत्रण करण्याकरितां मोलकरिणी निघाल्या. आई-

१ विहिणीचे पाव खीजल्या व मसुरा व रस्सी योगी पावून कण्ड वाज्यानें पडता,

साहेब कुकामाची कोडीत बसून झाल तयार बसून झाल्या. ती वगार झाल्यावर नेहम-
णीची लुगटी, झण, गरीर कापड नारामपराव मांसकून मागत घेऊन त्याचे बसले
बांधिले. इकडे नानासाहेब मामलेंदार यांच्या घरापासून येत बाबासाहेबांच्या
बांधवांपर्यंत दुसर्फी रस्त्याने ग्लासांची झाडे व दोरपे बांधिली. ठिकठिकाणी
दारुकामाची झाडे, चक्रे गरीर उभी केली होती. याप्रमाणे तयारी होता
होता सूर्य अस्तास जाऊ लागला. तशी तयारी जारीने होऊ लागली. याप्र-
माणे वकीलाचे मंडपीही मोठी धामधूम चालली होती.

सारंकाळ झाला लोंच मंडपांत तऱ्हेतऱ्हेचे हिरवे, पिवळे, तांबडे रंगीरे
इराणी गालिचे पसळून, ठिकठिकाणी पांढरी शुभ लोडे टेवून बैठक पडली.
हाड्या व मुंडरें लावून चोहोकडे ग्लासांच्या एक सारख्या रागा लागल्या.
पालझी, घोडे, गाड्या, म्याने, गरीर तयार झाले. बायेंकले पेऊन ते तयार
होऊ लागले. बडाली, हिलाल, व दारुकाम गरीर सरंजाम भगदी कडेकोट
तयार करून टेवला. कलावंतर्णीचे ताके मंडपांत येऊन त्यांची तयारी होऊ
लागली. असे होता होता आकरा वाजून गेले. बाबासाहेब मंडळीस निघण्या-
विषयी घाई करू लागले. हिलाल प्रकाशित झाले. बाबांच्या गजर सुरू झाला.
चौघडा सुरू लागला. स्त्रिया अलंकार घालून वलें नेसून तयार झाल्या.
पुरुषमंडळी पोवाव करून सिद्ध झाली. गावांतील मंडळी जमू लागली. रस्त्या-
वरील रोवनाई भगदी पूर्ण तेजानें प्रकाश झाला. गाड्यांचे घोडे खिंकाळ
लागले. स्त्रिया आपल्या बालकांस शोपेंतून उठवून त्यांस जागे करून कडेवर
येऊन निघण्यास सिद्ध झाल्या. अशी सर्व तयारी झाल्यावर स्त्रिपुरुषांचा जमाव
मोठया घाटानें पुणेकरांच्या मंडपी जाऊन टेवला.

तेथें गेल्यावर पुरुष मंडळी मंडपांत बसली व स्त्रिया घरांत गेल्या-
नंतर बहुल्यावर चौपाट काढून चौरंग मांडिला. त्यावर नवऱ्या मुलीस बस-
विलें. मुलाच्या भाईने तिची वेणी घालून अंगावर सर्व अलंकार घातले. नंतर
नवी पैठणी नेसवून, अंगावर झालजोबी देऊन, भोत्यांची मुंदावळ बांधिली-
आणि इळडकुंकू देऊन तिची ओढी भरिली. हे कथ आटोपल्यावर मुलीच्या भाईने
मुलीच्या हातूस, जाऊस व नणंदेस बहुल्यावर चौरंग मांडून त्यावर बसविलें.
त्यास इळडकुंकू देऊन त्यांच्या नारळांनी ओढवा भरिल्या. आणि प्रत्येकीस एकेक

वापन दिले. त्या नंतर मुलीच्या खोलीची लुगट्याची वही घेऊन तिने तिच्या सासूच्या बाडीवर तिच्या आईने बसविले. सासूने तिच्या तोंडवर साखळ घावली.

बहुल्यावरील कृत्य भाटोपल्यावर बंधूची बाबापितर स्नान करून रोखीच्या परिधान करून मंडपांत आली. नंतर उपाष्यानी त्याजवळून ऐरणीची दूजा करविली. आणि ते ऐरणीदान वरमातेस दिले.

हे दान देण्याचा उद्देश वंशवृद्धि व्हावी हा आहे. हे खालच्या श्लोकानून दिसून येते.

मुलीच्या बाप दान देताना झणतो.—

उमाभद्रेश्वरप्रीतिद्वारा कन्यादानसंपूर्णतया वंशानिवृद्धये ऐरणीपूजनं वरदाने ऐरणीप्रदानं च करिष्ये.

हे दान देऊन वरमातेस दक्षिणा दिली. नंतर ती झाल मुलीच्या बापाने प्रथम मुलाच्या बापाच्या डोक्यावर देऊन मुलीस मांडीवर बसविले. पावेळेत उपाध्येबुवा खाली लिहिलेल्या श्लोक झणतात तो:—

सप्त वर्षा भवेत् कन्या मुनवत् पालिता मया ॥

इदानीं तव पुत्राय दत्ता स्नेहेन पाल्यताम् ॥ १॥

१ या निष्ठाची वापने वेगवेगळी असतात, ती येणेप्रमाणे:—

१ मुलीच्या सासूत बायबाचे वापन.—हे दुरळीचे असते. त्यांत तांबूळ, नारळ, मूळ व एक दुरळी पानदान असते; त्यांत एक रुपया असतो. या वापनास "सासूवाण" झणतात.

२ मुलीच्या जाविस बायबाचे वापन.—हे सुवाचे असते. त्यांत नारळ, मूळ व एक दुरळी पानदान असून त्यांत एक रुपया असतो. यास "जाऊवाण" झणतात.

३ मुलीच्या नणंदेस बायबाचे वापन.—हे रौंरळीचे असते. त्यांत गहू, साखर, नारळ व एक पानदान असते. त्यांत एक रुपया असतो. यास "ननंदवाण" झणतात.

या प्रत्येकांत रुपयाच पाहिजे असे नाही. सामर्थ्याप्रमाणे चार अनेक अथवा दोन अनेक पाळावे. मात्र ते बांधे नाणे असावे.

४ मुलीची आई मुलीस लुगट्यात गुंडाळून घेऊन सासूच्या मांडीवर हेने त्याची आई मुलीच्या मांडीस तांब्याचे पातेळें असते. त्यांत गहू, मूळ व काही नाणे असे वाळतात. या पतिव्वास "मांडी-चेरणे" झणतात. हे सामर्थ्याप्रमाणे कड्यात मोठे असते.

मुलीची आई मुलीस लुगट्यात गुंडाळून हेने त्याची हेने हाण असता ती, आली ती बऱ्या-पामने पाऊण्याने केलेली मुलगी या भाषणेस (मुलीच्या सासूच्या) स्वाक्षिप्त कविते हीच आपण आपल्या मुलीप्रमाणे आभाळ करारा. हे कृत्य सासूवार तयारून मुलास पावून, नंतर आम्हाची आत्मा ही आहुत विभवत दुरुवाचे पाना विविधतात व तेच पाणी वगुने वरमातेच्या भागावर उतरतात. यास आता विवने "वरमातेच्या ही भाळ उतर नाही."

३ ही दक्षिण भाषणेस सामर्थ्याप्रमाणे असता.

या भाषातील हेच हाथ आहे, आजपर्यंत इथे मी वाळणवोवण केले, आता तुमच्या मुलाकरिता ही मुलगी देतां, विवाह पुढात सांभाळ करीत.

याप्रमाणे वैदिक कर्म भाटोपन्यासंतर बहुन्यासबळ संपरी पळंग घालून त्यावर ताळा, तिरसा, चांदरी वगैरे घालून डोज तयार करितात. त्यावर बहुवरांस समोपसभोर बसवून त्यांच्या सभोवती कर्चे तूत सोळा वेळां मुंदाळितात. नंतर ते सर्व पदर एकत्र करून त्याची बावे करितात. (वाःकृत्यास डोजबाज लग्नात.)

ही सर्व कृत्ये भाटोपन्यास करास नवे पागोटें व शालबोडी दिली. नंतर बहुवरे घरांत आऊन देवकास नमस्कार करून (या वेळेस वर आपल्या सासूस व बरावीक स्त्रियांस नमस्कार करितो.) बाहेर आल्यावर सर्व मंडळींस पानसुपारी अन्नगुलाव दिले. अशी सर्व तयारी झाल्यावर बहुवरांस पालखीत बसविले. तशीच मुलें व काहीं स्त्रिया म्यान्यांत व गाड्यांत बसल्या; गाद्यांचा घोष सुरू झाला व सर्व मंडळी चालू लागली.

मध्यान्हरात्र उलटून गेली होती. हिलांलांचा प्रकाश चोहोकडे एक सारखा पडला होता. बहुवरे पालखीत बसली होती. त्यांवर कोणी चौरी फिरवित होते. मधून मधून तऱ्हेतऱ्हेचे दासकाम लावीत होते. व गुलाल उधळीत होते.

अशा पाटाने मंडळी त्या वेळच्या देखाण्याचा आनंदमय घुटका घेत मंडपांत येऊन पोचली.

नंतर मंडपाच्या दारापासून घरांत देवकाजबळ पायघडद्यांवरून जाण्याचा प्रकार बहुप्रवेशांत सगितला आहे त्याप्रमाणे केला.

देवकाजबळ गेल्यावर त्यांस चौरंगावर बसविले. नंतर उपाध्यायी पुण्याहवाचन व लक्ष्मीपूजन करविले आणि मुलीचे नांव राधाबाई ठेविले. त्यानंतर भाणुस उतरण्याचा प्रकार झाला. (बहुप्रवेश पहा.)

वैदिक कर्म भाटोपन्यास मंडपांत मंडळीस त्यांजकडून सौख्य वांटिली.

१ असें बोलून मुलाकडीक सर्व मानकरी यांच्या मांडीवर मुडीस बसवून झाल डोक्यावर देतात. २ हे मुलीच्या मुलांन साखर पाकतात.

३ ही चाळ सर्वच नाहीं. ही बात मंडळीयांनीच्या पुण्यसमर्थे झगाने, करिता ती न. पुन वेगारी.

४ मुलीची भात वराच्या हातावर दरी व साखर देते मी नो खातो.

५ नांव वराच्या मुलांन नांदलावर सोन्याचे आभरीलें किडवितान.

६ साखर वाटण्याचा प्रकार-गराळी चांदीची चांदी साखरेनें भरून वराच्या हातां घाली व तेनें समोवर ओतावी, यारेजेत बहुवरे पररात नांवें देतात. ही चाळ सर्वच नाहीं.

नंतर पानसुपारी, भतरगुलाब व हाताखरे वाडून नारळ दिले, व गुलाब उधळला.

साखर वाटवताना मुलीने नाव घेतले ते. — " दारी होता, बाग त्याच होती तुळस, तिला घाली निरुप पोत्या पोपळ्याचे पाणी, अमोहर होत्ये भारवाडीची तांदूळी, अमृत हातूचे आत्मारामरावांची राणी. "

इकडे घरात सर्व खिपास इळवतुंकुं, पानसुपारी, भतरगुलाब वाडून साखर दिली. आणि नारळांनी भोटचा भरिल्या. नंतर 'पुणेकराकडील सर्व मानकारिणीस हुंदाई नेसावयास' दिली. त्यानंतर सर्वांच्या भोटचा नारळ व साखरेने भरिल्या. (वरपक्षाकडील नेसविणी बरावीच्या दिवशी करण्याची रुढि आहे.)

याप्रमाणे सर्व आटोपल्यावर पुरुष मंडळी व स्त्रिया बकीलांच्या मंडपी बरा-तीस गेल्या. येथे दुसरा पोटभाग पुरा झाला. आता या ठिकाणी पौढीशी विश्रांति घेऊन मग पुढील लहानशा भागास आरंभ करू.

पोट भाग ३ रा.

सातिभोजन.

मागील भागात सांगितल्याप्रमाणे बहुप्रवेशाचा समारंभ आटोप-ल्यावर वाजासाहेब, शिवरामभाऊ, वगैरे मंडळी मंडपात बसली असता, भोजन समारंभ कधी करावा याचा विचार होऊ लागला. एकंदर तीन समारंभ व्हावयाचे होते, सगून प्रथम कोणी करावा याचा सर्वांस मोठा विचारच पडला होता. आणि असे दोन तीन समारंभ असले सगळे प्रथमचा समा-रंभ करण्यास कोणी पुढे होत नाही. कारण प्रत्येकास आपल्याकडील समा-रंभ सर्वात चांगला व्हावा अशी स्वाभाविक ईर्ष्या असतेच. सगून प्रत्येक जण दुसऱ्याच्या समारंभातील व्यक्ती पाहून, त्यातील न्यून पक्षे लक्षात ठेवून आपल्या स्वताकडील समारंभाचे चांगले व्यवस्था ठेवण्याचा प्रयत्न करण्याकडे व लोकांकडून वाडवा म्हणून घेण्याकडे विशेष लक्ष देतो. असा

१. बहुच आईस ते सगळे देवान त्यास 'बोड्याचे' अन्नात, व गुलाब्या किंवा मुठीच्या भाजिजि जे देवान, त्यास "भाजेची" अन्नात.

जरी स्वभाविक मानवी स्वभाव व रीति आहे, तरी आजच्या बाबासाहेबांनी हे काम प्रथम करण्याचें, आपल्या भावी घेण्याचा विचार करून, त्यांनी बापूजी देशपांडे, मल्हारराव कुळकर्णी, नारोपत व नारायणराव सोला-पुरकर वगैरे गांवांतील मुख्य मंडळींचा सडा घेऊन, ती दुसऱ्या दिवशीच करण्याचा निश्चय केला आणि त्याप्रमाणे सितारामभण्णा वकील व पुणेकर यांस कळविले.

लमसमारंभातील सर्व कृत्ये परस्पर उभयपक्षांत व्हावयाची असतात. परंतु गांवसमारंभ हे कृत्य तसे नाही. ते गांवांतील सर्व लोकांच्या सबंदीप्रमाणे व त्यांच्या पसंतीप्रमाणे कार्य करणाऱ्या यजमाना कडून घडले पाहिजे. इतर कृत्ये, काय! उभय यजमानांच्या विचारावर अवलंबून असतात. परंतु हे कृत्य कसे झाले तरी गांवांतील मंडळींच्या विचाराने व्हावयाचें असते. तसेच या कृत्यास त्या मंडळींची साह्यताही अवश्य आहे. तशांत परगांवीं हे प्रयोजन करावयाचें असते, तर त्या यजमानांस सर्वस्वी गांवांतील मंडळींवर अवलंबून राहिले पाहिजे. म्हणून गावांत मंडळींस विचारून त्यांचा रुकार घेऊन हे कार्य करण्याचा निश्चय करावा.

याप्रमाणे बाबासाहेबांनी, जरी ते स्वतः त्यांच्या गांवांतील प्रमुख मंडळींपैकी होते तरी, मंडळींचा रुकार घेतल्याशिवाय, या कामास हात घातला नाही. असो मंडळींचा रुकार घेतल्यावर त्यांच्या साह्याने ते या कृत्याच्या तयारीस लागले.

इकडे उपांगे स्नान करून, गंध लाऊन, हातांत पळी पंचपात्री घेऊन मंडपांत आले. नंतर मंडपांस्थापनेचें वेदिक कर्म होऊ लागले. (याची माहिती साहित्यपत्रकांत पहावी.)

लमसमारंभातील सर्व कृत्यांत हा समारंभ फार मानगडीचा व खट-पटीचा असतो. तशांत बाबासाहेबांचें गांव लहान सहाज नव्हतें! आणि त्यांत बाबासाहेब कसे झाले तरी श्रीमंत व कुजेन घराण्यांतील गृहस्थ व एकमेव गांवचे इनामदार! या सर्व मानाने पाहता त्यांजकडे फार नाही तरी हजार घातांचा भोजनसमारंभ व्हावयाचा होता. असो समारंभाचा विचार ठरला मात्र, ते गांवांतील मंडळी बाबासाहेबांकडे घेऊन आत्मस काही काम सांगा. असे हणू लागली तेव्हा काय विचारावी बाबासाहेबांनी निरनिराळी कामे

१. हे कृत्य शास्त्राविरुद्ध कार्य करित यज्ञयाग पराजित होत नाहीत, म्हणून हे आठोपत्या वर भोजनसमारंभ करावा.

काढलीं भाणि प्रजेक बाबरास पांच पांच, सदा सदा भवे काम नैमिले. प्रथम स्थानीं कसेगतीं पकामे करावी बाबा विचार बाबातीत मंडळीच्या संमतीने ठरविला. त्यांत स्थानीं पंचपक्षाचे करावयाचे ठरविले. याप्रमाणे ठरव्यावर स्थानीं शंभर पक्षांस प्रत्येक पक्षान कितो लागले व त्यास निरनिहाळे जिप्स कितो लागतात पाची माहि काढून याप्रमाणे सर्व जिप्स तयार करण्याकडे कांहीं मंडळी नेमली. तसेच माझ्या व केळीचीं पातें मिळवून आणवयास कांहीं मंडळीस पाठविलें. कित्येकांकडे भाचान्यास पकामे करावयाचे जिप्स मोजून देण्याचे व पक्षांवाढल सर्व प्रकारची व्यवस्था करण्याचे काम सोपलें.

याप्रमाणे सभारंभाची तयारी चालली आहे; भसे होता होता दोन. वाजण्याचा सुमार झाला. तेव्हां बापूजी देशपांडेचे गांवांत भोजनाचे आमंत्रण करावयास जाण्याची तयारी करूं लागे. इकडे शिवरामभाऊंनीं घरात जाऊन बाईसाहेबांस सांगितले कीं, बाबासाहेब आमंत्रणास निघाले तुम्ही निघण्याची तयारी करा. नंतर बाबासाहेबांनीं सर्व कामाची व्यवस्था कशी लागली आहे, तें पाहून व राहिलेलीं कामें चांगलीं करण्याविषयीं ताकीद देऊन, बापूजी देशपांडे व नारायणराव यांस सर्व कामाची देखरेख ठेवण्यास सांगून आपण दुसऱ्या मंडळीसह गाडींत बसून वाजतगाजत आमंत्रणास निघाले. याचप्रमाणे बाईसाहेब, काशीबाई, सीताबाई याही गाडींत बसून त्यांच्या सभागमें चालल्या.

सूर्यक्षितिजावर येऊन आका येवढा मोठा दिसू लागला. धंदेवाल्यांनीं आपलें दिवसाचें काम पुरें करून धंदे भाटोपून घरोघर जाऊ लागले. आपापलीं कामें भाटोपून, खांद्यावर कुदळी व कमरेस कोपता भडकवून शेतकरी गांवांत येऊ लागले. गुरांचे कळप पुच्छें उभाऊन, उडद्या मारित मारित मोठ्यांत येऊ लागले. चोडांकडे दीप लागले. धंडी वाजू लागली. भाज्यांच्या राशी पडल्या. दुधांनीं भांडीं भरलीं. गवळी भाणखी दूध घेऊन येत होते. मागील मंडपांत भाचारि मोतीचुराची कळी पाडीत होते, कोणी पाक करित होते; व कोणी कव्या मधून लाडू बांधित होते.

इकडे घरांत स्त्रिया भाज्या निवडीत, कोणी वटाटे सोखून ते चिरीत, कोणी केळीं सोडीत व कोणी फणस कापित बसल्या होत्या. कोणी भासुटीचे व कोणी

१. ही यादी पुस्तकाचे शेवटी दिली आहे. २. भाज्या निरात झाल बसल्यात.

३. भासवणाऱ्या वारीं आगली इश्यात भासल्यास निकडेही प्रदीपकचें प्रबलन पाडतां.

भाण्यांचे बसाले तयार करित, कोणी नारळ खोलीत, कोणी खोबरे किशोव आणि कोणी इकडून विकडे व विकडून दुसरीकडे फिरत होत्या. मंडपांत पुरुषमंडळी काहीं भाज्या चिरित आहे, कोणी पानसुपाही खात आहेत कोणी गुठगुठी भाडीत आहे, कोणी एकमेकांची यष्टामरकरी करित आहे, कोणी त्रयोदशगुणी विडे कसून ते तबकांत भरित आहे व कोणी बापूजीस मरकरीनें झणत आहेत कीं, बापूजी तुझास काय सांगानें? अहो, या तबकांत पानें तर मूळीच नाहीत! ती चांगली कळीदार भाणा पाहू! त्यांत तंबाखुही अगदीच नाही, तो चांगला जर्दा घेऊन या! ही गुलाबदानी कसास पाहिजे! बंडी का वागत नाही! त्यावरून अत्तर-दानी भाणा! झणजे तें अत्तर तरी आंगास लावूं? हे लघुलघुल तांबे पाण्यानीं भरले आहेत; त्या बदल कोणी अवका चहा करा! मंडळीस जाग्रण होईल.

इकडे बाडीवरील दिवाणखान्यांत पकाणां करितां सामान यादीप्रमाणें मोजून ठेवीत होते. कोणी बदाम फोडीत, कोणी बेलदोडे सोलून त्यांची पूड करित, कोणी साखर निवडीत, कोणी बेदाणा निवडून तो साफ धुऊन ताटांत भरित, व कोणी केशराची पूड करित, अशा निरनिराळ्या कामांत बहुतेक मंडळी गुंतली होती. मागील चौकांत केळीच्या पानांचे भारे पडले होते. तेथें काहीं मंडळी पानें कापित होती, कोणी तीं पुसून त्यांचे पुडके बाधित, व कोणी रोंगाचे तफे कापून रोंग करित होते. त्याचप्रमाणें हीदावर गडी शोसवि व सायली लाकडाचे पाट साफ धुऊन कोणी ते पुसून चौकांत निट रचून ठेवित होते. या प्रमाणें पुरुष मंडळी, स्त्रिया व गडी माणसें निरनिराळ्या कामांत गुंतलीं होती. बळवंतराव व शिबरांमभाऊ हे आचारी पकाणें करित होते तेथें जाऊन त्यांचीं कामें कांठ पर्यंत आलीं हें पहात होते.

बळवंत०—कां भय्या, कोठपर्यंत आलों. आठ वाजून गेले. अद्याप तुमचें काय काय व्हावयाचें आहे!

अध्या०—महाराज मोतीचूर, बुदी, केशरी कट्या व अनरसे हीं पकाणें तयार झालीं. फक्त द्या बुदीच्या कळ्यांचे लाहू वळावयाचे आहेत. तेंबडे वळले झणजे आली स्वस्थ झोपी जाणार. पहाटेस चार वाजतां उठून, जुली पेटवून प्रथम स्ववेपाक करून नंतर जिलब्या व केशरीभात करावयास लावूं. आपण आठ वाजतां पानें मांडा. मजकडून अगदी खोटी होणार नाही. मंडळी माव आली पाहिजे.

शिबरांम०—बाह्या! नरसिंग भट, शाबास. तुझी फार मेहनती व चपल

आहां. इतक्यांत सर्व पकारांचे कशी भाटोपलीं !! असो. तुमच्या मेहनती प्रमाणे तमची विदागी होईल.

नरसिंह०—महाराज, तुझीच पहा. आमचे काम धनीजवळचे ! सर्व शरीर तप्त होऊन जाते. त्याच जरास का काळांत आळत केला, तर पदार्थाचा नाश होऊन आपले नुकसान होणार, मग आमचा काय उपयोग! बाकारिता फार संभाळून काम करावे लागते. त्यांत हजार पावांचा समारंभ झगजे फारच मेहनतीचे काम! आपण यजमान समर्थ आहां. आपल्यास सर्व कळत आहेच.

बळच०—तुझास आझी खुब करू. हे काम तसेच पुरे करून मनासारखा वेत उतरून या !

आध्या०—त्यावरून आपण कांहीं काळजी करू नये.

या प्रमाणे तपास करित होते, इतक्यांत बाबासाहेब आमंत्रण करून परत आले.

पूर्वे रात्र निघून गेली. थंडी आंगास झोबू लागली. सर्व कामे भाटोपून सर्व विश्रांति घेण्यां करितां जेथे बसले होते तेथेच झोपीं गेले. बाबासाहेब पोषाख उत. रून सर्व व्यवस्थेचा तपास करू लागले. त्यांनीं प्रत्येक काम किती भाटोपले हे पाहून राहिलेलें काम करण्यास ताकीद केली. याप्रमाणे सर्व कामांचा तपास केल्यावर थोडीशी विश्रांति घेण्यास तेही झोपीं गेले.

पहिला कांबडा आरवला तोंच आचारी धडपडत उठले आणि हौदावर स्नान करण्यास गेले. तो इकडे बाबासाहेब पांचवीं स्वारी नुकतीच उठून प्रातः स्मरण करीत करीत व बापूजी वगैरे मंडळीस उठवीत मागील चौकांत गेली. तेथे जाऊन पाहतात तो आचार्यांनीं चुलींत पेटवणे घातली होती. तिकडे हौदावर पाणी तापून तयार होतें. कांहीं स्त्रिया स्नान करीत होत्या. इकडे मंडपांत गडी सदासारकण करण्यांत गुंतले होते. याप्रमाणे होता होता सोंफ उगाडलें. बाबासाहेब स्नान करून पूजा वगैरे भाटोपल्यावर मंडपांत येतात तो कर्ण रांगोळी बाढण्यास नेमिलेली मंडळी येऊन त्यांनीं त्या कामास सुरवात केली होती. नंतर कांहीं वेळानें गांवांत पाहिळें आवाजण गेलें. इकडे आचारी पांचा बहुतेक स्वयंपाक आटपत आला, व बापूजी देशपांडवे बाढण्यास लागण्याची लहान मोठी भांडी आपल्या वेळेस अडचण न पडवी. झणून जमवून वीं स्वच्छ धुवून ठेववीत होते.

१ समोरा समोर बोल पंगती. कराव्या. प्रत्येक पंगतीकडे कण्यासुद्धा जागा ३॥ कुठ पाहिजे व त्याचिगावे त्याप्रमाणेच जागा ३ कुठ पाहिजे, एकंदर बोल पंगतीस जागा १० कुठ बांधीची भसत्यास राठी होत नाही.

काही मंडळी केशरी गंध तयार करण्याकडे लागली होती. याप्रमाणे मोठेकडे भगदी धामधून उडून राहिली होती.

असे इकडे चालले आहे ती बाबासाहेब बाइसाहेबांसह उभय व्याद्या कडे जाऊन त्यांस व त्यांकडील मानकऱ्यांस आमंत्रण देवून परत आले.

भाट बाजण्याचे सुमारास कपारांगोळी काढून कोणी केळीची पाने व शेण भांडू लागले. कोणी उदबऱ्याची झाडे व सोंगटबा ठेवू लागले. मंडळीस दुसरे आमंत्रण पाठविले. थोडी मंडळीही जमू लागली. इकडे आध्यात्म्यांनी जिल्बी करण्यास सुरुवात केली, व केशरीभाव चुलीवर चढविला.

असे होता होता नऊ वाजून गेले. बहुतेक मंडळीजमली. काही मंडळी कोणी लाल, कोणी पिक्क्या व कोणी जांभळ्या रंगाचे पितांबर नेसून कासा घालून, गळ्यास रुमाल गुंडाळून बाढण्याकरितां तयार झाली.

इकडे माडीवरील दिवाणखान्यांत मंडळी भरण गेली. बहुतेक मंडळी जमली असे पाहतांच व्याद्यांकडे शिवरामभाऊ बाबासाहेब त्यांस आणाव्यास गेले. चौकांत मंडळीस पाय धुण्याकरितां पाण्यानीं भरलेली गंगालये ठेऊन तेथे पाट मांडिले होते. मंडळी पादप्रक्षालन करून सोंबळी होऊन मंडपांत येऊ लागली. त्यांस प्रत्येकाच्या योग्यतेनुसार बाबासाहेब बसवीत होते. सर्व बसल्यानंतर त्यांस केशरीगंध लावण्याची सुरुवात झाली. व्याद्यांकडील मंडळी वाजत गाजत मोठ्या समारंभाने वाढवत येऊन दाखल झाली.

मंडळीने मंडप व चौक भरून गेले. माताच्या मुदा ठोकल्या. वरण वगैरे वाढून झाले उदबऱ्या पेठवून लाऊं लागले. व्यादी व त्यांकडील मानकरी पितांबर नेसून मंडपांत आले. त्यांस बाबासाहेबांनी पानांवर बसविले.

गंध लावण्याचे कोणी राहिले नाही व सर्व मंडळी पात्रांवर बसली असे पाहून "हर! हर! हर! महादेव!!" असा जयजयकार होतांच सर्व मंडळी चित्राहुति घालून व प्राणाहुति घेऊन जेवू लागली.

१ व्याद्यास समारंभाने दिवनीच आमंत्रण देण्याचा परिपाठ कार दिसोन गेली यास्तव यथे त्तिहा आहे.

२ बहुतेक मंडळी जमल्यावर भाट करावा. अयोधर केव्यास तो निऊन जानो.

३ मंडळी मंडपांत जमू लागल्या वर यादीवरून कोण कोण आले हे पहावे. व जे आले नसतील त्यांस बोलावणी घ्याव्यानी. मंडळी बसेरयेव ते न आल्यास दुसऱ्या पंक्तीचे यादीत यांची नावे लिहावी. मंडळीचे यादीत प्रत्येक घरातील एकमानसि नां असावे. अशा यादी प्रत्येक यादीतील उद्दर्यानी करून ठेविल्यास कार यथे त्तिहा आहे.

महाहा ! काय त्या स्वप्नाचे त्या मंडळे वर्णन करतं ? हे कायसाज
ज्याच्या अस्तीदपाने समजते तो गोळाकार, लाल, तेजःपुंज जणवतु पीतमास-
स्पेत येत आहे. मंडपाचे उताऱ्या लहान छिद्रांतून लहान लहान गोळा-
कार किरणे लाल भडक गुळासार इभ रांगोळीने काढिलेल्या बोर बरीरे
चिचांवर पडून ती चकाकत आहेत. बेलमुक मेहरपीमळे पक्षाभ्यानी भरलेली हि-
रवी चार केळीची पाने विराजमान दिसताहेत. उदकल्यांनी भरलेली शांटे
ठिकठिकाणी ठेविली होवी, त्याचा घमघमाद सुटला आहे. ज्याच्या मुखभ्रीवर
वृद्धदशेची चिन्हे दिसत आहेत, ज्याच्यावर तारुण्याचा पूर्ण भमल बसला आहे,
व ज्याचे मुखकमलांवर तारुण्याची लंकेर मारित आहे, अशा त्रिवेणी संगम
झालेल्या मंडळीनीं तो मंडप शोभायमान दिसत आहे. वरण भात संपून मं-
डळीचे हात पक्षाभ्यांकडे जात आहेत. वाढणारी मंडळी कोणी ताटांत, लाडू,
कोणी, केसरी भात, कोणी जिलब्या, कोणी मंडा व कोणी तुपाच्या तपेल्या घेऊन
वाडीत आहे. बाबासाहेब व बळवंतराव हातांत चांदीचे प्याले घेऊन इकडून
तिकडे मंडळीची प्रार्थना करित फिरत आहेत. कोणी संस्कृत श्लोक, आर्या व कोणी
प्राकृत श्लोक, दिंड्या पदे छणत आहेत. तसेच आंगुजे, भाणि सनपा, पांढून
कर्णास भानंददायक सुरवर निघत आहेत. वधुवरें, एकत्र वटुल्यावर बसली
आहेत. त्यांस एकमेकांस मरवा छणून मंडळी सांगत आहे व तीं भरवीत आहेत.

इकडे मागील चौकांत स्त्रियांची पाने माडिली, होवी. स्त्रियांस आसंभणे
जाऊन त्या जमू लागल्या होत्या. त्यांस बैठकीस माडीवरील दुसऱ्या दिवाण-
घाण्यांत बैठक घातली होती. स्त्रिया जमू लागल्या, असे पहातांच वाढण्यास सुर-
वात झाली, व विहिणींस आणण्यास सीताबाई बाबांसाहेब गेली.

इकडे मंडपांत श्लोकांची फारच धामधूम चालली. मंडळी एकमेकांवर
मंडी लावू लागले. इतक्यांत भात भाणण्याची सूचना झाली त्याबरोबर
भाव व मंडा वाढण्यास आला; व नंतरपाणी वाढू लागले. सर्वांचे भाटो
पळे, असे पाहतांच आरंभाप्रमाणे जयजयकार होऊन सर्व मंडळी उठली.
मंडपाचे दारांत साखर व लवंगा बरीरे सानाम घेऊन मंडळी उभी होती, ते

१ मंडा—मंडळे दिवशी पुन विरजणी चालूच आहे इती करवि. नंतर न्यात साखर
(गोंडपणा देण्यास.) व केसरी घालून तो तयार करावा आणि तो पक्षांमं वाढण्यावर लावला.
हातचे त्याचे सुद्धाजाने मिष्ट पदार्थ खाय्यास कड्या लाकर घेत नाही. (ही पक्षांकीकण
बरी आहे, व बरोच कमील जोकांय हा पदार्थ काय आहे हे आदिताच नाही बरे विज्ञान येते.)

घेऊन मंडळी भायबाब्यास गेली. आतां आपण खींमंडळीकडे वळूं

विहिणी बाजत गाजत झाल्यावर दिवाणखान्यांत बसल्यानंतर सोप्यांत चौरंग मांडून, त्यावर त्यांस बसविलें आणि त्यांचे पाय विहिणीनें वजरीनें व खोबऱ्याचें वाटीनें घासून, उष्णोदकानें धुतले. सर्व स्त्रिया पादप्रक्षालन करून रेशमी वस्त्रें परिधान करून पात्रांवर बसल्या. कोणी याकपाचें राहिलें नाहीं असें पाहून वार्डसाईबानीं " बसा " असें सांगतांच जेव्हा लागल्या.

इकडे पुरुष मंडळी दिवाणखान्यांत जमल्यावर त्यांस विडे दिले. नंतर पानसुपारी, अंतरगुलाब, हारगजरे वाटल्यावर मंडळी उठून आपापले घरीं गेली. उभय व्याखांस बाजत गाजत घरीं पोचविलें.

स्त्रियांचें भोजन आटोपल्यावर त्यांस विडे दिले. नंतर सत्रांस पानसुपारी, अंतरगुलाब दिव्यावर त्या घरीं गेल्या व विहिणीस बाजत गाजत घरीं पोचविलें.

याप्रमाणें स्त्रीपुरुषांचीं भोजनें झाल्यावर वाढणारी मंडळी, व पहिल्या पंक्तीला न आलेले, त्यांची पंगत बसली. त्याच प्रमाणें वकील व पुणे यांजकडील शिपाई, दास दासी, पाणके आचारी, वाजंत्री व चौघडेवाले यांस बोलावून सर्वांची भोजनें झालीं.

येथें पोट भाग ३ रा पुरा झाला. आतां यापुढील फारच मनोवेधक प्रकार पुढील भागीं सांगूं.

१. बाबेजेस परराशिकडोंल (वधुवराशिकडोंल) करवल्या वयेंरे एकमेकीस बसलें बालतात. हा कसबारा आहे.

पोट भाग ४ था.

मागील मागीत सांगितल्याप्रमाणे भोजनसमारंभ उभयपक्षां मोठ्या सभारंभाने शाब्यावर रासनहाण व तोंडधुणे हा लहानसापण दुमदार प्रकार होण्याचा राहिला. हा प्रकार वधुपक्षाकडून वरमातेस व्हावयाचा असतो. तेव्हा भसे दोन प्रकार, एक बाबासाहेब पांजकडे व दुसरा पुणेकर पांजकडे, व्हावयाचे होते. उभयपक्षां भोजनसमारंभ आटोपल्यानंतर, एके दिवशी, बाबासाहेब पांजकडे, तो दुसऱ्या दिवशी करण्याचा विचार ठरून, त्याची तयारी होऊ लागली.

लग्नसमारंभाच्या धाटांतील, हे कृत्य खेरीज करून बाकीच्या सर्व कृत्यांत वधुवरें, करवल्या, व्याहि व विहिणी या सर्वांच्या मानापमानाचा संबंध असतो. परंतु या कृत्यांत वरमाता व तिच्या मानकरिणी यांचाच मान राखावा लागतो. आणि एकंदरीने पाहता सर्व लग्नसमारंभांत वरपक्षाकडील मंडळीचें नाक वरतीच असतें. तशांत या कृत्यांत तर विहिण व तिच्या मानकरिणी या जशा पट्टराण्या बनून जातात. व त्यांना त्यांच्या मजीप्रमाणे संस्कार घडावे अशी केवढी मोठी उमेद असते! त्यांना किती मान येतो! तो त्यांचा मान संभाळतां संभाळतां त्या विद्याच्या मुलीच्या आईला व तिच्या मानकरिणीला मोठी पंचाईत पडते, असो.

हा धाटमाटाचा समारंभ व्हावयाचा होता, झणून वकीलांच्या घरापासून बाबासाहेबांचे वाड्यापर्यंत ठिकठिकाणीं दारूकामाचीं झाडे गवारे लाविली. व घेत वाड्यापर्यंत रस्त्याचे दुतर्फा ग्लासांच्या कमानां व झाडे उभी केली. बांगड्या भरणारा कासार यास राजी चांगला उत्तम माल घेऊन येण्याची ताकीद दिली. व त्याच प्रमाणे परीट यास पायघड्या घालण्याकरिता पांढरे शुभ चादरी घेऊन येण्यास सूचना कराविली. इकडे मागील होदावर स्नानमंडपांत एक छानदार मखर घालण्याचें व तेथें रोषनाई करण्याचें काम चाललें. तसेंच माडीवरील दिवाणखान्यांत बैठक घालून तेथेहि उत्तम प्रकारची रोषनाई करित होते. इकडे पांजांतील स्वतातीच्या स्त्रियांस रासनहाणाचें आभरण करण्यास बाईसाहेब मांडी सिद्धाबाईस व एका दासीस पाठविलें. याप्रमाणे तयारी चालली आहे, वीं इकडे बाईसाहेब तोंडधुण्याचें सामान तयार करित होत्या वें समान येणें प्रमाणे:-

तोंडपुण्याचें सामान.

विहिणीका देण्याचें.

सोन्याचें:- हातादील बागड्या (जोड दोन), डोक्यांतली फूळ.

इळदीकुंकवाचा सरंजाम:-तबक, वाटद्या दोन (इळदीस व तेळास)
करडे दोन (कुंकूवास व येणास), दांतवण ठेवण्यास भांबा, कळी व तबकडी, वखी,
जीम भोकी, खुंटा, भारशी, फराळाचें सामान ठेवण्यास ताटें. तबकें,
वाटद्या, तांब्या, जांब.

पितळेची व तांब्याची भांडी:-घागर, तस्त, तांब्या, घंगाळ, पिकदाणी.

हतर सामान.-चौरंग, चवरी, छत्री, अबदागिरी, फणि (हस्तीदंती)
हात पुसण्यास रुमाल, पांच प्रकारचे लाडू, फराळाचे पदार्थ (फळफळावळ व
मिठाई पकानें, वगैरे)

हतर उपयोगी सरंजाम.-स्त्रियांस वाढण्यास पांच प्रकारचे लाडू व
फराळाचे पदार्थ, झोव्यांत घालण्याच्या सुवासिक फुलांच्या वेण्या, सुगंधिक
वेल, इळदी कुंकूवाचें साहित्य, भोटद्यांचा सरंजाम (पुष्कळ पाहिजे), हारतुरे
वगैरे, पानसुपारी, तांदुल, विडे (केलेले), गुळाल व केशराची उटी.

याप्राधान्येन सर्व सरंजाम तयार करीत आहेत तो इकडे मागील मंडपांत
काही स्त्रिया खोबऱ्याचीं दुधें काढीत व कोणी नारळ फोडून ते खोणीत होत्या. कोणी
दूध कढवून ठेवित होत्या. सुगंधिक उडणीं, मोमरेल वगैरे सुवासिक तेळांत
कालवून ठेविती होती, त्यांचा घमघमाट सुटला होता. कोणी सुवासिक उदा-
ची मुकणी करून ठेवित होत्या. अशा त्या सुगंधिक वासानें तो सर्व वाडा दणा-
णून गेला होता.

नऊ वाजून गेले. धोबी शपथदद्याचें कापड घेऊन आज्ञा, चौबडा
माडीवर बसविला. ताडाचें व बाजण्याचें जोड आले. बाबें बाबूं लागलीं. स्त्रिया
भलंकार घालून, स्वें परिधान करून सिद्ध झाल्या. अशी सर्व तयारी झाल्या-
वर मझाळी पेटविण्या, बरोबर न्यावण्याचें सामान गडद्यांच्या डोक्यांवर दिलें. छत्री,
अबदागिरी, चवऱ्या व नक्षत्रमाळा बरोबर घेतल्या. नंतर सर्व स्त्रिया त्या सरंजा-
मासह वकीलांच्या मंडणीं गेल्या.

तेथे गेल्यावर कवीकांची वी मानवराच्या घरास उभी होती, तिने विहिणीस हात धरून बैठकीवर जेलें. परसराचे नमस्कार सांग्यावर सर्व स्त्रिया खाली बसल्या. नंतर तेथे मध्यस्थानीं इकडून नेलेला चौरंग वाडून त्यावर मुलाच्या आईस बसविलें. मुलीच्या आईने तिची बेगी घालून सोन्याचें कूड व सुवासिक फुलांचे गजरे घातले. नंतर विहिणीस तोंड धुव्यास तबकडीत दातवण दिलें. तिने दांत घांसल्यावर जिभ ओकण्याकरितां जिभभोंकी दिली. सापमाणें विहिणीनें तोंड धुतल्यावर तिचे व मानकरिणीचे पाय मुलीच्या आईनें धुवले. सवांचे पाय धुतल्यावर हळदकुंकू देऊन केशरी गंधाच्या उदया लाविल्या, व ओठवा भरिल्या. नंतर विहिणीस व तिच्या मानकरिणींस फराळाचे पदार्थ वाटून पात्रें तयार केलीं व त्यांस फराळ घातला. फराळ भाटोपल्यावर त्यांस विडे दिले.

फराळ भाटोपल्यावर सर्व स्त्रिया पोतनिसाचे वाड्यांत पावयास निघाल्या. ओसरीच्या पायऱ्यापासून परीठ पायघड्या घाळीत चालला. त्यांजवरून मुलाची आई सर्वांच्या पुढें चालूं लागली. तिच्याबरोबरीनें तिच्या तरुण खेकी व त्यांच्या समवयस्क मेत्रिणी चालत होत्या; व त्यांच्या मागून इतर सर्व मानकरिणी वगैरे व बाईसाहेब वगैरे बहुपक्षाकडील स्त्रिया चालत होत्या. वरमातेवर भवदाग्नी व छत्रो धरीली होती. कित्येक दासी तिच्यावर चवऱ्या बारीत होत्या. ती ठिऊ ठिकाणीं चौरंगावर बसे. तिला वधूची आई हळदकुंकू देवून तिची नारळ व तांदूळ याणीं ओटी भरी. नंतर ती पुनः चालू लागे. या वेळीं त्या युवतिसमूहास जें सौंदर्य आलें होतें व तो कसा दिसत होता याचें वर्णन जितकें करावें तितकें थोडेंच. परंतु त्या वेळेस तारुण्यबहरानें रसरसलेली प्रत्येक तरुणी पुढील वर्णनाप्रमाणें लहदयंगम दिसत होती:—

साकया.

॥ मूढ, राखडी, केतक शोभे चंद्रकोर नग भांग ॥ बुचड्याभोंवीं गजरा शोभे झाकि फुलांचा भांग ॥१॥ मौक्तिकजाळी बिदि बिजवरा, चंद्रसूर्य मधि नाग ॥ सिंदुरविलसित सुंदर दिसतां रेवेपरि तो भांग ॥२॥ बुगड्या, बाळ्या, कर्णफुलेंही मोर ॥३॥ चें ते काप ॥ कितिक दागिने शुभ्र हिऱ्यांचे पादतां देती वाप ॥४॥ चंपक—कलिका सरल—नासिकेमागीं नथ सरण्यांची ॥ हिरेजडित त्या टिका कोंदणें चमकत होत जिणेची ॥५॥ अघर बिंबवत, कज्जल मुकुटी कनक वर्ण ती काय ॥ सौंदर्योदधि मधून

१. या ओठवा वरमातेच्या मानकरिणीस ही भरण्याची पाक आहे. या सर्व ओठवा भरती. यास देण्याची वडी आहे. अगळे वरमातेनें ओटी वेतली कीं ती परटीणीला येता.

मुँहदू पिथी काढी की काय ॥५॥ मय्या सौंदर्याभिषेक माटे नय नय मोलें ज्यांत ॥
 लज्जित चंचल लोचन फिरती मीनचि जण की त्यांत ॥ ६ ॥ माला कोठी चंद्रक-
 कलिका, मोहरा, पुतळ्या बांधी ॥ ठुशी, थरसळी, पोत, तन्यणी, मोक्तिकपेंदी
 साची ॥ ७ ॥ हातीं तोडे गोठ पाटल्या कंकण रुणझुण वाजे ॥ बांकी देडावरती,
 सुंदर चोळि भजरी साजे ॥ ८ ॥ कनकलतेण्या उरखळी ते सुंदर दिसती मेले ॥
 पाहुनि सौंदर्यांत तोहि हार अचेतन डोले ॥९॥ बुईग्याचि कागळी शालु त्या स्तनपु-
 ग्यावर साजे ॥ घोळ निऱ्यांचा पायांमधुनी कडकत बहुत विराजे ॥१०॥ गौर पोड-
 या सरळ कर्दळीस्तभापरि, ऊरुही ॥ जिण्या कटीत पाहुनि होई सिंहांगाची ला-
 ही ॥११॥ सुरेस नखरे नखरे की शोभति मृदु चरणांची ॥ कुलपी तोडे मासो-
 व्याही गंद फुलें होसेची ॥ १२ ॥

रात्रीनें आपला पती चंद्र हा क्षीण तेजःशाला असें पाहून ती आपलें वर्चस्व
 प्रगट करीत चालली. अशावेळीं बाऱ्याची गार व शुळूक सुटली होती; बाबांचें
 स्वर मधून निघत होते; चोहोंकडे मशाळींचा प्रकाश पडला होता; मधून मधून
 दारुकाय सुटत होतें; नळे उंच उंच उडत असून त्यांतून लहान मोठीं फुलें पडत
 होती; ठिकाटिकाणीं दारूचीं झाडे लावित, त्यांतून कांहीं फिरत, व कांहींकांतून
 वैभवंकारिक रंगाचे गोळे बाहेर पडत, आणि मोठमोठे आवाज होत. रंगित
 हजपांचा प्रकाश डोळ्यांस दिपवित असे. त्यांत चोहोंकडे गुलाल उधळीत,
 त्यामुळे कांहींच दिसत नसे. वर मातेवर चवऱ्या डळत होत्या, नक्षत्रमाळा च-
 काकव होत्या, वाचकडो, त्यावेळीं त्या स्त्रीमंडळीची रीति लक्षांत आणिली
 झणजे कबिमुकुटमणि कालीदास पाथ्या मेघदूत नामक काव्याचे पद्यरत्नावली
 नामक भाषांतरांतील खाली लिहिलेल्या साक्यांचे स्मरण होतें:-

चरणीं वाजति मंजुळ पैजण त्या करितां नृत्यांतें, ॥
 करीं धरुनी चातुर्यें त्या डोलविती चवऱ्यांतें ॥१॥
 नानापरिचीं रत्नभूषणें क्षळकति बहुत तयांचीं ॥
 भ्रमें होउनी लाल शोभती सुंदर वदनें साचीं ॥ २ ॥
 ठायीं ठायीं फुलें सुटोनी माळांतुनि पडलेलीं, ॥
 कोठें कोठें गुलाबपुष्पें वेण्यांतुनि गळलेलीं ॥ ३ ॥

अशी त्यांची स्थिति व त्यावेळचा रमणीय आनंददायक दृश्यावा तों दानें
 कितीही सांगितला, लेखणीनें कितीही लिहिला, तरी पुरा होणार नाहीं.

असो हा (वोरुधुने व रासनहाण) समारंभ कन्वेचे पक्षाकडून बरमावेत व दिव्या मानकारिणीस होतो, परस्वरास होत नाही. याचे कारण व पांड हा इतका मान बरमावेत देण्याचा हेतू काय आहे, हे बहुतेकांस माहित असतें असें वाटतें. सर्व लघुसमारंभांत बरमावेचा मान मोठा असतो, तरी पण हा समारंभ फार वाच्यतेचा मानिला आहे. शोध करिता याचे कारण भलें आढळून येतें की, पुत्रप्राप्तीच्या वेळीं प्रसूतसमयी व गर्भावस्थेत तिला (बरमातेला) जें दुःख सहन करावें लागतें तें निवारण्याकरितां तिला हा मान देणें आहे. यावेळेस हा मान किड्याच्याच्या योगानें तिला त्या सर्व दुःखाचें विस्मरण होतें. यावरून मग कवि म्हणतात:-

संश्रुतिदुःख विसरवी सतसंगति मवित जेवि काय घडीच

बरमावेसि विसरवी चवरी चवरंग गुलाळ पावघडी ॥१॥

अर्थ:- 'सज्जन संगतीनें जसे कुविचार नाहीसे होतात, त्याप्रमाणें मुलाच्या मातेस प्रसूत काळच्या झालेल्या दुःखाचा परिहार चोरी, चौरंग, गुलाळ व पावघड्या गंग्रेनीं होतो.

असो हा स्त्रीमंडळाचा जमाव अशा घाटानें वाड्यांत पेऊन दाखल झाल्या नंतर सर्व स्त्रिया दिवाणखान्यांत गेल्या. तेथें गावांतील स्त्रिया जमल्या होत्या. प्रथम विहिणीकडील मानकारिणी स्त्रियांस बांगड्या मरण्याचें काम सुरू झालें. दुसरी कडे गावांतील स्त्रियांस बांगड्या भरित होते. जवळ वाईसाहेब बसल्या होत्या. त्या प्रत्येकीच्या आवडीं प्रमाणें बांगड्या भरवीत होत्या. बांगड्या मरल्यावर नहाण होत असें. सर्व मानकारिणी स्त्रियांस बांगड्या मरल्यानंतर विहिणीस चौरंगावर बसविलें. वाईसाहेब जवळ बसून त्यांनीं उंची वगांड्या मरविल्या. राजवडीं गंगे उंची बांगड्या मरल्या नंतर सोन्याच्या बांगड्या मरिल्या.

बांगड्या मरल्यावर विहिणीस मागील चौकांत जेथें कित्येकांच्या अंगांस दासी उटणीं लावित होत्या, कोणी केसास दूध लावित, कोणी नहाण करित व कोणी केस उदेवीत होत्या, तेथे नेले. नंतर चौपाट काडून, चौरंग मांडून त्यावर विहिणीस बसविलें. दासी अंगांस सुगंधिक उटणीं व सुवासिक तेलें लाऊं लागल्या. कोणी केसास मसालेदार दूध लावित होत्या. अंगांस लावण्याचें पुरें झाल्यावर विहिणीस नहाण्यास हौदावरील मंडपांत नेले.

मंडपांत केळीचें मखर घालून भातस केडी होती, व मोठा हिंदोळा वा-

पूण उन्हेदेकाचीं गंगीकरीं ठेविलीं होतीं. तेथें बिहिणीस हिंदोळीवर बसविलें. व्हासी भंगवार पाणी ओतूं लागल्या, कोणी भंग चोळूं लागल्या व कोणी केंस वि-
चरूं लागल्या.

तो पहाटेचा समय असून वारा झुळझुळूं वहात होता. चोहोंकडे दिव्यांचा उल्ल-
स पडला होता. उंच उंच केळींचे स्तंभ उभे करून सभोंवतीं आशोक पल्लवा-
च्या झालरी लाविल्या होत्या, मधून मधून गुलाब, लाईगुई वगैरे फुलांचे, हार लट-
कत होते. त्यांचा घंम् घंम् सुवास सुटला होता. बिहिणीचें स्नान चालले होते ते-
पूण वायें वाजत होती. भालमुजाचे स्वर फार मेजुळ निघत होते. उटण्यांचा व भ-
सरांचा घमघमाट सुटला होता. आणि मधून मधून हव्यांचा पांढरी शुध्द, लालमू-
क व हिरवा गार प्रकाश पडत होता. अशा वेळीं हा आनंदमय देखावा पाहून को-
णाच्या दुःखाचा परिहार होणार नाही !

असो बिहिणींज्जे नहाण झाल्यावर त्यांस नवे लुगडे नेसावयास दिले. लुगडे ने-
सल्यावर सुवासिक उदाने केंस सुकविले. नंतर सवौचीं नहाणें झाल्यावर यावांतील
स्त्रियांच्या हातावर साखर दिली. आणि बिहिणी व मानकरिणी स्त्रियांस फराळास
बसविलें.

खावेळीं फराळाचा पाट चांगला केला होता. एकच गोष्ट वारंवार लिहिणें
वास्तव्यक होईल झणून त्यांचें वर्णन देऊन वाचकांस वास देणें ठीक नाही.
असो, फराळ झाल्यावर वरपत्ताकडील सर्वस्त्रियांस नेसवण्या होऊं लागल्या. प्रथम
मुलाच्या आईस पैठणी आणि जरीचा खण देऊन दुसऱ्या मानकरिणीस यथानुक्रमे
मानने कोणांस पैठणी, शेलारी, शालू व लुगडी देऊन काहीं लुगड्यांचा बस्ता
मंथून दिला. नंतर पानसुयारी, अंतरमुडाव देऊन भोट्या भरून सर्व स्त्रियांस
वाजतगाजत घरीं पोहचविल्या.

याठिकाणीं तोंडधुणें व रासनहाण पुरें झालें. आतां या लग्नसमारंभातील
सरशोषट्या कथाभाग पुढील भागीं निवेदन करूं.

१ हिंदोळीवर बसऊन शेपें घालित नहाण चालितात. भंडी घालून मखर वाजवेलें असें
परंतु त्या मंडपावर कारळीचा हाणा असला पाहिजे, असा परिपाठ आहे. याचें कारणही बीपून काढिलां
असें कळून आले आहे की, पुत्रवंती स्त्रियांस प्राच्य महिन्यांन कारळीचे मंडपासालून जाण्याची
बंदी असते, करितां त्यादिक्षा हा बंधना केदारयाचा प्रघात आहे. याचप्रमाणें तांदुळाचें धुवण्याची
शस्त्राच्या आगेवर टाकून वरमाता त्यावरून ओलावून जात्ये. याचें कारणही तेंच आहे.

पोट भाग ५ वा.

मांडव परतणें.

भांगील भांगी सांगितल्याप्रमाणें पुणेकरांजकडे तोंडधुणे रासनहण हा समारंभ मोठ्या थाटाचा झाला. भातां बहुतेक कार्ये उरकले आणि आमचे लक्ष कर्तुं पजमान व वन्हाडी हेही धुकून गेले असतील व त्याजबरोबर येथपर्यंत येऊन थडकलेले आमचे वाचक हे ही जरासे त्रासले असतील सगून भातां थोडक्यांतच भाटपून घेऊन पुढील लहानसे भाय बांचण्यास विन्रति देऊं.

पुणेकरांकडील तोंडधुणे रासनहण याचा समारंभ आठोपल्यावर बाबासाहेब बाहीं आससणे, सोयरे, मित्रमंडळी वगैरे जें वन्हाड जमलें होतें त्या सर्वांस मानपानानें ग्रीवकून त्यांची बोळवणी करण्याचा विचार केला. त्याचप्रमाणें आझी आमच्या वाचकांची या भागापासून बोळवणी लवकरच करूं.

याप्रमाणें स्वाचा विचार ठरल्या नंतर कोणती कोणती पकानें करावयाचीं पावदलचा निश्चय करून त्यांचें सामान तयार करूं लागले. (पावदलची सर्व माहिती पोट भाग ३ रा पांव पहावी.) याप्रमाणें तयारीस लागल्या नंतर गांवातील आससणे, सोयरे, धायरे मित्रमंडळी व काहीं ज्यार्नी मदत दिली त्या सर्व मंडळींस, भोजनाचें आमंत्रण देण्यास गावासाहेब स्वतः गेले. नंतर रात्री वक्तीलांकडे व पुणेकरांकडे जाऊन त्यांजकडील सर्व मंडळींस आमंत्रण दिलें. याजप्रमाणें बाईसाहेब स्वतः स्त्रियांस भोजनाचें आमंत्रण देऊन आल्या.

दुसऱ्या दिवशीं प्रातःकाळीं स्वर्षपाक तयार होत अश्या मंडळींस आमंत्रण गेलें. बाबासाहेबांनीं प्रत्येकाचे पोषाख तयार करून ठेविले. मंडपांत कणा रांगोळें काढून घानें माडिलीं. नंतर व्याद्यास आगाव्यास दिवसाम माळ स्वतः गेले आणि बाजतगाजत त्यांजकडील सर्व मंडळींस घेऊन आले.

सर्व मंडळी जमल्यावर भोजन झालें. (त्याचें वर्णन भाग ३ न्यातील पोटभाग ३ रा पांव पहा.)

भोजन आठोपल्यावर सर्व मंडळी दिक्कणखान्यांत जमली. सर्वांस वांगुळ देऊन घानसुपारी, अवरगुल्लव व हारगजरे दिले. नंतर प्रथम दोन्ही व्याद्यास पोषाख दिले. आगव्याच्या मळ्यांत मोत्यांची कंठी घालून पोषाख दिले. त्यानंतर

सर्व मंडळीस (व्याधीकडील मावकरी, आपले भावसते व मित्रमंडळी वगैरेस) पोषाख दिले.

नंतर स्त्रियांचे भोजन झाल्यावर त्यास कोणास सुगर्ही, खण व कोणास नुस्तेच खण दिले.

याप्रमाणे व्याधी व विहिणी यांची बाळवणी झाल्यावर त्यांजकडील व घरचे कारकून शिपाई, गद्दी, दासदासी इंगेरे सेवक जनांस भोजन घालून पोषाख देऊन संतुष्ट केले.

याप्रमाणे उमयपक्ष कडील मांडवपरतणें वगैरे कर्त्ये झाल्यावर सप्त समारंभ पुरे झाले असे समजावे.

परगावातून आलेल्या व-दादास जानोस्पति जें घर देतात त्या घराची यजमानानी पूजा करावी, असा परिपाठ आहे. त्याचा प्रकार—लग्न कार्यांत जें सामान लागते तें सर्व आपल्या सामर्थ्या प्रामाणें कम जास्त घेऊन त्यानें शिपवें, कोपण्या मुराण्या व यजमानास पोषाख पागोटें झालजोदी, व त्यांच्या व्रिस लुगडे व खण आपल्या शक्तिनुसार त्या सामानावर ठेऊन तो सर्व तिघा त्या घरांत देवका वळठ ठेवावा. (यास जानोस घर पूजन झणतात.)

दुसऱ्या दिवशीं बाबांसाहेबांकडून पुणेकरांकडे मूळसाढा गेला त्याचा प्रकार—
(बाळा " गोड भेट " असेंही झणतात.)

मुलाची आई व दुसऱ्या काहीं स्त्रिया बाजतगाजत पुणेकरांच्या मंडरीं गेल्या. तेथें गेल्यावर दोन चौरंग मांडून त्यांजवर मुलीस व स्त्रिया भाईस बसविले नंतर दोघांस हळदकुंकू देऊन लुगडी व खण दिले. व ओटद्या भरून हातावर साखर व गुळ दिला. नंतर सर्व स्त्रियांस हळदकुंकू देऊन ओटद्या भरिल्या.

याचप्रमाणे वकीलांकडून बाबांसाहेबांकडे " गोडभेट " आली.

याप्रमाणे लग्नसमारंभ निर्विघ्नपणें शेवटास गेले. व आमच्या बाबांसाहेबांच्या बाबा आजपर्यंत जो गजबजलेला दिसत होता तो आतां सुना दिसूं लागला. त्याची ती मंगलदायक शोभा जाऊन तो आतां जरासा उदास भासूं लागला. चौबदा, बाजेची व तासे पांचे तें वगैरे व त्यांचेच घरातील मुलाबाळांचा गोंगाट वगैरे सर्व आवाज बंद होऊन चोहोंकडून शांतमयवृत्ति दिसूं लागली. असें जरी होतें, तरी पण एकादा परकीय गृहस्थ सहज बाईयावरून गेला तर त्यास येथें नुकतेंच मोठबा बाटमाटाचें लग्न झालें असावे, असें बाटल्यापांचून रडात वसे. याचप्रमाणें घरातील माणसें जीं आजपर्यंत इकडून विकडे हिंडत असतानां दिसत होती तीं आतां बसलेलीं दिसत असत. ज्याहीं उंची पोषाख केला आहे अशीं खोपुखें आतां रोजचा साधाच पोषाख करून त्या लग्नसंबंधाच्या गोष्टी

बोलत बसलेली. दित्त बसत. व आल्या. दुसऱ्याक पूर्वी जी नंदमयवृत्ति दिसून येत होती त्यावर आता मरा थकवा आला असता, असे वाटत असे. असो: वाद्यवागे आपल्या या सर्व मदलीस " वादक " लावला होता. कोणतेही कृत्य करण्याचे हाती घेतले. लणजे ते इच्छित्वाप्रमाणे विविध रीतीने डोकटास जाईपर्यंत ते करणाऱ्याच्या मनात मोठी काळजी असते. आणि ते बऱ्या रीतीने डोकटास गेले, लणजे त्याला फार समाधान व स्वकृत्यता वाटून ज्या जगन्निर्गत्याने त्याला मदत दिली त्याचे तो आभार मानितो. पाचप्रमाणे आपल्या बाबासाहेबांनी परमेश्वराचे आभार मानून ते विश्रांति घेण्याकरितां भगवतीं स्वस्थ बसले. आतां आम्ही पण आपल्या वाचकांस येथे विश्रांति देऊन हा काव्य कथक भाग पुरा करून पुढील वृत्तांत सांगण्यास पुढील भागां आरंभ करूं.

भाग ४ था. वर्षातील कृत्ये.

या प्रश्नाचा कथानाश्रक आत्माराम ज्याच्या जन्मकाळचा आनंदोत्सव पाहण्यास, लहानपणातील इतर सोहळ्यांची मजा भक्तीकन कर-
ण्यास, ज्याचे ते बोवडे बोल ऐकण्यास, ज्याच्या व्रतबंधाचे कार्याव-
मिष्टीभावर इत. मारण्यास व त्यातील मंगलकार्यांची मंगलमय शोभा
पाहण्यास, ज्याच्या लग्नसमारंभातील संपूर्ण वाटाचा आनन्दमय घुटका घेण्यास
वगैरे कार्यास ज्या आमच्या वाचकांनी निमंत्रित वेळी मोठया उत्सुकतेने येऊन
कार्यसिद्धि केली, त्यानांच त्याचे पुढील सोहळे पाहण्यास आर्क्षी निमंत्रण करितो,
ते स्वीकारून पुढील होणाऱ्या कृत्यांत ते मदत देतील अशी आशा आहे.

(या भागांत लग्नशाल्यापासून एकावर्षाचे भांड जी जी कृत्ये करावी लागतात
तीं सर्व सांगितली आहेत. हीं सर्व कृत्ये फार मानगडीचीं नसतात म्हणून थोड-
क्यांतच करून दाखविली आहेत.)

पौषण.

माघमासी लग्नकृत्यास आरंभ झाला तो सर्व बलेडा आटपता आटपता
फाल्गून महिना निघून गेला. इतक्या अवकाशांत आज एक महिनाभर थक-
लेल्या मंडळीस चांगली विश्रांतिही मिळाली. इकडे पुणेकरांचे सर्व वऱ्हाड
पुण्यास जाऊन तेथील सर्व व्यवस्था लावण्यांत व विश्रांति घेण्यांत त्यांचाही
फाल्गून महिना गेला.

चैत्र महिना म्हणजे अगदी वसंत ऋतुचा बहार! निकडे तिकडे झाडांना
नूतन पालवी फुटून त्यांची ती कोंबळी पाने तांबूस व हिरवी चार अशीं
दिसतात. जाड, जुई, मोगरा, वगैरे फुलांचे ताटवे अगदी नेहमी गच्छ मरलेले
दिसतात. आणि स्थावरून मंदगतीने वहात असलेला तो सायंकाळचा शीत वायु
सर्व दिवसभर उष्णतेने तप्त झालेल्या शरीरास फार शांत करतो. परंतु वियोगाने
विपहित झालेल्या विरहिणीस अथवा मदनाने व्यथित झाला आहे व ज्याचे नेत्रपट

१ हा " वभुप्रवेशाचा " प्रकार आहे. जग्न कार्यांत जो वभुप्रवेश होत असतो, तसाच
" वर " व्या गावीं रहात असलेल्या गांवीं " वभुल " तिच्या गांवाहून नेऊन येथे ही कृत्य सुम-
दुर्तावर करतात.

नेहमी जणू काय मीन आहेत, असे वाटावयाचे ते लीणतेज झाले आहेत, अशा विरही पुरुषाच्या अंगची वृत्तला शांत न करता जास्तच प्रज्वलित करतो. अशा हा फुलांनी गच्च भरलेल्या इशानी वेलीकडे जरा टक् लावून अवलोकन केले झणजे असे वाटते, की जणू वसंत राजाची स्वारी यावयाची आहे, सगून त्या मोत्यांचेच सर्व अलंकार परिधान करून बसल्या आहेत. इकडे जरासे वर पहावे तर उंच उंच आश्रयस्थ फलभाराने भगदी बांकले आहेत. त्यावरील ती दोंदरी रंग आला आहे, व कांहीं पीकळीं झाली आहेत अशी फळे पाहून असे वाटते, की वृक्ष राजाने वसंत महाराजाची स्वारी धरून भागून येईल झणून त्यास उपहारा करिता सुंदर फळे तयार ठेविली आहेत. इकडे झाडावर बसलेली को- किळा त्याचे श्रम परिहार करावया करिता मधूर गायन करित आहे. या प्रमाणे जिकडे पहावे तिकडे महाराजाच्या सन्मानार्थ सर्व तयारी चालली आहे ती दिसून येते. अशी ही मजा अवलोकन करीत बाबासाहेबांच्या वाड्या समोरील त्यांच्याच बागेत दोन गृहस्थ उभे होते. कडक उन्हाळा असल्यामुळे त्यांनी अंगात एक पातळ व शुभ्र पेहरण घालून त्यावर भगदी मिरमिरित कापडाचा अंगरखा चढविला होता. त्यांची धोतर पांढरी शुभ्र व पातळ असून त्यावर गुलाबी रंगाची झोंक मारित होती. पण तीं साधी होती. त्यांचे डोक्यांत पांढरे शुभ्र जरीचे घटके होते. व हातात बारीकशा काळ्या रंगाच्या व ज्याला तांबडे गोंडे लाविले आहेत, अशा काठवा होत्या. त्या उभयतांचे वय वीस वर्षाहून जास्त तर नव्हतेच. त्यांचा वर्ष शुभ्र असून तोंडावर लाली दिसत होती. त्यांच्या शरीराचा बांधा ही फार नाभी होता. त्यांपैकी एक जरा गर्वीष्ट असावा, असे त्याची मुद्रा दाखवीत होती. बाकी त्यांचे स्वभाव सारखेच असावेत असे वाटे. ते हातात हात घालून उभे होते व त्या बागेतील शोभा अवलोकन करीत एकमेकांशी हळूहळू बोलत होते. त्यांचे ते बोलणे व एकमेकांकडे प्रेमभरित मुद्देने पाहणे, हे पाहून मनांत असे वाटत असे, की ते उभयतां जिवलग मित्र असावेत. कांहीं वेळाने त्यांचे लक्ष बाबासाहेब यांच्या वाड्याकडे गेले. तीं तेथे मोठी गडबड चालली होती ! माडीवरील दिवालयान्यांत व पुढील चौकांत अग्रास करण्याचे काम ज्यारीने चालले होते. ठिकठिकाणी बैठकी घालित होते व दररोजचे पेक्षा मनुष्यांची हालचालही जास्तच दिसत होती. अशी ही गडबड पाहून त्या दोघांचे लक्ष तिकडे ज्यातच वेधले. त्यांच्या मनांत बाबासाहेबां अनेक कल्पना येऊ लागल्या. परंतु हा वाट कोणत्या रुपाच्या संवधाने केला असावा असा त्यांचा निश्चय होईना. ही वेळ सुमारे सातवाजण्याची होती. भाता पोवनिताचे वाड्यात जास्तच गडबड दिसू

काढली. काही मंडळी जरा भयकोदार पोवाच करून वाड्यांतून बाहेर जात येत होती. व त्यांच्या त्या त्वरित जाण्यावेळीं असून आमच्या बरील प्रेक्षकांस आम वाड्यांत काही निर्मित्यानें लहानसा समारंभ असावा, असें खास वाटल्या वांचून राहिले नाही. मग त्याही निश्चय केला कीं, थोडावेळ येथे बसून काय होतें तें पहावे.

आठ वाजून जाऊन सवा आठवा सुमार झाला न झाला इतक्यांत आमच्या प्रेक्षकांस ध्यांद, ताशे, बाजंत्री वगैरे वाद्यांचें मधुर वाजणे जरा अंतरावरून ऐकून येऊं लागलें. तीं त्यांना वाटूं लागलें कीं, जे काहीं वाजत गाजत येत आहे तें पाहू वाड्यांत येत असावें. तरी पण आमच्या बाबासाहेबांचें शहर मोठें होतें झणून त्यांची खातरी होईना. असें काहीं बेल ते बोटाळ्यांत पडले आहेत, तीं त्या आवाजाचा रोख इकडेसच असावा, असें त्यांस खास वाटलें; व खरोखरच दहा मिनिटांचे अवकाशानें मशालींचा प्रकाश आमच्या प्रेक्षकांस दिसूं लागला. फार बेल गेली नाही तोंच ज्याला दोन दोन घोडे जुंपले आहेत, अशा दोन बगीच्या गाड्या, एक सुंदर लहानसा म्याना व दुसऱ्या गाड्या आणि काहीं स्त्रीपुरुषांचा जमाव वाजत गाजत मोठ्या थाटानें पोतनिसाचे वाड्यांत येऊन ठेपला.

हा समारंभ दुसरा काही नव्हता, परंतु राधाबाईं झणजे आत्मारामाची बायको इथें पावण आलेले होतें. फाल्गुन महिना संपण्याचें सुमारास बाबासाहेबां. कडून भागाऊ सूचना गेल्या प्रमाणें बापूजी कारकून यांस पुण्यास पाठविण्यांत आले. तिकडे सूचनेप्रमाणें सर्व तयारी होतीच, त्याप्रमाणें पुणेकरांकडून राधाबाई, तिची आई, रामभाऊ व त्यांची स्त्री, एक गडी व एक त्यांची ठकू मोलकरीण इतकी मंडळी चैत्र शुद्ध प्रतिपदेचा वार्षिकसण करून दुसरे दिवशीं पुण्याहून निघाली. हाच दिवस त्यांच्या येण्याचा मुकर होता; झणून बाबासाहेब यांजकडे सर्व तयारी झाली होती. पुण्याहून जी मंडळी निघाली ती त्याच दिवशीं सुमारे चार वाजतां बाबासाहेबांचे गांवीं येऊन दाखल झाली. त्यांस आणण्यास गाड्या व मंडळी गेली होती. बंधुप्रवेशाचा मुहूर्त रात्री आठ वाजण्याच्या उपरांतचा होता झणून त्या सर्व मंडळीस बापूजी देशपांडे यांजकडे ठेवण्यांत आले होते. त्यांजकडेही सर्व व्यवस्था फार उत्तम ठेविली होती; व रात्री बाबासाहेबांकडील सर्व स्त्रिया व पुरुष मंडळी वाजत गाजत आत्मारामासह देशपांडे यांजकडे गेली. तेथेही आरास करून बैठकी ठाकल्या होत्या. व गावांत आमंत्रण गेल्याप्रमाणें मंडळीही जमूं लागली होती. स्त्रिया घरांत गेल्यावर परस्परांचे नमस्कार झाल्यावर सर्व

खाली बसल्या, नंतर राधाबाईंची बेणीफणी घालून सर्व अलंकार घातले व तिला काळा शालू नेसविला. विच्याभांगावर मरगची शालजोडी देऊन मोत्यांच्या मुंढावळी बांधिल्या. याप्रमाणे तिला तयार केल्यावर सर्व स्त्रियांसह जमलेली मंडळी जावपास निघाली. आत्मारामास व राधाबाईंस पालखीत बसवून व व्याघ्रांकडील स्त्रियांस गाड्यांत बसवून, मोठ्या समारंभाने वाजत गाजत सर्व मंडळी बाबासाहेबांचे वाड्याकडे जावपास निघाली व तोच जमाव आमच्या त्या उभय मित्रांस दिसला होता, असो. आता आपण बाबासाहेबांचे वाड्याकडे वळू.

सर्व मंडळी वाड्यांत पोहचतांच पालखी खाली ठेविली, त्यातून उमपवसु खाली उतराविले. स्त्रिया घरांत निघून गेल्या. मंडळी चौकातील बैठकीवर बसली. नंतर आत्मारामाचे पुढ्यांत राधाबाईंस उभी करून त्या उमपवसास पाय-घड्यांविखून चालत माजघरांत नेले.

तेथे गेल्यावर उपाध्यांनीं लक्ष्मीपूजन कराविले. नंतर माणूस उतरविली. (यासर्व प्रकारांची माहिती भाग ३ रा पांतील पोटभाग २ रा यांत " वधु-प्रवेश " ह्या भागांत पहा.)

घरांतील हे सर्व कृत्य भाटोपल्यावर मंडळीस पानसुपारी, भत्तरगुलाब, हारमजरे वांटून साखर व नारळ वाटली. याच प्रमाणे स्त्रियांस इळदिकुंकू, भत्तरगुलाब, हारतुरे देऊन त्यांच्या नारळींनीं भोट्या भरिल्या व साखर वांटली. नंतर सर्व मंडळी घरोघरी चालती झाली.

एक दोन दिवसानंतर बाबासाहेबांनीं आपले भातसगे, सोयरेधायरे, मित्रस्नेही वगैरे मंडळीस व कांहीं स्त्रियांस पावणानिमित्त्य भोजनास बोलाविले. त्या दिवशीं त्यांच्या वैभवाप्रमाणे सर्व बैत फारच उत्तम केला होता. हा लहानसा भोजनसमारंभ भाटोपल्यावर कांहीं दिवसांनीं पुणेकर यांजकडूनही असा एक समारंभ झाला.

जावपास दिवाळीचे सुणास भाणितात त्या वेळेस त्याचा व त्याच्या आईचा व इतर मनुष्यांचा जसा मानपान राखण्यांत येतो, तसाच या वेळेस वधूच्या आई व विध्या मानकरणींचा ठेवावा लागतो. असा सर्व मानपान बाबासाहेबांकडून पुणेकरांकडील मंडळीचा ठेवण्यांत आला. कांहीं दिवस बाबासाहेबांचे गांधी राहिल्यावर ती सर्व मंडळी पुण्यास परत गेली.

या भागांतील बाकी राहिलेलीं सर्व कृत्ये प्रत्येक महिन्यांत निरनिराळीं झाल्याचीं असतात. तीं कोणतीं व कशीं करावयाचीं हे महिन्याच्या अनुक्रमाने सांगतो.

(५५५)

चैत्र.

२ वर्षप्रतिपदा.

वर्षप्रतिपदेच्या सण मोठ्या महत्वाच्या मानिला आहे. सणून नव्या जावनास गैरी तो परगावी असला तरी त्यास आपल्या घरी मोठ्या थाटामाटाने आणवे. नंतर त्यास मंगलस्नान घालून पंचपक्वाने भोजनास कवून काहीं मित्रमंडळींसह भोजन करावे. नंतर जवयास सामर्थ्यानुसार पोषाख देऊन गौरवावे. (असा प्रकार आपल्या बाबासाहेबांकडे मोठ्या थाटाने झाला.)

शुद्ध वृत्तियेस (ज्या दिवशी गौरी बसतात त्या दिवशी) नव्या नवरे मुलीस माहेरून आपले घरी आणून गौरीची स्थापना कवून मुलीजवळून पेढे व वतासे गांची वापने वाजत गाजत वाटवावी. हा प्रकार वैशाख शुद्ध वृत्तिया-अक्षवृत्तिया-या दिवशीही करितात.

जेष्ठ.

३ वटपौर्णिमेचे वापन.

(हे वापन मुलीने माहेरी राहून वाढण्याची चाल आहे.)

पाचें सामान-बुरडी परदेशा २५. लांकडी फण्या २५. लांकडी करंडे २५. बिछोरी बांगड्या (हिरव्या) २५. पोत काळी. नारळ २५. सुपान्या २५. हळकुडे २५. खारका २५. बदाम २५. जकोडे २५.

मुलीस साडी, खण. मुलीच्या आईस लुगडे व खण.

मुलीकडील सर्व मंडळीस पुरे इतका शिधा पक्क्यासुद्धा.

हे सर्व सामान मुलीच्या राहत्या गांवी पाठवावे. व तसे करण्यास आज्ञा नसेल तर त्याच्या क्रिसती प्रमाणे रुपये पाठवून त्यास तेथे बवार काढास सांगावे. ही तजवीज ज्याने त्याने आपल्या सबडीप्रमाणे करावी.

पौर्णिमेचे दिवशी मुलीस मंगलस्नान घालून विजकडून रेशमी वस्त्र परिधान करवून पर सांगितलेल्या सामानाची पंचवीस वापने तयार करावी. नंतर उपाव्यासह वटसाविशीस जाऊन तेथे पूजा कवून त्यावील पांच वापने तेथेच गवळेच्या छिपास वाटावी आणि बाकीची गांवात वाजत गाजत वाटावी.

आषाढ.

४ आषाढपाटी.

जेष्ठ महिन्यांत आषाढपाटीचा सर्व सरंजाम तयार करविण्याची व्यवस्था बाबासाहेबांकडून झाली होती. तो महिना संपून एक दोन दिवस लोटले नाहीत तोंच थोडे थोडे सामान घेऊं लागलें. जें सामान झालें तें नव्हतें तें छवकर करण्याविषयी तणादा लाविला. आषाढाचे पंचरा दिसत गेले नाहीत तोंच सर्व सरंजाम तयार झाला तो येणें प्रमाणें:-

आषाढपाटीचा सरंजाम.

विठी सोन्याची. दांडू रुप्याचा. चेंडू सोन्याचा, कापडी. गोंदवा ५ सोन्याच्या अथवा रुप्याच्या. चक्र सोन्याचें अथवा रुप्याचें व रवरी.

(वर सांगितलेला सर्व खेळ लांकडी रंगीत वगैरे)

दशावतारी गंजिका. चनकांचनेच्या गंजिका. सांगट्या इस्तिदंती अथवा लांकडी रंगित. फांसे चांदिचें अथवा इस्तीदंती. बुदबळें इस्तीदंती, अथवा लांकडी रंगित. पट २ किनखापी अथवा गजनीचे.

बैठकीचा सरंजाम.

जगन्ने गालिचे, गाद्या, तक्के, रुजामे, खुर्ची, टेबलें, वगैरे.

इतर सरंजाम.

तंबू, राहुट्या, घोडा, गाडी, कलमदानें, व लिहिण्याचा सरंजाम. छत्री चवरी, आंबदागिरी. मुलास पोषाख:- पागोटें अथवा मंदिल. दुपेटा व अलंकार.

मुलाच्या आईस-शालू, खण वगैरे.

शिर्षा त्याजकडील मंडळीस पुरे इतका पफानीसुदा. फळफळावळ मिठाई वगैरे.

या प्रमाणें सर्व सरंजाम, तयार झाल्यावर आषाढपाटी कर्षी न्यानी वाचा विचार होऊं लागला. एके दिवशीं बाबासाहेब वकीलसाहेबांकडे जाऊन याजबद्दल त्यांचाही विचार घेतला. नंतर एक शुभ दिवस पाहून त्याप्रमाणें त्याजकडे सूचना केली. वकील साहेबांकडे सूचना गेल्याप्रमाणें त्याही ठाण्यास

१ मुडीकडून मुळाका खेळ वगैरे सरंजाम आणतों तो. हा प्रकार आषाढ महिन्यांत होतो म्हणून यास हें नांव पडलें आहे.

२ वर करण्यांत येणाऱ्या गोष्टी राहत असल्या तर शिवा न पाववितां त्याजकडील सर्वांस वडी मोठ्यास बोळवावें.

आपल्या बडील बंधूंस व दुसऱ्या काहीं मंडळीस त्या दिवशीं येऊनविषयी फार आग्रहानें लिहून पाठविलें. अशीच आमच्या बाबासाहेबांकडूनही आमंत्रणें गेली.

कालमानाच्या क्रमाप्रमाणें नेमिलेला दिवस एक दोन दिवसांवर येऊन ठेपला. आमंत्रणाप्रमाणें सबंदीनुसार कोणी भाले व कोणांकडून न येण्याबद्दल पत्रें आली. इकडे उभयपक्षांनीं त्यांची मोठ थोडी तयारीही झाली. नेमिलेल्या दिवसाच्या बदले दिवशीं उभयपक्षांकडून गांवांतील मंडळीस पानसुपारीचीं व स्त्रियांस हळदी-कुंकूचाचीं आमंत्रणें गेलीं.

सायंकाळ होतांच दिवाणखान्यांत बैठक घालून हांडवा, भुंबरे, लाविलीं व मंडळी जमव घालेली. अशी तयारी झाल्यावर स्त्रिया अलंकार घालून वस्त्रे परिधान करून सिद्ध झाल्या. नंतर सर्व सरंजाम गडयांजवळ देऊन सर्व मंडळी बाबांसाहेब बकिलांच्या घरीं गेली. तेथें गेल्यावर दिवाणखान्यांत सर्व सरंजाम व्यवस्थेंने ठेविला. सर्व मंडळी जमल्यावर चौरंग मांडून त्यावर मुलास बसविलें. नंतर त्याचे पादप्रक्षालन करून वामनरावांनीं त्याची पूजा करून, तो सर्व सरंजाम त्यास दिला व पोषाख देऊन अलंकार घातला. सर्व मंडळींनीं तो सरंजाम अवलोकन केल्यावर सर्वास पानसुपारी, अत्तरगुलाब व हारणजरे देऊन नारळ वांटले.

इकडे माजघरांत बैठक घातली होती. तेथें स्त्रिया जमल्यावर चौरंग मांडून मुलाच्या आईस बसविलें. तिला हळदकुंकू देऊन ओटी मरून लुगडें व खण दिला. नंतर सर्व स्त्रियांस हळदकुंकू, वंगीरे देऊन ओटद्या भरिल्या. नंतर सर्व स्त्रीपुरुषे वाजत गाजत घरीं गेलीं.

एक दोन दिवसानंतर बाबासाहेबांनीं या कृत्यानिमित्त बकिलांकडील सर्व मंडळीस व काहीं इतर मंडळीस भोजनास बोलाऊन पंचपक्वान्नें करून भोजनाचा थाट त्यांच्या वैभवाप्रमाणें केला.

पाच प्रमाणें आत्मारामासही पुणेंकराकडून आखाडपाटी आली.

श्रावणः

५ श्रावणपाटी.

वर सांगितल्याप्रमाणें उभयपक्षांकडून हीसेचे व श्रीमंतीचे समारंभ होण्यांत आषाढ महिना निघून गेला. तो इकडे बकिलसाहेब यांजकडे श्रावण-पाटीची तयारी बहुतेक होत आली. त्याचा सरंजाम जो करावयास दिला होता

मुलाकडून मुलीला जो खेळाचा वंगीरे सरंजाम पांजवितात (वंगीरे श्रावण महिन्यांत पाठविण्याचा प्रथात आहे) त्यास 'श्रावणपाटी' झणतात. हा प्रकार व सम्ये सांगितलेला ४ वा प्रकार, असे दोन प्रकार श्रीमंत लोकांचे आहेत व ते सम्ये वंगीरे नुशील बंडव असत. परंतु आमचे काहीं हे फारच कवित् दिसोन येततः

तो परंती प्रमाणे भाणून बाकीचा लवकर करण्याविषयी ताकीद केली. कांहीं दिवसांनी सर्व सरंजाम तयार झाला तो:-

श्रावणपाटीचा सरंजाम.

मुलीचे सर्व प्रकारचे खेळ, स्वयंपाकाची मांई, तांब्यापितळेंची-परावी, ताटे, वादवा, पातेली, तपेल्या घागरी, हाडे, गंगालये, पोहरे, चूल, तथा पळबा. हीं मांई लहान भसावीं.

(ह्याच प्रमाणे लांकडी रंगित सरंजाम.)

बाहुल्या व त्यांचा सरंजाम.

निरनिराळ्या प्रकारच्या बाहुल्या, पलंग, पाळणा, गाद्या, छोटे, बगैरे, सरंजाम. सोंगट्या हास्तिदंती अथवा लांकडी फांसे चांदीचे अथवा इस्तिदंती, पट किनखापी, विठी सोन्याची व लांकडी रंगित. दांडू चांदीचा व लांकडी रंगित. इतर सरंजाम:-तंबू, राहुट्या, जाजमें, गालिचे, तक्के, खुर्च्या, बगैरे, मेणा, पालखी, मुलीस साडी, खण, व कांहीं मलंकार, मुलीच्या आईस लुगडे, खण. शि-
व्याचें सामान आषाढपाटीप्रमाणे.

याप्रमाणे सर्व सामान तयार झाल्यावर, त्यांनी बाबासाहेबांचा रुकार घेऊन, त्याप्रमाणे एक शुभ दिवस पाडून, त्या दिवशीं श्रावणपाटी नेण्याचा निश्चय केला. नंतर निश्चित दिवशीं श्रावणपाटी नेली. (हा सर्व प्रकार आषाढपाटीचा प्रकार वर सांगितला आहे, त्या प्रमाणे केला व भोजनसमारंभही तसाच झाला.)

याच प्रमाणे कांहीं दिवसांनी बाबासाहेब यांनी श्रावणपाटीचा सर्व सरंजाम करवून तो बापूजी कारकून व सखाराम यांचे बरोबर व्यावहारिके पाठविला व ते तेथे जाऊन वर सांगितल्याप्रमाणे सर्व समारंभ करून परत आले.

६ मंगळगौरीव्रत.

(हे व्रत श्रावण महिन्यांतोळ प्रत्येक मंगळवारीं करावें.)

यास कागणारें सामान:-

सोळा प्रकारचीं धान्यें. सोळा प्रकारच्या पत्र्या, सोळा प्रकारचीं कुलें.

१ हे व्रत सर्व कुटुंबांत करण्याची हदी मसते, व ती असल्यास जम झाल्यापासून पुढे वर्षे हे व्रत करितात. प्रथम रवी पक्षिणी पूजा वभवतां ओढण्याने मोठ्या वाटमागनें करितात. कोठे कोठे मुळयीं शिवें आज्ञा झाल्यापासून पूजा होऊन जेवण होईपर्यंत मोठत नाही, मुकी असते; व तिचे जेवण व्याळणी असून ते सर्व पदार्थ तांदुळाच्या पिठाचें असतात.

२ बार्ह, जुई, कण्हेर, पिल्ल, कैतकी, डोरली, बीतरा, चंपक, दगडिब, दुर्गा, जामी, अजस, माऊली, बाभूळ, अच्युत (कळंब), ताडपत्र.

बदाम १६. खारका १६. सुपाण्या १६. जावळें १६. वेळदेवि १६.
लवंगा १६. बाजाराचा हिरव्या रंगाच्या १६. काळे मणी पळोवें १६.

या प्रमाणें सामान तयार करावें. नंतर मंगळवारच्या प्रातःकाळी मुलीस मंगळस्नान घालून रोखणी वस्त्र परिधान करावें. नंतर पैथार बांधलेले वस्त्रास त्यास चौरंग माडून त्यावर वर लिहिलेले सर्व सामान मांडावें. नंतर वाजत गाजत उपाण्यानें मुलीकडून पूजा करावी.

या प्रमाणें चंद्राबाईची पहिली पूजा बाबासाहेबाकडे जोडवानें मोठ्या समारंभानें घाली.

७ चतुर्थीची पूजा.

श्रावण शुद्ध चतुर्थीचें दिवशीं गणपतीची पूजा करितात त्याचा प्रकार, याचें सामान.

चांदीची तबकडी. सोन्याचा गणपति. मुलास पोषाखः—पामोटें, शालजोडी भयंका शेला. मुलाकडील सर्व मनुष्यांचा शिधा पकानासुद्धा. हें सामान मुलीकडून मुलाकडे पाठवावें. व त्यानें त्याची पूजा करावी. (या प्रकाराचा न्हास होवें चालला आहे. सोयव कोणीही करित नाही. व याची माहितीही कोणास नाही. गरिबांनीं आपल्या सामर्थ्यानुरूप करावें.)

८ नाग पंचमीचें वायन

याचें सामानः—चांदीची तबकडी. सोन्याचा नाग. मुलीस साडी, व खण-मुलीकडील सर्व मनुष्यांचा योजनाचा शिधा पकानासुद्धा.

मुलीस वायन वाटानयास पेटें व वत्तासे. हें सामान मुलीकडे पाठवावें. मुलीनें नागाची पूजा करून पांच घरीं वाजत गाजत वायनें वाटावी.

मुलगी परगावी असल्यास पैसे पाठवावे. (आ कत्याचाही न्हास झाला आहे. गरिबांनीं सामर्थ्याप्रमाणें करावें.)

१ प्रथम वर्ष असले शरणजे होलेनें वाळितात नाही तर चालण्याची बळकट नाही.

२ कोठें कोठें ताडण्याचें पीठ शिजवून त्याचें दिवे, सोय वगैरे पदार्थ करून ते दिवे चौरंग-माळस वार कोट्याव ठेवितात व त्यांत तेल वात घालून ते लावितात. व ते सोय वगैरे इत्यादि विक्रीकरणीं मांडितात.

भाद्रपद.

९ भाषरणे.

इसालिकेच्या अदले दिवशी भाषरणे करण्याचा प्रकार.

उभयपक्ष एकाच गांवात असल्यास परस्परांस परस्परांनी भाषरणे करावे. परंतु परगावी असल्यास त्यास लागणारे सामान भयवा रुपये पाठवावे, सामान सामर्थ्या प्रमाणे व मजोनुस्य असवे. विहीणीस लुगडे व खण पाठवावा.

१० गौरीचे वायन.

२५ सुपें, २५ नारळ, २५ करडे, २५ फण्या, २५ बांगडवा विलोरी, २५ बदाम, २५ खारका, २५ सुपान्या, २५ हळकुंदें, २५ खण (रेडीमकाठी) २५ केळीं.

मुलीस साडी खण व कांहीं अलंकार. मुलीच्या आईस लुगडे, व खण, या प्रमाणे सामान मुलीकडे पाठवावे. मुलीने गौरीची पूजा करून आजत आजत प्रत्येक घरी एक वायन वांटावे. अशी पंचवीस वायने वाटावी.

अश्विन.

अश्विन महिना निघून चोहोंकडे अंबिकेची स्थापना शांती आहे, धरोवरी प्रातःकाळीं अंबिकेची पूजा होऊन आरत्याचा घमघोष चाललेला दिसून येत आहे. शहरांत ठिकठिकाणी देवालयांत अंबिकेची षोडशोपचार पूजाकरून पाठघोष चाललेला ऐकू येत आहे. चोहोंकडे फुले, पुष्पे, तुळसी व कर्पूरादि सुगंधी द्रव्यांचा घमघमाट सुटला आहे. कित्येक देवालयांत अंबिकेचे निस्तीम भक्त कोणी गळ्यांत डोलकी, कोणी हातांत तंबुरी व टाळ घेऊन, कोणी प्रायांस धुंगुर बाळून प्रेक्षकांचे चालतांना व भजन करताना आढळत आहेत. इकडे जरा-कस्येचीं चिन्हे ज्यांच्यावर पडून झुमझुमा फडकू लागली आहे अशा व कांहीं-कांथा सारख्या नुकत्याच पुरा झालेला मासत आहे, व कांहीं सारख्या-बहराने रसरसलेल्या व कांहीं उपवर वधू अशा स्त्रियांचे लहान मोठे जमाव देवालयांत येत जात आहेत. त्या अंबिकेस हळदकूंक बाळून परस्परांस देऊन एकमेकींच्या डोक्यांत कुलाचे गजरे घाळीत आहेत. शहरांत निकडे जावे तिकडे मंगळदायक वृत्ति दिसून येत आहे. जरा शहरा बाहेर बसलेले केले मृणजे मज्जुं अंबिकेच्या आगवनानें सृष्टीनें आपले पूर्ण सौंदर्य धारण केले आहे, असे दिसू-

न जमीन हिरवीचार चकाकत आहे. फुललेल्या माताच्या लोंबी घालीं मज्ज घालून डोलत आहेत. कित्येक शेतांतील बांधावर मध्यालीचे लालमऊ पिबळे धमक मसे गोंडे गान्यानें मुलव आहेत. करडईच्या शेतांत तीं गोमिराणीं पिबळीं फुले गान्याच्या मुलुकेनें हालत आहेत. नांगळी व-यांचीं कणसें आपलीं डोक्यां वर काढून जणू पडतात आहेत. मसा देखावा चोहोंकडे दृष्टीस पडतो.

रात्री टिकठिकाणीं देवाल्यांत रसभरित गोड कीर्तनें चाललीं आहेत. श्रवृत्तमाज मोठया प्रेमानें मान डोलवीत आहेत. मसा प्रकार हरोख होवा. होवा विजय दशमीचा दिवस पेऊन ठेपला.

११ विजयादशमी.

विजया दशमीचा सण सर्व सणांत व-याच महत्वाचा मानिला आहे. त्या दिवशीं आमच्या बाबासाहेबांकडे जरा विशेष धामधूम होती. वातःकाळीं वाघे वगैरे गाजू लागलीं. नंतर कांहीं वेळानें थोडीशी मंडळी नेहमीपेक्षां जरा उंची पोषाख करून, बरोबर एक म्याना घेऊन, वाजत गाजत सितारामभण्णा वकील पांजकडे जाऊन, चंद्राबाईच्या नवऱ्यास म्यान्यांत बसवून घेऊन आली. शिष्टसांप्रदाया प्रमाणें त्यादिवसाची सर्व कृत्यें पूजा वगैरे आटोपल्यानंतर जावपाचें मंगळस्नान झाल्यावर मोठया समारंभानें पंचपक्वान्ना भोजन झालें. नंतर बाबासाहेबांनीं आपल्या योग्यतेनुरूप जावयास पोषाख व अलंकार देऊन गौराविलें.

१२ दिवाळी.

सर्व वार्षिक सणांत या सणासारखा मोठया वैभवाचा व उत्साहिक सण दुसरा नाही, असें म्हटलें तरी चालेल. या सणांत जो तो आपल्या हाकवनुसार आपल्या भावडत्या गोमिरवाण्या मुळांबाळांसह व प्रियकर भायेंसह उत्साह करून, या भाषाविर्वात भाज झेंडाडो वर्षापासून चालूत आलेला सण साजरा करून आनंद मानितो. गौरावरिसुदां आपली लहानशी पर्णकुटिका नोदनेटकी करून पुढील भांगण साफ करून सुशोभित विसण्या करितां खटपट करताना दृष्टीस पडतात.

ग्रेट साजकार, तसेंच श्रीमान लोक व लहान मोठे दुकानदार, आपापलीं लहान मोठीं दुकानें, चौसोपी वाडे, दुमजली तिमजली हावेल्यांस रंग देऊन सुशोभित करण्याकडे गुंतलेले आढळून येतात. या प्रकारची व्यवस्था प्रत्येक वर्षी आमच्या बाबासाहेबांकडे झाल्याचीच. परंतु यंदा त्यांच्या लाडक्या चंद्राबाईच्या नवऱ्यास दिवाळसणास भाषावपाचें होतें, सणून या कामांत जरा विशेष ठाकठिकी दिसोन येत होती. रंग वगैरे देण्याचें काम मोठया सफाईनें चाललें होतें. बैठकीचा

१ या सणास खंयचे परमार्थी असला तरी त्यास आणून वर लिहिल्याप्रमाणें वास्तव्यनुरूप करण्याचा प्रघात आहे.

तरंगाम थोड्या नवाचार केलेला दिसत होता, आरास करण्याची व्यवस्था काही नवीनच केलेली पाहण्यास येत होती. ही सर्व तयारी दसरा होव्याच थोड्या दिवसांनी पुरी झाली.

भाषण्या घरांत कोणत्याही प्रकारची अडचण नाही व वकील साहेबांचाही रुकार मिळाला, तेव्हा बाबासाहेबांनी दिवाळसणास जावयास आपल्याचा बेत केला होता. त्याप्रमाणे सर्व व्यवस्था मोठ्या ठाकठकीने होऊ लागली. या सणांत साधारण गरीब लोकांकडे पांच दहा रुपयांचा खर्च व्हावयाचाच. मग आमच्या बाबासाहेबांसारख्यांकडे त्यांच्या वैभवाप्रमाणे सहज शेंकड्यावर धूम जावयाची. ही रक्कम बाबासाहेबांकडे प्रत्येक वर्षी या सणानिमित्त खर्ची पडावयाची. परंतु या वर्षी काय विचारिता ! गरीब कुटूंबांतून एका कम्पेच्या विवाहासारखे मोठे कृत्य होण्यासही रक्कम लागत नाही, ती बाबासाहेबांना या सणास पुरेल की नाही याची शंकाच ! ! असो. बाबासाहेबांसारख्या इनामदारांस त्यांच्या वैभवाप्रमाणे केलेच पाहिजे. परंतु त्यांकडून त्यांच्या योग्यतेपेक्षा जास्त खर्च व्हावयाचा नाही, ही त्यांस एक चांगली हातोटी साधली होती.

वर दाखित झालेच आहे की, हा सण सणजे एक लहानसा लग्नमारमच व्हावयाचा असतो. सणजे खर्चाचे मानानेच हे समजावयाचे आहे. या माने या कृत्यास सामानसुमानही त्याच धाट्याचे लागते. ते येणे प्रमाणे:-

दिवाळसणास लागणारे सामान.

वधुपक्षाकडील सिद्धता.

शृंगारिक व भक्षणीय पदार्थ:-हे सर्व पदार्थ भाग तिसरा यांतून मोठे भाग १ यांत " उमपपक्षाकडे लागणारे सामान " या सदराखाली दिलेल्या यादी प्रमाणे असावे.

कापड.

जावयास:-पोशाख:-पागोटी, शालजोड्या, नेसावयाची धोतर व उपरणी रेशीमकाठी. भंग पुसावयास दोळा.

विहिणीस:-लुगडी, पैठणी, खण, शालजोडी बगैरे. इतर मंडळी सणजे जावयाचे मानकरी बगैरे बरोबर आलेल्या मंडळीस पोशाख:-पागोटी:-दोळे बगैरे वसेच विहिणीच्या मानकरणी स्त्रियांस:-लुगडी, खण, दास, दासो, मडी, दिपारि बगैरे लोकांस पोशाख:-पागोटी, दोळे.

अलंकार.

जांबयासः—गोप, कंठी, जोडणी, भांगलबा, वगैरे. विहिणीसः—बांगलबा, गोठ
वरपक्षाकडील सिद्धता.

मुळीसः—झाल, पैठणी, व लुगटे आणि खण वगैरे. अलंकार (जो लग्नांत घालला नसेल तो.) इतर दुसऱ्या स्त्रिया ओवाळणीस येतोळ त्यास ओवाळणीस घालायपास अलंकार वगैरे.

याप्रमाणे बाबासाहेबांनीं सर्व सामान तयार करविलें. नंतर दिपवाळीचा सण सुरू होण्यास काहीं दिवसांचा अवकाश आहे, तोंच ठिकठिकाणी आपले सौपऱ्याआपरे, इष्टमित्र वगैरेस दिवाळसणास येण्याविषयीं फार आग्रहाचीं पत्रे पाठविलीं. नव्या वशाळांस म्हणजे पुणेकरांस त्यामुकडील सर्व मंडळींसह येण्यास फारच आग्रहाचें पत्र गेलें. याप्रमाणें आमंत्रणें झाल्यावर काहीं दिवसांनीं मंडळी जमू लागली. व आश्विन वद्य दशमी रोजी चांगला मुहूर्त पाहून चंद्रबाईच्या नवऱ्यास व त्याच्या आईस व इतर मानकरी मंडळीस मोठ्या थाटानें आपल्या घरीं आणिलें. याप्रमाणें जांबई, विहिणी, त्यांचे मानकरी व मानकरिणी झाल्यावर त्यांचे मानपान ठेवण्यांत बाबासाहेबांकडील मंडळीस बरीच मेहनत पडतली.

दिपवाळीचा सण म्हटला म्हणजे आश्विनशुद्ध द्वादशीपासून सुरू होतो. हा दिवस येईपर्यंत बाबासाहेबांकडे बरीच मंडळी जमली, व लग्न समारंभाप्रमाणें त्यांजकडे गडबड दिसो लागली. जांबई आल्यापासून द्वादशीपर्यंत सांगण्यासारखे कृत्य झालें नाहीं. द्वादशीच्या दिवशीं सायंकाळीं वाड्यांत आरास वगैरे होऊन बाबें वागूं लागलीं व फटाकाच्या पेटवा, चंद्रजोती, नळे वगैरे दारूकाम उडूं लागलें. हा सर्व प्रकार पुढील सोहळ्यांत चालला होता. इकडे मागील सोहळ्यांत जो जे दूध व अनेक प्रकारचीं सुगंधिक उटणीं वाटण्याचें काम चाललें होतें. ही सर्व तयारी पांढटेस विहिणी वगैरे स्त्रियांचें नहाण व्हावयाचें होतें त्याची होती. पावडलची सर्व तयारी झाल्यावर पांढटेस विहिणी व तिच्या मानकरिणी वगैरे स्त्रियांचें मंगलज्ञान झालें.

यावेळचा सर्व थाट ३ व्या भागांतील प्रोटभाग ४ वा यांतोळ. " रास-नहाण " या प्रकाराच्या थाटासारखाच होता, असें म्हटलें तरी चालेल. विहिणीचें व

१ यावेळेस मुळावी आई दूध, उटणें व सुवासिक तेल ज्या भांड्यांत असतें त्यांत काहीं नांवें टाकतें. हे नांवें व त्याच्या वेळचे लूणें व चोळी खान वाडण्याच्या दासीस मिळतें. याचप्रमाणें जांबई मंडळीचें खान होतें. तेंचारी वर ठिरिण्या प्रमाणें सामान खान वाडण्याच्या इच्छेस मिळतें.

विद्या मानकरीणींचे स्नान शास्त्रावर त्यांस नानाप्रमाणे नवीं कुमदीं नेसावयास दिलीं. प्रातःकाळीं सवे मंडळींचीं ज्ञाने शास्त्रावर फराळाच एक दुकदार बेत केला होता. नानाप्रकारचीं पकाचे वगैरे पदार्थ केले होते. जांभईमंडळी, विहिणी; व इतर मंडळींचे फराळ शास्त्रावर बऱ्याच वेळाने मोठ्या थाटाचे भोजन झाले. असा हा दिवस तर गेलाच. सायंकाळीं रोजच्यानेसां आरास वगैरे थाट जरा जास्तच केला होता. रात्री मोठ्या समारंभाने " लक्ष्मीपूजन " शास्त्रावर सर्वांचा फराळ झाला. नंतर पांढटेस जांभईमंडळी व इतर मंडळींचे मंगळज्ञान मोठ्या समारंभाने झाले. त्यावेळेस दाहकाम वगैरे बरेच उडविण्यांत आले. याप्रमाणे मोठ्या समारंभाने ज्ञाने शास्त्रानंतर सुमारे आठ वाजण्याच्या सुमारास फराळ शास्त्रानंतर मंडळी अनेक प्रकारचे खेळ खेळत बसली.

या सणांत मुख्य सोंगट्या खेळण्याचा प्रघात फार आहे. त्याप्रमाणे मंडळीने तोच खेळ मांडिला होता. बहुतक वेळ खेळण्यांतच गेला. नंतर भोजन शास्त्रावरही खेळ चाललेच होते. पुनः सायंकाळीं दररोजप्रमाणे आरास करून दाहकाम उडविण्यांत काहीं कमतरता झाली नाही. असो. याप्रमाणे कार्तिक शुद्ध ३ पर्यंत व त्यापुढेही दीन चार दिवस असेच प्रकार होत गेले. आता त्या प्रत्येक दिवसांचे वर्णन करणे म्हणजे द्विरुक्ति करण्यासारखे आहे. असो. आता त्या दोनचार दिवसांत प्रत्येक दिवसांच्या महात्म्याप्रमाणे जे वेगळे प्रकार झाले तेच सांगून हा समारंभ पुरा करावा हें बरे.

दुसऱ्या दिवशीं म्हणजे अमावास्यास विशेष कांहीं रुग्ण झाले नाही. परंतु त्याचे दुसरे दिवशीं म्हणजे कार्तिक शुद्ध प्रतिपदेस प्रातःकाळीं सर्वांचीं ज्ञाने शास्त्रावर " ओंवाळणीचा " प्रकार झाला तो:-

माजघरांत चौपाट काढून त्यावर चौरंग माडून वर मधु टाकिले. नंतर चांदीचे ताटांत नानाप्रकारचीं फळे, मिठाई वगैरे मत्सणीय पदार्थ घालून ते वीचे ठेविले. जांबयास पोषाख घालून त्यास चवरंगावर बसविले. नंतर चंद्राबाई पुढे पेऊन तिने आपल्या नवऱ्याच्या कपाळास कुंकू लावून भक्ता लाविल्या व ते ताट हाती दिले; आणि चांदीच्या ताळाणांत ठेवलेला लामण दिवा ओंवाळिला. हा ओंवाळताना जांबयाने त्यांत भलंकार टाकिला. याप्रमाणे चंद्राबाईने ओंवाळिल्या नंतर जांबयास सासूने ओंवाळिले. यावेळेस सासूसही एक भलंकार घातला ही ओंवाळणी शास्त्रानंतर इतर सर्व स्त्रियांनीं ओंवाळिले. त्या सर्वांस त्यांच्या नवऱ्याच्या संबंदाप्रमाणे कमजाली रोकड रुपये ओंवाळणींत मिळाले.

याप्रमाणे ओंवाळणीचा प्रकार आठोपल्यानंतर दररोजप्रमाणे सर्व थाट झालाच. आता बरे बरें झाले म्हणजे त्याच दिवशीं दिवाळीचा सण पुरा झाला.

त्या. परंतु जावपास तुळशीचें लग्न होईपर्यंत ठेवण्याची रुढी आहे, त्याप्रमाणें बाबासाहेबांनीं पण त्या सर्व मंडळीस ठेवून घेतलें. ती सर्व मंडळी तुळशीचें लग्न होईपर्यंत राहिली. या सर्व दिवसांत त्यांचा मानपान बगैरे ठेवण्यास कर्ण ठीक नसल्या शाही. बाबासाहेबांनीं एके दिवशीं आपले इष्टमित्र, सोयऱ्याभाबरे बगैरे मंडळीस एक मोठी भेजवानी केली. दिवाळीच्या चार दिवसांत घरचा सण टाकून आपल्याकडे कोणी जेवण्यास येणार नाही, हें जाणून त्यांनीं हें असें केलें. त्यांच्या वैभवाप्रमाणें सर्व रूपें उत्तम शाली. याच दिवशीं जावई मंडळी व विहिणी व त्यांजकडील इतर सर्व मंडळीस पोषाख वांटले, व जावयास भलंकार दिले. हा समारंभ झाल्यावर तुळशीच्या लग्नाचा समारंभ मोठ्या थाटानें केल. याप्रमाणें दिवाळसणाचे सोहळे पूर्ण आटोपल्यावर जावई व त्यांची इतर सर्व मंडळी यांची, रवानगी बरोबर बापूजी कारकून यांस देऊन केली.

याप्रमाणें “ दिवाळसणाचा ” समारंभ येथें पुरा झाला.

मकरसंक्रांति.

या सणांत कोठें कोठें जावयास घरीं आणून मागे सांगितल्याप्रमाणें त्याचा मानपान ठेवतात. अथवा नाना प्रकारचे तिळगुळ (हलवे) करून ते व चांदीचें ताट आणि वाटी व जावयास पोषाख, आणि जोडवें, आंगठी बगैरे कांहीं भलंकार इतकें सामान मुलाकडे पाठवतात. जरी जावई घरीं आणला तरी हें सामान देतात. (हें प्रत्येकानें आपल्या सामर्थ्यानुसार करवें.)

याप्रमाणें उभयपक्षाकडून परस्परानें सामान पाठवतात.

फाल्गुन.

या माघान्यांत प्रथम मुलीकडून मुलास व नंतर मुलाकडून मुलीस गाठी जावयाची त्याचा प्रकार.

हा रूपास लागणारे सामान:-सात प्रकारच्या गाठ्या:- १. साखरेची २. हलव्याची. ३. लवंगाची. ४. वेलचीची ५. केंदराची ६. बेदाण्याची. ७. खारका खोबऱ्याची. शिवाय पांच पांच लाडू. मुलास पागोटें दोन आणि जोडवें, आंगठी बगैरे भलंकार. मुलाच्या आईस लुगाडें, खण. मानकरिणी स्त्रियांस लुगाडी, खण. मुलीस साडी, खण व कांहीं भलंकार. इळदंकुरुवाचें सामान. ओढ्या परण्यास तांदूळ व नारळ. पात्र सुफारीचें सामान. पेढे, मिठाई बगैरे.

याप्रमाणें सामान आणून मुलगा आपल्याच गांवांत असेल तर विकडे, चार स्त्रिया मिळून साहित्य घेऊन, बागव गाजत जावें. नंतर चौपाद काडून

१ चौरंग माडून त्यावर मुलास व मुलाच्या माईला बसवार्जे. माईला इळदकुंकू देऊन, ओटी भरून लुगटे व खण द्यावा. नंतर मुलास कुंकू लाऊन त्याच्या मळबात माडद्या घालून पांढोटे नीर पोषाख देऊन अलंकार घातवा. नंतर लाड्याचें ताट हाती लावावे. हें भाटोपल्यावर मानकणी खिपांत इळदकुंकू देऊन ओटद्या भरून त्यास लुगटी व खण द्यावे. नंतर इतर खिपांत इळदकुंकू देऊन पानसुपारी द्यावी; ओटद्या मराव्या आणि पेढे वाटवावे.

मुलगा दुसऱ्या गांवीं असल्यास वर सांगितलेले सामान विकडे पाठवावे. वर सांगितल्याप्रमाणें बाबासाहेबांकडून वकीलांच्या मुलास व नंतर वकीलांकडून चंद्राबाईस माटद्या आल्या. त्याचप्रमाणें पुणेकरांकडूनही सामान आलें.

फुलभेट.

(हा प्रकार बहुपक्षाकडूनच होतो.)

याचें सामान:-चांदीचें ताट. पांच प्रकारचे लाडू. सोन्याची राखडी अथवा डोक्यांत घालण्याचें फूल. नानाप्रकारची सुगंधिक पुष्पे. मुलाचे भाईस लुगटें, खण, वगैरे इळदीकुंकूवाचें व ओटद्याचें साहित्य.

येणेंप्रमाणें सामान घेऊन कांहीं खिपांसह वाजतगाजत मुलाकडे जावें. तेथें त्यांजकडे अगोदर सूचना केल्याप्रमाणें तयारी असतेच. नंतर मुलाचे भाईस चवरंगावर बसवून तिची वेंणी घालून सुवासिक पुष्पे व सोन्याचें फूल किंवा राखडी घालावी. नंतर इळदकुंकू देऊन लाड्याचें ताट हाती लावून तिला लुगटें, व खण द्यावा. त्यानंतर इतर सर्व खिपांस इळदकुंकू देऊन फुलांचे गजरे डोक्यांत घालून नारळांनीं ओटद्या भरून पेढे किंवा बटासे वाटवावे.

हा प्रकार, अमक्याच महिन्यांत केला पाहिजे, असें नाहीं. पाहिजे तेव्हां करावा.

भाग ५. वा

इतर कृत्ये.

(सं. भागातील कृत्ये उभयतां वधुवरें प्रोढवयांत आल्यावर त्यांस पुत्ररत्न अथवा कल्पारत्न होईपर्यंत त्यांच्या दिवसांप्रमाणें व्हावयाचीं असतात.)

१ नूतन पदर धारण करणे.

उपवनांत सुकुमार आश्रयस्थ त्यांच्या सन्निध असलेल्या इतर वृक्षांच्या छायेखाली, त्याला वेष्टिलेल्या रुशांगी वेलीसह दिवसानुदिवस वाढत जाऊन, अति-रमणीय दिसू लागतो, तद्दृष्ट संसारांत नववधुवरांचें जोडपें त्यांच्या रक्षण करणारींच्या सुखाश्रयाखाली उत्तरोत्तर तारुण्य बहारांत येतानां फारच मनोहर दिसतें. सुशील व कुलीन घराण्यांत नीतिमान् व गुणवान् सुपुत्र व सुगुणयुक्त सुंदर वधू यांचें दंपत्य संसाररूपीं वन सुगंधमय करून त्यांच्या आश्रयदात्यांस आनंद देतें. अशा समयास त्या उभयतांच्या मनांमध्ये अनेक प्रकारचे विकार कीडा कळू लागतात. व तें फारच चल होऊन चोहोंकडे धांव मारूं लागतें. तशांत जर कां तीं श्रीमान् कुळांतील असून त्यांस ऐश्वर्यसुखाची चटकच लागलेली असेल, तर तरुण मुलगा अनीतीच्या मार्गास जाण्याचा फार संभव असतो. मनुष्याच्या आयुष्याचे जे तीन भाग आहेत, त्यांतील मधला-तारुण्यावस्था-हा फारच भयंकर आहे, असें मानिलें पाहिजे. या काळांतील जी मध्यावस्था भ्रूणजे सोळा वर्षांपासून बेवीस वर्षांपर्यंतची, ती फारच मोहक असते. या स्थितीत त्यांस नीतिमान् मनुष्यांचीच संगत व पोक्त मनुष्यांचाच दाब असला पाहिजे. असें नसतां जर या स्थितीत त्यांस मोकळें सोडलें तर त्यांची काय स्थिती होते, हें आपल्या पाहण्यांत बारांवार येतें, असो. येथें इतकेंच सूचनेदाखल लिहिणें आहे कीं, श्रीमान् घराण्यातील तरुण मुलांस घर नमूद केलेल्या स्त्रियांचे दावांत न ठेवितां लाज करून त्यांच्या मनाप्रमाणें वागूं दिलें, तर भयंकर परिणाम होताच, हें त्यांच्या हितचिंतकांनीं ज्यानांत ठेवून त्यांस नीतीच्या मार्गास लावण्यास शटावें.

आत्मारामाचें लग्न झाल्यास आज दोन वर्षे पुरीं होत आलीं. तारुण्य बहाराची थोडथोडी लगेर त्यांच्या त्या प्रफुल्लित मुखावर मारूं लागली व तो अशा मोहक दिसू लागला. अशा वेळीं त्यांच्या शिक्षणाचा क्रम चांगला असून त्यावर

दाबही पाहिजे तसा होता. बाबासाहेब, शिवरामभाऊ वगैरे मंडळीची त्याच्यावर कडक नजर होती. त्याला शिकविण्यास ठेविलेला मास्वरही फारच नीतिमान व विद्वान् असा होता. त्यास मित्रमंडळीही मोठी सद्गुणी मिळाली होती. एकंदरीत त्याचें मन अनीति-मार्गास जाण्यास कोठेंच जाला नव्हती. असो. या सुमारास राधाबाईस नुकतेंच अकारावें वर्ष लागलें होतें व तीहि आपल्या वयांत येऊ लागली होती. याप्रमाणें ह्या उमयतांचें जोडपें दिवसानुदिवस तारुण्य सद्गुणांत येत चाललें होतें. कार्तिकमासीं एके दिवशीं बाबासाहेब, शिवरामभाऊ, वगैरे मंडळी एकत्र बसलीं असतां, त्यानीं राधाबाईस " पदर " घालण्याचा निश्चय ठरविला व मार्गशीर्षमासीं सुबहुत पाहून त्या दिवशीं तें कृत्य करण्याचें ठरविलें.

याप्रमाणें ठरल्यावर ज्योतिषाकडून या कृत्यास एक शुभ दिवस पाहून त्याची तयारी करूं लागले. प्रथम राधाबाईच्या माहेरीं लग्नाजें पुणेकराकडे लिहून कळविलें. व त्यांजकडील सर्वांस येण्याविषयीं आग्रहानें लिहिलें. याच प्रमाणें, आप्तसंगे, सोयरेधाये वगैरे मंडळीसही आमत्रणें पाठविलीं व इकडे तयारी करूं लागले.

या कृत्यास लागणारें सामान.

(वरपक्षाकडे.)

वधूसः— लुगडें, खण, पैठणी, शालजोडी वगैरे. (लुगडें हिरव्या रंगाचें असावें.) काहीं अलंकार. इतर कापडः—उपाध्यासः— पोषाख. मिहिणीस व तिच्या मानकारिणीस लुगडीं, खण वगैरे. (वैदिक कर्मास लागणारें साहित्य पत्रकांत दिल्याप्रमाणें तयार ठेवावें.)

(वधुपक्षाकडे)

जांवयासः— पागोटें शालजोडी वगैरे. फराळीस नाना प्रकारचे लाडू, मेवे, बरफी, फळफळावळ वगैरे पदार्थ.

बिहीर्णस व तिच्या मानकारिणीसः— लुगडीं, खण, वगैरे.

आपल्या मुलीसः— लुगडें, खण, पैठणी वगैरे.

निषमित मुहूर्तदिवसास एक दोन दिवसांची अवधि भाई तों पुण्याकडून राधाबाईची आई, तिचा भाऊ व त्यांची स्त्री व काहीं चाकर मणसें, अशी मंडळी येउन ठेपली. तशीच दुसरीकडीलही काहीं मंडळी आली होती. *

निश्चित दिवशीं घाटकाळीं सर्व वाड्यांत सज्जतां रावून रांगोळी घातलें व आग्रगण्य बांधिले. तासो, चौघडे वगैरे वाद्ये वाजूं लागलीं. व चो-

होऊने मंगलमय दितीं लागले. पूर्वेक वरिच कर भाल्यावर उपाध्ये हातांत पळी. पंचपात्री, दर्भ वगैरे घेऊन तेंबे आले. नंतर आत्माराम व त्याची स्त्री यां उभयतांचें मंगल स्नान होऊं लागलें. इकडे पुढील चौकांत मंडपांत रांगोळें काढून दोन चौरंग जवळ जवळ मांडून त्यावर मरू घातले होते. समोर एक चौरंग तसाच ठेविला होता. व वैदिक कृत्यास लागणारे सर्व साहित्य तयार होतें. उभयतांचें स्नान झाल्यावर रेशमी वस्त्रे परिधान करून भगांवर शालजोड्या घेऊन सिद्ध झाल्यावर कुलदेवतेस व वृद्धील माणसांस उभयतां जोड्यांनीं नमस्कार केल्यावर तीं मंडपांत पाटांवर येऊन बसलीं. नंतर वैदिक कृत्यास आरंभ झाला. वैदिक कृत्य आटोपल्यावर राधाबाईस नवें लुगडें (हिरण्या रंगाचें) नेसावयास दिलें. तें नेसल्यावर आत्मारामाकडून त्या लुगड्याचा पदर तिच्या डोक्यावर देविला. नंतर तिची ओठी घरांतील एका स्त्रीनें भरली. हें कृत्य आटोपल्यावर बाबासाहेबांकडून उपाध्येबोवांस अहेर झाला. नंतर आत्मारामास प्रथम घरचा अहेर झाल्यावर सासुरवाडच्या व दुसऱ्यांकडील अहेर झाले.

हीं सर्व कृत्ये आटोपल्यानंतर बोलाविलेल्या मंडळीसह पक्वान्न युक्त भोजन झालें.

सायंकाळीं माडीवृत्तील दिवाणखान्यांत व सर्व घरांतही रोजचे पेशां आरास वगैरे जास्त केली होती. रात्री आठ वाजण्याचे सुमारास माजघरांत एक चौरंग मांडून त्यावर मरू घालून सभोवती आरास वगैरे केली होती. तेंबे पुणेकरांक दीड आलेले सर्व सामान ठेविलें होतें. नंतर त्या चवरेगावर आत्मारामास बसविलें. राधाबाईकडून त्याचें पाय ऊन्ह पाण्यानें धुवून रुमालानें पुसले. नंतर अंगास केशरी उटी लावून गळ्यांत फुलांचें हार घालविले. नंतर फराळाचीं पाने तयार झाल्यावर जांभ्याच्या सैमनपरक मित्र वगैरे मंडळीस त्याच्या पंगतीस बसविलें. राधाबाईस आत्मारामाचे पुढें बसविलें. नंतर फराळ होऊं लागला. मधून मधून स्त्रियांच्या आग्रहांनें तीं उभयतां एकमेकांस भरवीतही होती. हा फराळाचा समारंभ मोठ्या वाटावाटाचा झाला.

हा समारंभ झाल्यावर बाबासाहेबांनीं गांवांतील मंडळीस एके दिवशीं भोजनास बोलाविलें. त्या दिवशीं नाहीं तरी पन्नास एक पान झालें होतें. सर्व

१ जस झाल्यापासून आषाढपर्यंत सप्त पदर काढून नेसत नाहीं. म्हणून लुगड्यानें हा विधि करतात. "पदर" पवीकडून देवतांच्याच प्रसाद आहे. २ ओठीचें घडानांव. मरू, नारळ, बदाम, खारीक, आकरी. ३ हा सर्व फराळाचा वेत सभ्यसभ्यकडील असतो.

वातवेत फार उत्तम केला होवा. पापमागे हा समारंभ आटोपल्यावर पुणेकरांकडील सर्व मंडळीस त्यांच्या मानपानाप्रमाणे भाहेर करून त्यांची बोळकची केली.
(हा प्रकार करणे मुलीच्या ब्यावर मकळूनून असते. त्याप्रमाणे योग्य दिसेल तेव्हा शुभ मुहूर्तावर करून घ्यावा.)

म्हाणवली.

मानवी आयुष्यांत तारुण्यकाल हेंच अनंत सुखोपभोगाचें माहेरघर आहे. त्या कालातील ती सुंदर मुखम्री, त्यावरील तो गुलाबी रंग, त्या निशाळ कणाळ्यावरील ती प्रीतिच्या छायेची नुकतीच दिसू लागलेली चिन्हें, त्या नैज्याचें ते चंचलपाणी, व ते प्रीतीचें दिग्दर्शनकरणारे कटाक्ष, ती नीतीनें बंद झालेली मनोवृत्ति, ते विचारांनीं भरलेले परंतु कमी अनुभवाचे असे मनातील अनेक विचार, ती कामकाज करण्याची अंतःकरणापासून उल्हासवृत्ति व चंचलता, ते विषादि सद्गुणांचें मुखावर तेज, तो चालण्यांत बोलण्यांत सभ्यपणा व त्यांत जरा तरुणपणानें आलेली ती ऐद, ते संसारसुखांतील अनेक सुखांचा उपभोग घेण्याचे मनातील अनेक तरंग, भविष्य कालांत मोठेपणा मिळण्याकरितां खटपटीचे ते गहन विचार, तो मातापितरांस त्यांच्या वृद्धापकाळीं आनंद देण्याची महत्त्वकांक्षा, ती भातसगे, स्नेहमित्र वगैरे मंडळीस मदत करण्याची उत्कट इच्छा, तो देशबांधवांची सेवा करण्याचा विलक्षण इरूप, आणि ती वृद्धापकाळीं सुखानें राहण्याचें साधन करून ठेवण्याबद्दल नेहमी मर्मांत बोगत असलेली दुर्धर काळजी, या अनेक प्रकारांच्या मनोवृत्ति व विचार तारुण्य बहारांत आलेल्या आठरा वीस वर्षांच्या, विद्यालयांतून पदवी मिळवून नुकत्याच भाहेर पडलेल्या तरुणाच्या मुखावर दिसू लागतात. त्याची ती सहधर्मचारिणी माया, जिनें आपलें बापत्य मातापितरांच्या अनुगमांत घालविलें आहे, जिळा तिच्या 'सद्गुणी भाईनें वारंवार योग्य उपदेश करून " पत्नि " हें नांव शोभण्यास योग्य केलें आहे, जी आपलें लग्न झाल्यापासून सासूसासऱ्यांच्या व आईबापांच्या शिक्षणानें शिकलेली आहे व जिनें पुढें संसाररूपी महासागर तरण्याचें ज्ञान मिळविलें आहे, जी अक्षमसी बयांत येत गेली वसतशी आपल्या मैत्रीणीच्या सहवासानें आपल्या पतीची प्रीति व घरातील कडील माणसांची मजी संपादण्यास शिकली आहे, जिळा आपल्या संसारपेठा दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टींत आनंद दिसत नाही, जी पतिसेवें तत्पर होण्यास शिकत चालली आहे, जी आपलें कर्तव्यकर्म जाणू लागली आहे, जिच्या मनांत पति हाच आपला सर्वस्वी सहचारी आहे, व तोच आपलें मुख्य दैवत आहे असा पूज्यभाव येत चालला आहे,

जी तारुण्य बहारांत येत चालल्याने मोहक दिसत आहे, जिला पतिसमागमाच्या सुखाचा अनुभव नाही पण वयपरतें जिची इच्छा दिवसानुदिवस बलवत्तर होत आहे, जिचे मन मीत भीत तरी पतीचे मुख पाहण्यांत आनंद मानू लागलें आहे, जिला तिच्या मैत्रीणीच्या सहवासाने संसारातील सुखांचें मूल समजू लागलें आहे, व जिच्या मनांत उत्तरोत्तर प्रतिप्रोति जास्त शिरकाव करित चालली आहे, आणि त्यामुळेच म्हणा किंवा वयपरतें म्हणा जिला पातिसमागमी चंचलता उत्पन्न झाली आहे, जी सद्गुणांनी बद्ध झालेली आहे व जिच्या शरीरावर तारुण्यरूपी अरुणोदयाच्या अत्यंत मनमोहक प्रभा फांकत चालल्या आहेत, अशा प्रकारें ती मोठी ल्हवपंगम दिसू लागते.

अशा ह्या तरुणीतरुणांचा समागमकाल की, ज्याची सीमा आपल्या पूर्वज्याही शास्त्रद्वारे मोठ्या दूरदृष्टीने स्थापित केलेली आज झेंकडो बंध चालत आली आहे, व तीच भाज नाही पण यापुढेही हजारों वर्षे चालली तरी योग्य व समजसपणाचीच आहे असे ठरल्यावांचून कधीही राहणार नाही. असे असतां अलीकडे त्या सीमेचे उलंनाने दिवसानुदिवस सामाजिक स्थितीला जो एक प्रकारच्या धक्का पोहोचत आहे तो लहान सहान आहे असे नाही. याचा प्रतिबंध करणें प्रत्येक कुटुंबातील पोक व थोर मनुष्यांचें कर्तव्य कर्म आहे; व तें वजावण्याची काळजी ते घेतील तर बऱ्याच अंशीं नुकसानी कमी होण्याचा संभव आहे. इकडे त्यांनीं लक्ष देणें फार जरूरीचें आहे, इतकेंच त्यांना सूचनेदाखल लिहिणें बसत आहे. असो; आतां आपण आपल्या गोष्टीकडे वळू.

आपला ग्रन्थनस्यक आतां नुकताच कॉलेजांतून पदवी मिळवून आलेला आहे, त्याचें वयास हें नुकतेंच विसावें वर्ष लागलें आहे, परंतु परीक्षेच्या तयारी करितां गहन विषयांचा अभ्यास केल्याने शरीरावर जरा अशक्तता प्राप्त झाली आहे. तो आतां श्रमपरीहारार्थ घरीं राहून विश्रांति घ्यावी याच हेतूने अभ्यासाचा नाद एकीकडे ठेवून, सुखोपभोगाचा अनुभव घेत बसला आहे. व यावेळची त्याची स्थिति विचारपूर्वक अवलोकन करतां आरंभीं लिहिण्याप्रमाणेंच झाली होती, असे वाटल्यावांचून राहणार नाही.

इकडे असा हा तारुण्य बहारांत आलेला आश्रय नुकताच अभ्यासादि वायटळीशीं सगडून पडस्थी होऊन बुद्धि पावत आहे तोंच त्याला आलिखित असलेली ती कथांगी लता, जिचे तें मनमोहक रूप “ रसभरिता आश्रयकळी ”

प्रमाणे बनून गेले असल्याने जी अगदी चित्तवेषक झाली आहे, तिचे मन चंचल होऊन त्यातील सर्व भाव त्या मीनवधू चडूंच्या कटाक्षानीं व्यक्त होत आहेत, ती योग्य समयीं वीवनावस्थेत येऊन पक्षिसुखाचे अनुपम सौख्य भोगण्यास योग्य होऊन ते अनुभवती झाली. याप्रमाणे आपला ग्रन्थनायक व नायिकाही उभयतां स्त्रीपुरुषसमागमसौख्य योग्य कालीं भोगू लागली, असे कोण नाही म्हणणार ?

सामाजिक रीतिमातींतील पूर्वापार चालत आलेले काहीं रुढीमार्ग देशकां-
लवर्तमानाप्रमाणे, सांप्रतच्या विचारी लोकांस आवडत नाहीत, हे स्थित्यंताच्या
निपमांस अनुसरूनच आहे. आतां समाजातील सर्वच व्यक्ती भिन्न भिन्न विचा-
रांच्या व मतांच्या असल्यामुळे ते रुढीमार्ग बंद करणे किंवा त्यांत काही
कमजास्त करणे हे काम फार अवघड आहे; आणि म्हणूनच आज
याबद्दल जागोजागीं खटपटी सुरू असतां इच्छित हेतू कोठेच पार पडण्यास
आला नाही. असे असतां ज्यांस ते रुढीमार्ग सामाजिक स्थितीस लज्जास्पद,
हानिकारक, अडाणीपणा दाखविणारे, अविचाराचे वगैरे प्रकारांनीं अयोग्य
वाटतील त्यांनीं ते अगदीं धिक्कारिले पाहिजेत, इतकेंच नाही, तर आपल्या
कुटुंबांतून तरी ते बंद केले पाहिजेत. पारीतीनें प्रत्येक कुटुंब सुधारले
म्हणजे समाज सुधारलाच म्हणावयाचा.

याप्रमाणे नावडत्या रुढीमार्गा पैकीं नववधूस प्रथमऋतुप्राप्तसमार्-
थ हा एक होय. आतां हा रुढीमार्ग कोणत्या प्रकारे अयोग्य आहे, हे पापुस्त
कांत सिद्ध करणे-अप्रयत्न आहे; परंतु मला इतकेंच लिहिले पाहिजे कीं, हा
रुढीमार्ग सामाजिक स्थितीस जितका लज्जास्पद आहे, तितकाच अडाणी व
अविचारोपणाचा आहे. “ केसरी ” पत्र जे नेहमी वाचित असतील त्यांना
त्याच पत्रांत या विषयावर आलेले निबंध आठवत असल्यास त्यांस जास्त
लिहिजे नकोच. परंतु ज्यांस हे समजण्याची इच्छा असेल त्यांनीं त्या पत्रा
च्या दोन चार वर्षांच्या फायली शोधिल्या असतां ते निबंध मिलतील. असे; या
प्रकारे हा रुढीमार्ग सांप्रतच्या विचारी लोकांस नावडता झाला आहे म्हणूनच
ज्यांस तो आवडत असेल त्यांच्याकडे लक्ष न देतां, मी येथे, त्यांतील गोष्टींचे
वर्णन न करितां तो तसाच सोडिलो. या बद्दल त्यांनीं क्षमा करावी. आतां
यांतील सर्वच प्रकार वाईट आहेत असे नाही; परंतु दोनचार प्रकारांनीं हा
सर्वच प्रकार घाणेरडा दिसतो खरा.

या प्रकारचा सामारंम बाबासाहेबांकडे झाला किंवा नाही, याचा विचार न करता आपण त्याच्या पुढील सामारंम पाहण्यास जावे, हे बरे.

२ मर्मोधान.

(ऋतु प्राप्त झाल्यापासून सोळाव्या दिवशी हा प्रकार करण्याची चाल आहे.)

या चाळीप्रमाणे त्या दिवशी हा सामारंम होण्याची तयारी आमच्या बाबासाहेबांच्या वाड्यांत चालली होती. पुण्यास या बद्दलचें पत्र ऋतु प्राप्त होतांच गेलें होतें. त्याप्रमाणें त्यांजकडेही तयारी चालली होती. निपामित दिवसास एक दोन दिवसांची भविष्य भसतां तिकडून आत्मारामाची सासू तिची मुलगी, सून, गद्दी वगैरे मंडळी येऊन ठेपली. त्याचप्रमाणें दुसरीकडीलही मंडळी आली होती.

या कृत्यास लागणारे सामान.

वरपक्षः—वधूस नवीं वस्त्रें, पैठणी, लुगडे, शुभ्र पातळ रेशीम कांठी, खण, शालजोडी. मुलीच्या आईस व तिच्या मानकारणी यांस लुगडी, खण वगैरे.

बधुपक्षः—बाव्यास पोशाखः—पागोटें, शोला, धोतरें वगैरे. इतर सरंजामः—छपरपलंग, मच्छरदानी, गाढा, दुलया, गिरदा, पलंगपोस, चादरी, रुजामे वगैरे.

पानसुपारीचा सरंजामः—तबक, चौफुला, पानदान, चुनाळे, भादकिता वगैरे तऱ्हे तऱ्हेचीं भांडी.

इतर सरंजामः—चवरंग, समया दोन, तस्ते, पिकदानी, रुमाल, आरसे पंखे, नाना प्रकारचीं सुगंधिक द्रव्यें, फराळास फळफळावळ, पिठाई वगैरे अनेक पदार्थ. तांबुलाचे सर्व साहित्य, सुवासिक फुलांचे हार, तुरे भजरे वगैरे.

मुलीसः—शोलीरी, लुगडी, खण अलंकार वगैरे.

इतर कापड व्याही मिहिणी वगैरेस देण्यास—पागोटें, लुगडी वगैरे.

निपामित दिवशीं प्रातःकाळीं मंगलदायक वाई वाजू लागली व वाड्यांत जरा गडबडही जास्तच होऊं लागली. आजचें वैदिक कर्म जरा मोठेंच होतें म्हणून दोन उपाध्ये लवकरच येऊन त्याच्या तयारीस लागले; आणि नंतर आत्माराम व त्याची स्त्री या उभयतांचें मंगलस्नान झाल्यावर थोड्याच वेळानें वैदिक कर्मास सुरुवात झाली. (या कृत्यास लागणारे साहित्य पत्रकांत पहावें.)

१ हा सरंजाम सावर्ण्यप्रमाणें थोडा बहुत असतो.

२ हे सामान कमबख्त जातीचे भवता विनंती असतें.

वैदिक कृत्य आटोपल्यावर होम वगैरे मिथि झाले. नंतर वधूची भोटी भरिली. याप्रमाणे सर्व कृत्ये आटोपल्यावर ब्राह्मणभोजन झाले. नंतर बोळाविलेल्या मंडळीसह पंचपक्वान्नी भोजन झाले.

सायंकाळी माडीवरील दिवाणखान्यांतील उजव्या बाजूकडील खोलीत पुण्याहुन आलेला छप्परपलंग घालून उत्तम प्रकारची शय्या करण्यात आली. तेथे हंड्या, झुंबरे, वालिशेटे वगैरे लावून आरास केली होती. पलंगाखाली बैठक घालून तेथे एक लहानसें टेबल व दोन खुर्च्या ठेविल्या होत्या. त्या टेबलावर पानसुपारीचा सर्व सरंजाम व सुगंधिक तेले, अरगजे आणि फुलांचे हार, तुरे व नानाप्रकारची मिठाई, फळे, वगैरे ठेविली होती. केशराची व चंदनाची उटी ठेविली होती. तेथेच वाळ्याचें छानदार पंखे ठेविले होते.

दोन घटका रात्र होत आहे, तांचे इकडे फराळाची तयारी चालली. जांवाच्या मित्र वगैरे समवयस्क मंडळीसही आमंत्रण केले होते. फराळाचा भाट फार उत्तम होता. चौरंगावर आत्माराग यास बसविले होते. या समयास राधाबाईला अनेक प्रकारचे अलंकार घालून व उत्तम प्रकारचा काळ, शालू नेसविला होता. ते सर्व अलंकार त्या तिच्या गौर वर्णास फारच खुलून दिसत होते. एकंदरीत ती अतिशय मनमाहेक दिसत होती. असो; मोठ्या घाटमाटाने फराळ झाल्यावर तांबूल, अचरगुळाब, हारगजरे वाढल्यावर सर्व मंडळी गेली.

या वेळी राधाबाईच्या समवयस्क स्नेहिणी व इतर बऱ्याच स्त्रिया फराळास बोलाविल्या होत्या. त्यांचे फराळ झाल्यावर त्या प्रसंगानुसार शृंगारयुक्त भाषणे व थोडीशी थटामस्कारीही झाली. असो; आता आपल्या प्रियासंगमोत्कंठित ग्रन्थनायकास व त्याच्या पेंताही अधिक उत्कंठित त्याच्या प्रियेस वेगवेगळ्या ठिकाणी न ठेविता त्यास दिवाणखान्यांतील तयार केलेल्या रंगमहालांत वेथील विलासयुक्त आनंदसुखाचा अनुभव घेण्यास सोडून दार्वे, हें बरे.

पुढे काही दिवस पुण्याहुन आलेल्या मंडळीस राहून घेतले. त्या अवधीत बाबासाहेबांकडे एक लहानसा भोजनसमारंभ याच कृत्यानिमित्त करण्यात आला. नंतर पुण्याच्या मंडळीस योग्यतेप्रमाणे आहारे वगैरे करून त्यांची बोळवणी केली.

१. भोटीचे सामान. गरू, बक्षम, बाकोड, नारळ, व महाकुंभ-महाकुंभ हे जरूर भाषलेले पाहिजे-या भोटीतील नारळ बर्हिांत लावतात.

३ ओटीभरण (पुंसवन)

सुंदर उपवनातील पुष्पवाटकेकडे अवलोकन केलें तर लहान लहान झाडांस नुकत्याच बाहेर आलेल्या सुंदर कलिका दिसूं लागतात. त्यांच्या मधलील मोठ्या झाडांस मोठी गुच्छदार पुष्पे येऊन ते बाऱ्यानें डुलत असतात व त्यांनीं तीं झाडे कीति मनोहर दिसतात बरें !! या मनमोहक देखाव्याकडून जरा वर अवलोकन केलें तर कांहीं वृक्ष, ज्यांवर नुकताच मोहरफुलांचा बहार आलेला आहे, असे दृष्टीस पडतात !! अहाहा !! या सुंदर उपवनांतील ती आम्रवृक्षाला आलिंगित असलेली रुशांगी लता पहा कशी पुष्पगुच्छांच्या कलिकांनीं अगदीं गच्च भरून गेल्यानें कीति मनमोहक दिसत आहे ! तिला फुलांचा बहार लवकरच येणार झणून तिची कशी जतन चालली आहे ! ती बिकसित फुलांनीं गच्च भरल्यावर त्या आम्रवृक्षास व त्या उपवनास कीति बरें शोभा देईल ! !

आमच्या वाचकांस यावरून कळलेंच असेल कीं ती लता व तो आम्रवृक्ष या प्रत्येकी नायिका व नायक हीं होत. या वेळीं आपली नायिका गर्भवती होती व तिच्या नुकताच तिसरा महिना लागला होता. बाबासाहेबां सारख्या गर्भश्रीमान् घराण्यांत कोणत्याही गोष्टीची हेळसांड व्हावयाची नाहीं; आणि त्यांत आतां बाबासाहेबांना वृद्धापकालीं पणतू पाहण्याची इच्छा वास्तवीकच झालेली; तेव्हां या नूतन गर्भवतीची जी व्यवस्था ठेवण्यांत आली होती ती शास्त्रसांप्रदायाप्रमाणें अगदीं योग्य होती. असो. तिसरा महिना लागल्यावर शुभ योजून त्या दिवशीं " ओटीभरण " हा समारंभ करण्याचें योजून त्याची तयारी चालली. या कृत्याची विशेष खटपट व महत्त्वही नसतें सबब त्यांत विशेष कांहीं झालें नाहीं. त्या दिवशीं प्रातःकाळीं वाड्यांत मंगलदायक वार्ते वगैरे वाजूं लागलीं. उभयतां दंपत्याचें मंगलरत्नान झाल्यावर उपाध्यायीं वैदिक कर्मास आरंभ केला. शास्त्रोक्त रीतीनें होम वगैरे शांति झाल्यावर बधूस नवें वस्त्र परिधान करावयास देवभूत तिची ओटी भरली. नंतर शांतिप्रित्यर्थ दान वगैरे झाल्यावर निमंत्रित मंडळीसह पंचपक्वाची भोजन झालें.

१. ओटीचें सामान:—नारळ, फळें, गहू, बदाय, वगैरे. ही ओटी नवऱ्यानें भरावी. या वेळेस गृहपश्चाकडून जावयास पोषाक्ष वगैरे भिज्जतो.

डोहाळजेवण.

(सीमंतोन्नयन.)

आतां आपल्या नायिकेस गर्भवती होउन पांचवा महिना सुरून नुकताच सहावा लगला होता. या स्थितीत गर्भवतीला अमुक पदार्थ खावे किंवा अमुक गोष्टी कराव्या अशा अनेक व निरनिराळ्या इच्छा उत्पन्न होतात. व त्या इच्छांच्या अनुरोधानें पुढें होणाऱ्या बालकाच्या स्वभावादि गुणांचें प्रमाण बांधण्याचें मत कोठें कोठें दिसून येतें. तें सिद्ध करणें येथें प्रशस्त नाहीं. परंतु इतकेंच दर्शविण्याचें आहे कीं, त्या गर्भवतीच्या इच्छा पुण्या पाडाव्या हें आजपर्यंत चालत आलेल्या रुढीमार्गांपैकीं एक कृत्य आहे. असो. या रुढीस अनुसरून बाबासाहेबांनीं हें कृत्य करण्याकरितां एक शुभ दिवस योजिला. नंतर त्या प्रमाणें पुण्यास सूचना करण्यांत आली. त्या प्रमाणें तिकडूनही काहीं मंडळी आली. योजिल्या दिवशीं प्रातःकाळीं मंगलदायक वाद्ये वगैरेचा घोष सुरू झाला. राधाबाईला मंगलस्नान घातलें. नंतर उभयपक्षांचीं स्नानें झाल्यावर उपाध्येबुवांनीं वैदिक कृत्यास आरंभ केला. शास्त्रप्रणित कर्मे वगैरे शांतिदायक कर्मे झाल्यावर दानविधि झाला. नंतर काहीं मंडळींसह भोजन झालें. तें आटोपल्यावर स्त्रियांच्या भोजनाची तयारी झाली. कणारांगोळी काढून पानें मांडिलीं राधाबाईकरितां एक मोठा पाट मांडून आडणीवर चांदीचें ताट ठेविलें. तो कणा मोठा सुंदर काढिला होता. नानातऱ्हेचीं सर्व पदार्थ व केलेले पदार्थ वाढिले. व नानाप्रकारच्या खिरींच्या वाट्या गुरवळ्यांनीं झांकून तिच्या ताटा पुढें मांडिल्या. या संबंधानें असा एक प्रचार चालत आला आहे कीं, डोहाळतुलीनें सदर वाट्यापैकीं वाटेल ती वाटी जेवावयास बसण्यापूर्वीं उघडावी. व त्यांत ज्या छिंगाची खीर निघेल त्या प्रमाणें गरभारशीला मुलगा किंवा मुलगी होईल असें अनुमान करण्याची वाहिवाट आहे. या अनुमानांत विशेषता अर्थ नसतो. परंतु हा प्रकार बापका आपल्या समाधाना करितां करीत असतात. असो. यथासांग सर्व पानें सिद्ध झाल्यावर डोहाळतुलीला तिच्या समवयस्क मैत्रिणींसह भोजनास बसविलें. दुसऱ्या काहीं बोलाविलेल्या स्त्रियाही भोजनास बसल्या होत्या. राधाबाईला जीं जीं पदार्थ आवडत असे तोच मोठ्या आग्रहानें वाढीत असत. या प्रमाणें मोठ्या घाटानें भोजन झालें.

पुण्याहून आलेल्या मंडळी कडूनही एकेदिवशीं असाच समारंभ झाला.

१ या प्रसंगीं राधाबाईनें गव्हल्यांच्या खिरीची वाटी उघडली, त्यावरवर " मुलगा, मुलगा " अशी वाक्यसमर्थें एकच आनंदाची आरंबी झाली.

त्यानेळीं राधाबाईका एक उत्तम प्रकारचा शालू, पांढरें शुभ पातळ व एक शेला आणि चोळ्या अशीं वस्त्रें भिळालीं. हीं तिच्या माहेरकरांनीं मोठ्या हौसेनें आणिलीं होती. हा समारंभ झाल्यावर ती मंडळी पुण्यास गेली.

३ विष्णुबली.

(हे कृत्य आठव्या महिन्यांत करावयाचा रुढाचार आहे.)

आपल्या नायिकेस आठवा महिना लागल्यावर एक शुभ दिवस पाडून त्या दिवशीं हे कृत्य करण्याचा विचार ठरविला. त्या दिवशीं मंगलसूचक वारें वगैरे वाजूं लागलीं. कांहीं वेळानें उभयतां दंपत्यांचीं मंगलस्नानें झाल्यावर वैदिक कर्मांस आरंभ झाला. तीं सर्व आठोपल्यावर शांतिहोम झाला व नंतर दानें झालीं. नंतर चार मंडळींसह पंचपक्काचीं भोजन झालें.

हा समारंभ झाल्यावर गर्भवतीच्या बद्दलचे सर्व समारंभ आठोपले. आतां प्रसुति-कालापर्यंत कोणतेंही कृत्य व्हावयाचें राहिलें नाहीं.

अहो, देशबंधूनो व भगिनीनो! जो सर्व शक्तिमान् प्रभु या अवाढव्य जगताचें सूत्र आपल्या हातीं धरून, त्यांतील प्राण्यांस केवळ नाटकांतील पात्रां प्रमाणें या रंगभूमीवर नाचवीत आहे, त्याची लीला कीर्ति अगाध आहे. अहाहा! त्या जगन्निर्णयत्या विश्वंभराचा हा मजवर केवढा उपकार झालावयाचा कीं, त्यानें अल्पमति जो मी त्या मजकडून माझ्या देशबंधू व भगिनींची अल्पसेवा कर. प्याकरितां शिछिलेलें कृत्य शेवटास नेविलें! प्रथम त्या महाप्रभूस अभिवंदन करून माझ्या देशबंधूस व भगिनींस प्रार्थना करितों कीं, हा ग्रन्थ करण्याचा कर्त्याचा जो मूळ हेतू तो अंशतः तरी त्यांजकडून सिद्धीस जाईल; व तसें झाले लें त्याच्या पद्माण्यांत आलें झणजे तो आपल्या श्रमांचें सार्थक मानील. तो सर्वेसाक्षी विश्वंभर ही त्याची इच्छा सफल करो आणि त्याच्या देशबंधूंचें व भगिनींचें कल्याण करो.

१. गर्भवती तिथेस पांढरें व हिरवें वस्त्र फार खुलून दिसतें म्हणून तें घालें.

औषधसंग्रह.

क्षिरोगावर उपचार.

—०००—

१ गर्भधारणोपाय.

१. महाळुंगाची मुळी दुधांत शिजवून साखळीत वाळवून तिचे चूर्ण करून ते ऋतुसमयी तीन दिवस एक एक तोळा तुपांत खावयास द्यावे.
२. पांढऱ्या जासवनीची मुळी एक तोळा एकवर्ण गार्हचे भोशोर दुधांत उगाळून त्यांत भोव्याचा रस घालून ते ऋतुकालीं खावे.
३. नाकेशर एक तोळा गार्हच्या तुपांत कालवून ऋतुकालीं खावे.
४. महाळुंगाचे बीज एक तोळा गार्हच्या दुधांत शिजवून ऋतुसमयी तीन दिवस खावे.
५. निवडुंगाच्या चिकांत वात भिजवून ऋतुकालीं तीन दिवस खीरियांत धावयास द्यावी.
६. पारव्याच्या नाराची विष्टा दररोज १ लेंडी या मानानें गार्हच्या तुपांत कालवून ऋतुकालीं तीन दिवस खावी.
७. पुंगळीचें मूळ दोड तोळा गार्हचे दुधांत वाटून ऋतुकालचे तीन दिवस गेल्यावर चौथ्या दिवसापासून खावे.
८. पळसाच्या बियांची राख करून ती एक तोळा, पाण्यांत कालवून खावी.
९. घोडाचोळीची मात्रा पाऊण तोळा एकवर्ण गार्हचे दुधांत खावी.

सल वाडण्यास उपाय.

१. पित्तपापडा तोळा १ पाण्यांत उकळून त्याचा काढा करून त्यांत साखर तोळे २ घालून द्याव. पथ्य—भांबट, तिखट, वातूळ पदार्थ खाऊ नये.
२. देवदार तोळा ॥ गार्हचें दुधांत उगाळून खावे.
३. तोंडलीचे मुळाचा रस, + ४ एकवर्ण गार्हचें दुध ॥ एकच करून त्यांत देवदार तोळा ॥ जिरे ॥ चिनीसाखर ॥ हे जिनस घालून ऋतुकालीं तीन दिवस खावा. पथ्य करावे.

ग्रहर बंद होण्यास.

१. डंडराच्या लेंड्या तोळा ॥ गार्हचे एक शेर दुधांत वाटून प्यावा.

(३)

२. शेरणीच्या पाण्याचे पूर्ण करून ते अर्धा तोळा दुधात व्यावे; सज्जुक बदर बंद होईल.

रक्तखाववर.

१. मांझ्याच्या माडाची साल, जांभळीची साल, बोरीची साल, या वेग वेगळ्या, एक एक तोळा गाईचे दुधात मध घालून त्यांत उगाळून व्यावा. एकत्र करून दिव्यास काही हरकत नाही. या पासून रक्तखाव बंद होईल.

२. पारव्याची विष्टा तोळे २ तांदळाचे धूणांत खावी.

धुषणीवर.

१. गोपीचंदन गाईचे दुधांत उगाळून दररोज दोन वेळां तीन मासे खावे. पथ्य करावे.

२. पांढऱ्या जासवनीचे कळे तोळा १ गाईचे एक शेर दुधांत वाटून व्यावे. कळे न मिळाल्यास, पाला अथवा मुळी भाज्यावी.

३. मोंगली बेदाणा तोळा -॥ रात्री पाण्यांत भिजत घालून सकाळीं गोंदासारखा चिकट झाला म्हणजे तो गाईचे दुधांत घालून त्यांत चिनई साखर घालून रोज एकवेळ व्यावा.

बिटाळबंदीवर.

१. नागकेशर तोळे २, अर्धाशेर गाईचे दुधांत वाटून चार दिवस खावे. पथ्य करावे. चौथे दिवशीं रात्री जेवू नये. पांचवे दिवशीं तूपभात खावा.

शीघ्रप्रसूतीस.

१. अडाड्याचे मूळ उशास ठेवावे.

२. अड्ड्याचे मूळ कुटून नाभीस लेप करावा.

३. जांभळीची साल पाण्यांत उगाळून उरास लेप करावा.

४. पांढऱ्या खिळाखिळ्याचे मूळ कानास बांधावे; लवकर प्रसूत होईल. मात्र प्रसूत होताच सोडावे. ज्यास्ती वेळ राहिल्यास आंग बाहेर येईल.

५. पांढऱ्या सुपलीचे मूळ व तुळशीचे मूळ वाटून खीरियास लेप करावा.

प्रसूत समर्थी मूल आढवे आल्यास.

१. रुईच्या माडावर अक्षदा टाकून त्यावर आपली सावली न पडता त्या माडाची चार बोटें लांब मुळी काढून ती उदरून खीचे मस्तकावर बांधावी. प्रसूत होताच सोडावी.

२. सोनकाव तोळा १ गाईचे अर्धा शेर दुधांत काळवून व्यावा.

१. उठकाटाऱ्याची रतीमार मुळी पाण्यांत उगाळून घ्यावी, आणि तेंच भांड खोस दाखवावें.

प्रसूतीनंतर भांडें बाहेर घेवें त्यास.

१. कोळिस्ताविज वस्त्रगाळ करावें, आणि गाईचें तूप भांड्यास चोळून वर ती पूड ठुकावी; आणि भांडें स्वस्थानी बसवावें. नंतर लंगोटी घावी. असें तीन दिवस करावें.

२. शिजुरड्याच्या मुळ्या शनिवारी भाणून रविवारी गाईचे गोठणींत गाळून त्याची वस्त्रगाळ राखाडी करावी आणि ती भांड्यावर टाकून भांडें स्वस्थानी बसवावें; नंतर लंगोटी घावी. असें सात दिवस करावें.

मरत बांघेस उपाय.

१. शिवरात्रीचे दिवशीं उभयतां स्त्रीपुरुषांनीं पहाटेस उठून पुरुषानें एक घागर पाणी ताजें भाणून त्यांतील दोन तांबे पाणी उंबराचे झाडास घालून बाकी राहिलेल्या पाण्यानें उभयतांनीं स्नान करून जुनीं वस्त्रें सोडून नवीं परिधान करून त्या उंबराची यथासांग पूजा करावी.

बांघेस उपाय.

१. डोरलीचें बीज ८८६ पुरुषाच्या मूर्तांत वाटून त्याची गोळी करून स्त्री बाळंत झाल्यावर तीस तिसऱ्या दिवसांपासून तीन दिवस खावयास द्यावी.

छियांस प्रसूतीनंतर देण्याचे काढे.

१. दशमुक्तांचा काढा—भारंगमूळ १॥, भालमूळ, टेदुमूळ, शिबणीमूळ, ऐरणमूळ, पहाडमूळ, पाडळमूळ, वेलमूळ, गांव्यामूळ, मोतारिंगणीमूळ, हीं दहा मुळें समभाग घेऊन बारीक कुटून सात पुड्या कराव्या. दर तोळ्यास सोळा तोळे पाणी घालून उकळवून शेष दोन तोळे राहिले झणजे त्यांत पिंपळीची पूड मासे ३ घालून काढा द्यावा. काढानिकाढा द्यावा. दर ऐक पुडी दोळे १॥ प्रमाणें भसावी.

२. लवंगादी काढा.—(तोळेवार.) लवंगा १, चवक ॥, पिंपळी ॥, रिंगणी ॥, किराईत ॥, पिंपळमूळ ॥, मुस्ता ॥, मायीमाल ॥, देवदार ॥, भाडुळसा ॥, ब्रन्दि ॥, भावार्डेग ॥, दाख्खळद ॥, कुड्याची साल ॥, भोंवा ॥, मंजिष्ट ॥, पटोल ॥, एरंडमूळ ॥, राण्या ॥, वेखेड ॥, भजमोडा ॥, मिरे ॥, माठीइळद ॥, रकचंदन ॥, गजपिंपळी ॥, धमासा ॥, इंदजव ॥, कचोरा ॥, कुठ ॥, बाळितशोषा ॥, गोखरू १, रिंगणीमूळ ॥. हीं ३९ औषधें आणि

वरील आठ १ लिहिलेलीं दसमूळें घेऊन सर्वांचा काढा वर दशमुळांचा काढा लिहिला आहे त्याप्रमाणें करावा.

३. मंजिष्ठादि काढा.—(तोळेकारे.) मंजिष्ट १, विफळा २, हाळद १, पहाडमूळ १, कुटकि १, दारूहळद १, धने १, कोष्ट १, पटोल १, बावण्या १, गुळबेल १, शिवकमूळ १, किराईत १, रक्तचंदन १, पिंपळमूळ १, बाह्याम-
गज १, निमकाड्या, १ पिंपळी १, भाडुळसा सदरहू १९, औषधें समभाग घेऊन सात पुढ्या करून काढा निकाढा यावा.

४. शरबादे काढा.—देवदार, बेखंड, कोष्ट, पिंपळी, सुंठ, किरा-
ईत, कायफळ, मोचे, कुटकि, धने, बाळहारतकी, गर्जपिंपळी, रिंगणी, गोखरू,
धमासा, भाविबिष, गुळबेल, काकडाशिंग, शहाजिरें, हीं औषधें समभाग घेऊन
सात पुढ्या करून काढा करावा आणि त्यांत सैंधव व हिंग भाजून घालावा आणि
काढा निकाढा यावा. हा फार उष्ण आहे. करितां प्रुत्तीचें मान व
मनु पाहून याची योजना करावी. (समभाग हणजे प्रत्येक औषध तोळा १.)

सौभाग्यसुंठ.

सुंठ पक्कापावशेर, तेजफळ ५, शहाजिरें ५, चवक ५, भक्कळकारा
जायफळ ५, केशर ५, कमलबीज ५, चारोळी ५, कंकोळ ५, धने ५, नागर-
मोषा ५, सफेदमुसळी ५, कवचबीज ५, वाळा ५, चंदनपांढरा ५, कृष्णभागरू ५,
भक्रोड ५, काळीशालें कच्चापावशेर १०५, जायपत्री ५, जिफळा ५, भस्कंद ५,
बावडिंग ५, जिरें ५, शतावरि ५, गोखरू ५, पिंपळी लोदमरु ५, दाळाचिनी ५,
बेडची सालामुद्रा ५, ह्यागकेशर ५, बडीशेप ५, कोष्ट ५, पिंपळमूळ ५,
निशोवर ५, भजमोद्या ५, तालिमखाना बदामगोळे भदयाव वंशलोचन ५,
लवंगा ५, जिरें ५, कडू ५ पिठीसाखर कच्चे पावणेतीन डोर, तूप गार्हचें पक्कापावशेर,
दूध गार्हचें कच्चे दोन डोर २.

करण्याची रीति.—वरील एकूण ४५ औषधांपैकीं सुंठ पक्कापावशेर घेऊन
ती चांगली सोखून गार्हण्या दुधांत कदाप्रति शिजत ठेवावी. अर्धें दूध राहिलें
म्हणजे सुंठ बाहेर काढून साबलीत वाळवावी, व राहिलेल्या दुधाचा खवा,
करावा. नंतर सुंठ वाळव्यावर तिचें चूर्ण वल्लगाळ करावें. नंतर वर सांगितलेल्या
२॥ डोर पिठी साखरेचा पाक करून त्यांत हें सुंठीचें चूर्ण घालावें. आणि तें
जरा जाड झालें म्हणजे त्यांत दुधाचा खवा घालावा. नंतर वरील सर्व औषधांचें

चूर्ण वस्त्रगाळ करून त्यांत झाळने. त्या नंतर त्यांत दूध घालून ते सर्व दूधच मिळून गेले म्हणजे त्याच्या गोळ्या अथवा बड्या करून चांगल्या कळईच्या पाकडांत ठेवाव्या. रोज एक एक खावी.

दुसरा प्रकार.

सुठ तोळे ३१, तूप ८०, दूध २५६, साखर २००, शोपा ४, शाहाजिरे ४, त्रिकटू (सुठ, मिरे, पिपळी) ४, त्रिसुगंध (तज, तमालपत्र, बेजबी) ४, मौवा ४, वाडिशोप ४, खबक ४, चिचकमूळ ४, मोथे ४. या औषधांचे चूर्ण वेगवेगळे वस्त्रगाळ करावे. नंतर दुधांत सुंठीचे चूर्ण घालून त्याचा खवा करावा; आणि नंतर खडीसाखरेचा पाक उत्तम करून त्यांत बरील खवा मोकळा करून व इतर सर्व औषधांची चूर्णे त्यांत टाकून गळीने घाटून जाड करावा. करपू देऊ नये व फार पातळही करूनये. नंतर त्यांत तूप घालून पुन्हा घाटून बोटाने चाटून खाण्यासारखा लेह करावा. तो रोज एक किंवा दोन तोळे खावा. पापासून बाळंतरोग दूर होतो, व वलीपलित, अग्निमांद्य, आमवात हे रोग दूर होतात, आणि बल व कांति ही उत्तम होतात. यास सुंठीचा अवलेह असें झणतात.

दुग्धात्पत्ति.

१. कोष्ट, अस्कंद, गजपिंपळी, बेखंड, हीं प्रत्येक तीन मासे पाण्यांत उगाळून स्तनांस लेप करावा.

२. गुळवेलीच्या एक तोळा भर मुळ्यांचा काठा करून त्यांत गारचे दूध एक शेर घालून तो सात दिवस पोटांत व्यावा.

३. मुईकोइळ्याचा रस एक तोळा अर्धा शेर दुधांत व्यावा.

४. शतावरीचे मुळ्यांचा रस एक तोळा शेरभर दुधांत व्यावा.

खी प्रसूत झाल्यावर तिला चार दिवस कांहीं बुरगुती औषधें देतात तीं त्रिपांस माहित असतात करितां येथें देणें नलगे.

बाळंतिणीस दहा दिवसांत गारच्या दुधांत केशर खलून देत जावे. त्यापासून मुलाची कांति गौरवर्ण होते. याचा अनुभव प्रत्येकानें घेऊन पहावा.

लहान मुलांच्या अनेक रोगांवर औषधें,

मुलांस दूध पाजण्याचा प्रकार.

दुग्धदोषामुळे मुलास अनेक प्रकारचे रोग होतात. त्यांवर वस्त्राळ उपचार होत नाहींत वेगेंकरून ते विकार जास्ती वाढतात. याकरितां तान्हे मुलास

दूध पाजावयाचें तें फार खबरदारीने पाजिलें पाहिजे. दूध एकाच आईचें असतें तें एकवेळ खरपुस तापवून चुलीवरून खाली उतरून काढिलेला राहू नये. त्यावर चांगली साप जमली म्हणजे ती काढून घेऊन पुनः दूध तापवून नंतर फिरोन साप येईल ती काढून घ्यावी. नंतर स्वच्छ व घट्ट फडकें दुहेरी करून त्यानें तें दूध गाळावें आणि पाजित जावें.

मुलाचें आईनें रात्री निजते समयीं विड्यांत थोड्याशा वाळतशोपा खात खाव्या व सकाळींही खाव्या म्हणजे तिच्या अंगावरील दूध निर्विकार होईल.

कित्येक स्त्रियांचा समज असा असतो कीं, मुलास सापोसकट दूध पाजलें, म्हणजे तें शरीरास हितावह होईल. परंतु तसें न होतां उलटें तें रोगास कारणी-भूत होतें. कारण लहानपणीं मुलाचा जठराग्नि लघु आणि पातळ अशाच पदार्थांचा पाक करितो. याकरितां दुधावरचें सापटें न काढिलें तर पोटांत त्याचें पचन न होतां ते आंतड्यांशीं चिकटून राहतें; व रोज अशाच प्रकारचें दूध पाजित असल्यामुळे त्यावर नवीं पुढें बसोन त्यापासून अनेक रोग उत्पन्न होतात. याकरितां वर सांगितल्याप्रमाणें दूध पाजावें. याचप्रमाणें मुलाचे आईचें खाण्यांत वाढेपदार्थ येऊं देऊं नये; कारण तेणें करून तर दुध विकारी होऊन त्यापासून मुलास विकृति उत्पन्न होते. मुलास गाढवीचें दूध पाजावें तें फार उपकारी आहे. हें दूध अंगावरचें दुधाप्रमाणें पातळ असतें व त्यांत क्षारांश विशेष असतो. त्यामुळे मुलास कोणताही विकार होत नाही. या दुधाचे अंगीं शक्ति जास्त आहे. परंतु हें फार उष्ण आहे. मुलास बकरीचेंही दूध पाजावें तेंही उपकारी आहे. बकरी रानांत चरण्यास जात असे ठ तिचें दूध असावें.

लहान मुलांची प्रकृति कफप्रधान असते आणि हायूहि प्रायः ऊर्ध्वगतिक असतो आणि जठराग्नि तुर वर सांगितल्याप्रमाणें असतो; तेणेंकरून प्रायः कफा-श्रयाचे रोग त्यांस विशेष होतात आणि कीमीहि होतात.

मुलांच्या पोटांतले रोग.

१. ससणी (श्वासिनी), २ भाकडी, ३ डबा (तीन प्रकारचा), ४ कवळ व ५ साधारण रोग, याप्रमाणें पांच प्रकारचे रोग मुलांस होत असतात.

१. ससणी.

हा रोग कफ व कायू यांससून होतो. बाजवर उष्णोपचार केले तर गुण कश्चित् येतो. परंतु प्रायः अपकार भाव होतात. उष्णोपचारानें मुलाचें तोंड

भातून होरपळण्यासारखे होते, व कंठ दुष्क होतो. मग काहीही औषध पत्रिजे असता ते हांबतें, तेणेंकरून मूल फार व्याकूल होतें. कंठाचे ठाई वायवाहिण्या (धमण्या) भाहेत त्या सुकून चिबून जातात, छाती सुकते, व कफाच्या जाळ्याचा पातळपणा कमी होऊन तें घट्ट होतें, त्यामुळे वायूचें ऊर्जगतीस अधिक अवरोध होऊन रोग प्रबळ होतो.

वावर उपचार.

१. मोठा हिरडा, बेहडा आणि जेष्ठमध प्रत्येक तीन मासे ही चहाचे पाण्यांत अथवा गरमपाण्यांत उगाळून त्यांत सेंधव व मध मासा घालून तें चाटण चाटवित जावें. प्रकृतीचें तातरम्य पाहून त्यांत रेवाचिनीचा एकादा बेदा उगाळावा.

२. हिरडा, बेहडा आणि कोहळ्याची बी, ही प्रत्येक तीन मासे गरमपाण्यांत उगाळून तें पाणी पाजावें.

३. डिकेमाली, रेवाचिनी, काळाबोळ हीं औषधें प्रत्येक तोळां ॥ पाण्यांत वाटून पोटावर लेप करावा. नाभीस लावूं नाहीं. विड्याचे पिकले पानांस एरंडेल लाऊन गरम करून त्यांनीं पोट शेकित जावें.

४. त्याच मुलाचें मुत्रांत हिरडा, व बेहडा प्रत्येक तीन मासे उगाळून त्यांत थोडे सेंधव घालून तें पाजावें. गुळांत गुग्गुमार पापडखार घालून त्यांत थोडेसें त्या मुलाचें भाईचें दूध घालून तें पाजावें. येणेंकरून ओकारी होईल. हे औषध चार महिन्यांहून कमी वयाच्या मुलांस देऊं नये.

ससणीप्रतिबंधक गरळा.

विड्याचीं पानें, सुपारी, कात, चुना, या जिनसां यथायोग्य घेऊन त्यांत चिमटीभर ओवा, अर्ध्यामूठ बाळतडोपा आणि रंगारी हिण्डवा ॥ व थोडे पादेलोण या सर्व जिनसा एकत्र करून चांगलें चावून सर्वांचें एकलूप होऊन रसाळ झाल्या वर तो रस गाळून दोन किंवा तीन गोकर्णे पाजावा. हा गरळा आठ दिवसांनीं पाजित जावा. या पासून कफवातादी विकार होणार नाहींत.

२ भाकडी.

हा रोग उष्णतेपासून वायू क्षुब्ध होऊन एकाएकी त्या उष्ण प्रकोपासहित वस्तकांत शिरून सवेग असता दाटल्या सारिखा होतो. तेणेंकरून हस्तपादादि अवयव थरथर कांयड राहून डोळे वटारले जातात. अशा वेळीं त्यावर उपाय न झाला वर तो वायू स्वस्थानीं येण्यास कार कष्ट पडताव.

या देशांत हा रोग झाला असतो ते मूळ बतारवें. असें झालें म्हणजे केपरें झालें किंवा बाहेरबाधा झाली असें लोक समजतात.

या रोगावर उपचार फार लवकर केला पाहिजे. कारण हा पुढे साध्य होत नाही.

हा रोग झाला असें समजतांच त्या मुलाचे दोळे उघडे न ठेवितां. हळूच पापण्या मिटून ठेवाव्या. जसें अंधेरी, किंवा चक्री अथवा भोंवळ आली असतां दोळे मिटून धरले म्हणजे ती दूर होते त्याचप्रमाणें आकडीचा ही जोर या योगानें कमी होतो. प्रथम हा उपचार करावा.

नंतर तत्क्षणीं पांढरा कांदा नखांनीं चिरडून नाकाशीं धरावा. या पासून आकडी उतरेल.

मुलाबपाणी कापसाच्या बोळ्यानें टाळूशिवाय सर्व मस्तकास, कपाळांस, डोळ्यांस व कानांमार्गे लावावें.

मोठा हिरडा थंडपाण्यांत उगाळून हिरड्यांस, जिभेस, व जिभेव्हालीं लावावा. हे बरील सर्व उपचार एकामागून एक करावे. इतक्यानें कमी न होईल तर हिरडा, भवळकाठी व खडीसाखर ही थंडपाण्यांत उगाळून त्यानें डोळ्यांस भंजन करावें. कांदा बारंवार हुंगवावा. जरी विकृति दूर झाली तरी कांहीं वेळ बरील उपचार सुरू ठेवावे. कारण वायूची विकृति पुनः पुनः उठते. याजकरितां निःशेष होईपर्यंत उपचार चालू असावेत.

ज्या मुलाचे मस्तकांत उष्णता फार असते, त्या मुलास हा रोग होतो. या रोगाचीं मुलें बरीं झालीं नाहींत अशीं पुष्कळ पाहण्यांत येतात. याचें कारण असें असावें कीं, याची खरी परीक्षा न होतां पिशाचबाधा अथवा वायू झाला असें समजून लोक त्यावर भलभलतेच उपचार करितात. परंतु अशा उपचारांपासून रोगाचें शमन होण्याचें एकीकडे राहून वायू जास्त क्षुब्ध होऊन असाध्य होतो. करितां वास कर सांगितलेले शीतोपचार तत्क्षणीं करावे.

३ उष्ण.

हा रोग दुधाचें सायटें किंवा त्यासारखे दुसरे पदार्थ सेवन झाल्यानें पोटांत सायट्या सारखा किंवा वेडकी सारखा आकार होऊन काळिजास चिकटून राह्यो. मग उसरोतर त्याजवर सायट्यासारखीं पुढें असून दो वाढत जातो आणि त्याचा आकार डब्यासारखा जमवतो. त्यास बाजूस अथवा वर छिद्र असतें तें त्याचें तोंड. ज्याला तें छिद्र वर असतें तो साध्य, बाजूस असतें तो कष्टसाध्य, आणि

खाली छिद्र असते तो असाध्य समजावा. हा रोग सहा महिन्यांचे उपरांत बपाचे मुलास होतो.

हा रोग बाधाकारी दिसून येत नाही. सणून याची परीक्षा मुलाचे शरीरावरून करावयाची आहे. ती अशी:—पोट मोठे व काळिजाजवळ फुगल्यासारखे दिसते. छाती व बरगड्या वगैरे ठिकाणच्या अस्थि दिसून लागतात. हातपाय बारीक होऊन मुल शुष्क दिसून लागते. अंगांत निरंतर ताप असतो. मलशुद्धि होत नाही. जडान मुलाची नाडीपरीक्षा होत नाही. सणून या बाधाचिन्हांवरून या रोगाची परीक्षा करावयाची आहे. यावर पुढील उपचार करावे.

१. कुडद्याचे सालीचा काढा करून त्यांत खडीसाखर सुंठ, मध, तूप, पिंपळी हीं एक एक मासा घालून व हेदीचे पानांचा रस गुंजा २ घालून एकत्र करून पाजावा.

२. हेदिचे पानांचा रस समभाग तूप घालून द्यावा.

३. भरीव मिरां सात, तांब्याचे भांड्यांत उन करून बरीठ साल काढून भांतील गोळे कुटून बारिक बुकणी करावी. लसूणीचा रस, व कुसरीचे पाल्याचा रस संध्येचे पळीभर एकत्र करून त्यांत बरील बुकणी घालून पाजावा.

४. कडू वृन्दावन म्हसीचे मूत्रांत शिजवून त्या मूत्रासुद्धा खलावे. ते एक काल घेऊन त्यांत एक गुंज पापडखार अथवा संचळसार याची पड घालून मधांत कालवून द्यावी.

५. गोमूत्रांत साखर व मोठ समभाग घालून ते पाजावे.

६. काळाबोळ व डिकेमाळी एकत्र करून ते औषध पाजावे.

७. खबूतराची किंवा पारव्याची विष्टा मदींत चाटवावी. कडू तोडल्याचे पानांच्या रसांत, गौरोचन, कस्तुरी, केशर हीं एक गुंज घालून तो द्यावा. पथ्य करावे.

४ कवळ.

हा रोग पोटांत डावे बाजूस खापरखुंटी सारखा होत असतो. तो समयी विशेष चिघळून पसरतो. समयास आत्मस्थितीवर ही असतो. हा ज्वराने अशक्त झालेल्या मुलास अथवा मोठ्या मनुष्यासही होतो.

उपचार.

१. डब्यावर जे उपचार सांगितले आहेत ते यास योग्यवेत.

२. महाळुंगाचा गौर तीळे २ घेऊन त्यांत संचळसार तोळा ॥ घालून रोज दोन वेळां देन जावा.

३. रिंगणीचे साडाचा रस एक कासळीवर दावा आणि नंतर कऱ्याचे लाद्यांचे पीठ व गूळ एकत्र करून ते रोज एक वेळ पोफळा पेवई सात दिवस दावे. लहान मूल असल्यास त्याला घोटें दावे.

५ इतर रोगांवर.

मुशीवर—सशाचे रक्त पाजावे.

इडवें—गोरोखन व इळद विडवांत घालून खावयास द्यावी. विडवाबरोबर कडू जिरें खाऊन त्याचा गरळा इळद घालून पाजावा. सतापाचे पाल्याचा रस व बांबीचा रस एकत्र करून त्यांत मध घालून दावा. गोमूत्र घालून त्यांत इळद घालून पाजावे. रोग जास्त असल्यास त्यांत हिरडा उगाळावा. हे उपचार सप्ताशीसहि करावेत. कारलीचे पानाचा रस इळद घालून पाजावा.

प्यहास उपचार.

१. अशाडवाचा खार गुळांत कालवून सात दिवस खावयास द्यावा.
२. शेदेलोण तोळे ४, आंबेहाळद तोळे २, भिरे तोळे २, काळीजिरे तोळे २, यांचें चूर्ण करून गोमूत्रांत कालवून दावे.
३. ओवा ॥, अजमोदा ॥, वेखंड ॥, वावडिंग ॥, तांदूळ ॥, इद्रजव ॥, काडवळ ॥, हीं औषधे अर्धा अर्धा तोळा शेराचे चिकांत भिजवून सुरणांत भरून त्यास कापडमाती देऊन तो रानशेणींत जाळून काढावा म्हणजे मात्रा सिद्ध होईल. ती मात्रा दररोज सहा मासे मदींत किंवा गाईच्या दुधांत द्यावी.
४. रुईचीं फुलें तिळाचे तेलींत तळून भाकरीबरोबर खावयास दावे.
५. सज्जिखार व इळद यांचें चूर्ण करून कोरफडीचे रसांत अथवा पाण्यांत पाजावे.

नालबूद.

दोसीचे पाल्याचा रस पाजावा व त्याचाच पोटास लेप करावा. पाचप्रमाणें घोसाळीच्या पाल्याचा रस पाजून लेप करावा. नागलीची भाकरी काकवीबरोबर खावयास द्यावी.

भाकाशबेलीचा रस आंगास लावावा. पांढऱ्या आळवाची पाने वाटून आंगास लावावी. लिंबाच्या पानांचा रस पाणी घालून काढावा व त्यांत एक मासा हिंग भाजून घालून पाजावा. यानें सूज उतरेल.

हमा व खोकला.

१. केशर गुंज १, स्वागीखार गुंज १, खडीसाखर गुंज १, मध गुंज १,

हीं औषधें एकत्र करून त्यांत अडुळशाचे पानांचा व दुळशीचे पानांचा रस मध्येचे पळीभर घालून तें औषध द्यावें.

२. कुसरीचे पानांचा रस लहान मुलास १॥ मासा व मोठ्यास ३ मासे मात तिमे मध घालून द्यावा.

३. आल्याच्या रसांत खडीसाखर घालून निस्तवावर ठेवून जाड झाल्यावर त्यांत रसशेंदूर उगाळून तें चाटण वारंवार चाटवीत जावें.

पोट फुगत असल्यास.

१. कटुकी १ गुंज आंगावरील दुधांत उगाळून द्यावी. अथवा दाळिंबीचे मुळाची साल, सुरवारी हरडा, भारंगमूळ, लवंग यांचें चूर्ण वस्त्रगाळ करून तें पाण्यांत कालवून पाजावें.

आंगपेणीवर उपचार.

शमीचा पाला गाईचे दद्यांत अथवा तांदूळाच्या कण्या दूबाचे रसांत वाटून आंगास लेप करावा.

बोकल्यावर उपचार.

१. नागरमोथा, पिंपळी, अतिविष, काकडीशिंग, आडुळसामूळ हीं औषधें गोंईच्या अथवा आंगावरील दुधांत उगाळून त्यांत मध घालून तें चाटण चाटवीत जावें. यापासून पांच प्रकारचे रोकले दूर होतील.

२. चहाच्या पाण्यांत खडीसाखर व आडुळशाचे पानांचा रस घालून तें दिवसांतून दोन चार वेळां पाजावें.

डांग्या बोकल्यास उपचार.

१. माकलीचे पान्याचा रस लहान मुलास आंगावरील दुधांत व मोठ्यास गाईचे दुधांत पाजावा.

२. कळकीची डांग पाण्यांत उगाळून त्यांत सुंठ उगाळावी आणि तें औषध दोनप्रहरां पाजावें.

पानथरीवर उपचार.

१. लोखंडाचे वाटींत लिंबाचा रस काढून त्यांत नवसागराचें चूर्ण १ तोळा घालून दातांस लागूं न देतां सात दिवस पाजावें. यापासून जळोदर व बायगोळा हे रोगही बरे होतील.

अतिसार.

१. अतिविष, डाळिंबसाल, सुंठ, खारीक, जायफळ, या गिनसा गाईचे

दुधांत उगाळून त्यांस केशर लावून ते पाजवें. ज्यास असल्यास त्यांत थोडी अफू घालावी.

२. करंजाची साल व भाळूची साल यांचा तांदुळाच्या धुणांत रस काढून त्यांत हिंग भाजून घालून ते पाजवें.

३. डिकेयाली, सागरगोट्याच्या मगज व सुंठ हीं तुपांत एकत्र करून द्यावीं.

४. औषध पोटांत जात नसल्यास लिंबाच्या रसांत अफू उगाळून नाभीस लेप करावा. अथवा डाळिंबाचे पानांचा रस पोटांत द्यावा.

अंत व क्रिमी.

१. सुंठ, संचलखार व चिनई धुवासाखर, या जिनसा निंबाच्या रसांत उगाळून तो संव्येच्या दोन पळ्या पाजवा.

२. सुंठ, पिंपळी, बाळहरतकी, इंद्रजव, खैराची साल यांचा काढा शेळीचे मुत्रांत करून द्यावा. यास शेळीचे मुत्राचा अर्क असें झणतात. साई-तनाची साल द्यावी.

३. वावडिंग, किरमाणी, सुंठ, वेलाचा पाला, सबज्याचा पाला, कपूरमालीच, पाला, कडूगाठ यांचा एकत्र काढा करून त्यांत गुंजभर केशर घालून द्यावा.

४. इंद्रजव १, सागरगोटे १, किरमाणी १, अजमोदा १, खुरासणी १, ओंवा १, वावडिंग २, फुलकिराईत १, सेंधवखार १, संचलखार २, स्वागिखार १, सुंठ २, बाळहरतकी ४, कुलमगाठ १, निशोत्तर १, हिंग भाजून १॥, दालचिनी १, यांचें चूर्ण बख्खगाळ करून द्यावें. वर पाण्याचा घोंट द्यावा.

मुल माती खातें त्यास.

१. वामळीची साल, निंबाची साल, बोरीची साल, निंबोणीची साला आंब्याची साल, जांभळीची साल, व आपट्याची साल यांचा काढा करून देत जावा. मूल माती खाणार नाही, व त्यापासून झालेला रोगही बरा होईल.

वाळघुटी.

अर्धमूठ बडिशोप व चिमूटभर बाळंतशोषा घेऊन त्याचा चहा करून त्यांत सुरवारि हरडा, वेईढा, अतिवीष, नागरमोथा, इंद्रजव, वावडिंगाचे दोन दाणें, अकलकारा आणि जेष्ठमध हीं औषधें उगाळून त्यांत सेंधव व मध घालून दररोज प्रातःकाळीं बांडलेंभर पाजित जावा.

मुलास ताप आला तर या घुटींत थोडेंसें काडेचिराईत उगाळावें, आणि रात्री बडिशोपाचा काढा करून त्यांत खडीसाखर घालून तो द्यावा. खोकला

व्यास बदामाचा गीर घुटीत उगाळावा. सुखा खोकला असल्यास जेष्ठपथ व बदाम ही अधिक उगाळावी. दुसरी औषधे कमी उगाळावी. पोट दुखत असल्यास दिकेमाली गुंजभर उगाळावी. मळबुद्धि होत नसल्यास बाळहिरडा उगाळावा. अथवा सोनामुखीच्या पाण्यांत घुटी उगाळावी. मुल हासू लागलें तर हरडा व बेहडा कमी करून थोडें जायफळ उगाळावें. ही घुटी एक महिन्याचे मूल झाल्यावर रोज देत जावी. अगोदर देऊं नये.

लहान मुलास खारिक उगाळून देतात ती फार अपकारक आहे. कारण तेणें करून पोटांत जाळें बांधलें जातें व कोठ्यांत उष्णता होते. त्यामुळें रक्त पडू लागतें, व सुखा खोकला होतो.

लहान मुलास अफू देतात ती त्यास हितकारक आहे असें नाही. त्या पासून अनेक विकृती उत्पन्न होऊन मुलाची प्रकृति बिघडते हें सर्वांचे अनुभवास असेलच. याजकरितां अफू देऊं नये हें फार उत्तम.

अफूचा उतारा.

तुरीया डाळीचें धूण ओकारी येइपर्यंत पाजावें.

नकर १ ला.

भाग १ ला.

संस्कार ५.

पांतील वैदिक कर्मे व त्या प्रत्येकातील पोटकृत्ये आणि त्यास लागणारे साहित्याचे पत्रक.

क्र. सं.	कृत्यांची व त्यांनाळ पोट कृत्यांची नावे.	दक्षिणा.	नारळ.	मुपान्या.	खोबऱ्या- च्या वाट्या.	विद्यार्थी यांना.	इतर मंडळी.
१ जातकर्म.							
१	कुलदेवतेस.	६॥	१	४	०	८	
२	गणपतिपूजन.	६॥	१	२	१	२	
३	वरुणपूजन.	६-॥	२	६	२	६	
४	शिवा भाग्यसंतु.	६-	०	४	०	६	
५	आभेष्टक.	६-	०	०	०	०	
६	मातृकापूजन.	६=॥	१	२०	०	४	
७	नादिश्राद्ध.	॥॥॥॥	०	०	०	०	
२ नामकर्ण.							
१-७	पो० कृ० नं० १ पा० ७ पर्यंत पहिल्या नं० प्र०						
८	नामपूजन.	॥	१	२	०	४	
३ निष्क्रमण व अन्न प्राशन.							
१-७	पो० कृ० नं० १ पा० ७ पर्यंत पहिल्या नं० प्रमाणे.						या कृत्यांना दिवशी ५ व ५ काने, क्षिरी बगेरे कराव्या.
४ चौल.							
१-७	पो० कृ० नं० १ पा० ७ पर्यंत पहिल्या नं० प्र०						ब्रह्मगाम दक्षिणा बैल, किंवा निष्कय द्रव्य. ॥
८	ब्रह्मावरण.	६॥	०	२	०	२	
९	अग्नि व ब्रह्मापूजन.	६-	१	२	०	४	
५ विद्याभ्यास.							
१	कुलदेवतेस.	६॥	१	४	०	८	
२	गणपतिपूजन.	६॥	१	२	१	२	
३	वरुणपूजन.	६-॥	२	६	२	४	
४	सर्वस्वपूजन.	६॥	१	४	०	८	
५	गुरुपूजन.	१	१	१	०	२	गुरुजीस पोषाक.

समाप्त.

नंबर २ रा.
भाग २ रा.
संस्कार ६.

क्र. सं.	कृत्यादी व स्थानिक पोट कृत्यादी नाम.	दक्षिण.	नारक.	मुपाया.	बोव्याच्या वाट्या.	विड्याची पाने.	इतर माहिती.
१ ग्रहमंत्र.							
१	कुलदेवतेस.	८॥	१२	४	०	८	
२	मंदिरस्थापना.	१॥	०	६०	०	१५	वाचा होम करण्यास त्रा- कणई त्यास द० १॥
३	भाषार्यास.	॥	०	१	०	२	
४	मिठदान.	८॥					पूर्व व उत्तर पुजेस द. ॥=
२ मंडपस्थापना व मुंजी. *							
१	कुलदेवतेस.	८॥	२	४	०	८	
२	मणपानपूजन.	८॥	२	२	१	४	
३	वदनपूजन.	८-॥	२	६	२	८	
४	शिवा शाय.संत.	८-	०	८	०	८	
५	अभियेक.	८-	०	०	०	०	
६	मानकापूजन.	८॥	१	२०	०	४	
७	नादिप्राक.	॥॥-॥॥	०	०	०	०	
८	भाषायवरण.	८॥	०	२	०	०	
९	नैदिन्यादिपूजन.	८॥	१	१	०	०	
१०	मंडपपूजन.	०	२	२	०	२	कोरा पेचा १
११	पटिकास्थापन.	८-	१	५	१.	४	
१२	पत्रिकापूजन.	॥.	१	१	०	२	
१३	देवतपूजन.	८=	०	१	०	२	
१४	श्वक्षीरण.	॥॥.	६	६	०	२	
१५	गाडजीपूजन.	॥.	१	२	०	४	
१६	मोप्रदान.	१	०	०	०	०	प्रत्यक्ष अथवा शब्दनुसार
१७	अग्नि व ब्रह्मापूजन.	८-	१	२	०	४	
१८	अनुभवचनीय अग्नि व ब्रह्मापूजन.	८-	१	२	०	४	
३ पळसुळा व देवकोत्यापन.							
४ देवकोत्यापन.							
१-५	नं. १ वा. नं. ५ पर्यंत नं. २ वया कृ.प्रमाणे.						२-४-५ दोन वेळा.
६	वापन.	८-	०	१	०	२	
७	मेधापूजन.	॥.	१	१	०	२	
५ सोडमुंज. *							
१	कुलदेवतेस.	८॥	१	२	०	४	
२	महानाम्यादि.						
३	याचविषी. ४	१					

(१)

३ ब्रह्मचारीदि मा० ३	.iii.	०	०	०	०	मत्स्य धरणा मत्स्यनु-
४ मोदान.	.ii.	०	०	०	०	सार.
५ भूमि व ब्रह्मपूजन.	6-	१	३	०	३	ने दया. ११. ३५. २ व्या
६-१२						कृष्णतीळ नैवेदा. ७ म.
१२ ब्रह्मतरण.	61	०	२	०	२	
१३ भूमि व ब्रह्मपूजन.	6-	०	४	०	२	ब्रह्मगुप्त वान वैज.
६ नवीश्रावणी.						दक्षिणा ३५.
१७ २२मा कृत्या प्रमाणे.						२२माया के कलश. २ पंचे.
						२५सांगरीत, कलसून. प. ५.

समाप्त.

नंबर ३ रा.
भाग ३ रा.
संस्कार १

पोटः कु० कृत्यांकी व त्यांतील पोट अ० कृत्यांची नावे. न०	दक्षिणा.	नारळ.	मुलान्या	खोबऱ्या- च्या वाटणा	विडगाची पाने.	इतर माहिती.
१ प्रहसव.						हे कृत्य भाग २ च्या प द्विऱ्या कृत्या प्रमाणे.
२ सीमांतपूजन.						
१ गणपतीपूजन.	८१	१	२	१	२	
२ वरुणपूजन.	८-११	२	६	२	८	
३ करवळीपूजन.	०	१	१	०	२	गहू. पोषाख. भलंकार.
४ वरपूजन.	०	१	१	०	२	पोषाख. भलंकार.
५ पुरोहितपूजन.	०	१	१	०	२	पोषाख.
३ शिवतीपूजन.						
१-२ च्या प्रमाणे.	०	०	०	०	०	
४ वधूपूजन.	०	१	१	०	२	पोषाख. भलंकार.
५ पुरोहितपूजन.	०	१	१	०	२	पोषाख.
४ मंडपस्थापना.	०	०	०	०	०	हे कृत्य भाग २ च्या दु- सऱ्या कृत्या प्रमाणे.
५ वाग्नि श्रय.						
१ गणपतिपूजन.	१	१	४	०	२	
२ वरुणपूजन.	११-	१	४	०	२	
३ वेगवपूजन.	१	१	२	०	४	
४ वाचिपूजन.	१	१	४	०	२	
५ वायवे.	८-१	०	१	०	१८	
६ पुरोहितपूजन.	०	१	१	०	२	पोषाख.
७ व्याहीपूजन.	०	१	१	०	२	पोषाख.
८ वधूपूजन.	०	१	१	०	२	पोषाख. भलंकार. गहू.
इतर साहित्य.	०	१	१०	०	१०	तांदूळ १ शेर. १० हळ- केडे.
६ घटिकास्थापना.						
१ गणपतिपूजन.	८१.	१	२	१	२	
२ वरुणपूजन.	८-११	२	४	२	४	
३ घटिकापूजन.	८०	१	१	०	२	गहू. कडंबसूत्र. गंगालय घटकावाज.
७ पात्रिकापूजन.						
१ पात्रिकापूजन.	०	१	२	०	४	रेशमीरुण. दक्षिणा श- करपुनसर.
८ मधुपर्क व क- न्यादान.						

१ भर्ष.	८।.	०	१	१	०	
२ गौहस्त्व.	..	०	०	०	०	
३ मधुपर्कसांगता.	..	०	०	०	०	
४ कन्यादानसांगता.	सर्व.	०	०	०	०	१५ दही, मधु.
५ सुकर्णभिक्ष.	१	०	०	०	०	कन्यादानाचे सामान.
६ भक्षतारोपण.	..	०	०	०	०	(भाग ३ भोज पहा.)
७ कंकणपूजन.	१	०	२	०	२	२ हळदुई, कळसत,
८ महालक्ष्म्यापूजन.	१	१	१२	०	१२	रेडामी स्वयं, वस्त्रादि.
९ वायन.	८=	०	९	०	१८	
९ विवाहहोम.						
१ होम.	८=	०	४	०	१०	समिधा पत्रव. भाताव्या
२ कानपिळमी.	०	०	०	०	०	का.सहाय हो० सा० तूप.
	०	०	०	०	०	पोषास व अलंकार.
१० ऐरिणीपूजन.						
१ ऐरिणीपूजन.	..	०	२०	११	१५	खण. झाऊ, ३२ पिठाचे
						दिने, ६ वस्त्रां, रेडामी वस्त्र
२ वरमातापूजन.	सामर्थ्या	०	१	०	२	
	नुरूप.	०	०	०	०	
११ लक्ष्मीपूजन.						
१ गणपतिपूजन.	८।	१	२	१	३	गहू गो.॥तांदूळ १. वंष.
२ वरुणपूजन.	८-॥	२	४	२	४	पत्रव.
३ लक्ष्मीपूजन.	..	१	१५	२	२०	
१२ देवकोट्यापना.						
१ साहित्य.	..	०	१५	३	२५	..।. गहू ॥ तांदूळ, यांती
						ल कृत्ये मंडपस्थाने प्र०।
						उपाध्यास पोषास. दक्षिणा

नंबर ४ था.

भाग ४ व ५;

संस्कार ३

पौ० कु० कृत्यानी व त्यांतील पोट अनु कृत्याची नोंद, अ०	दक्षिणा.	नारळ.	मुगाच्या.	सोवऱ्या- च्या वाट्या	पिड्याची पाने.	इतर माहिती.
भाग ४ था.						
१ बटसावित्री पूजन	१	२	५	०	८	फळफळावळ, खण, साडी, करंडा लाकडी, फणी, बां- गळ्या, पोत काळी, १ ता- दूळ, १ गहू.
२ शिवामुष्टी.	८	१	२	०	४	पांच प्रकारची धान्ये.
३ मंगळागौरी पूजन	८	२	१६	०	१६	१६ बदामे, १६ खारखा, १६ वेळच्या, १६ लवंगा, १६ जायफळ, करंडा, फ- णी, बांगळ्या, पोत, ४ पि- ठाचे दिवे, ८ वानि, सोळा प्रकारची पक्की, तप १० शे, पांच प्रकारची धान्ये.
४ जेष्ठामोरी पूजन	८	२	२	०	४	खण, साडी, करंडा, फणी, बांगळ्या, पोत.
भाग ५ था.						
१ नूतन पदर धारण.						
१ कुंडदेवतेस.	८॥	१	२	०	४	
२ गणपतिपूजन.	८॥	१	२	१	४	
३ वरुणपूजन.	८-॥	२	६	२	८	
४ शिवाभाः संतु.	८-	०	४	०	८	
५ भमिषेक.	८-	०	०	०	०	
६ मातृकापूजन.	८-	१	२८	०	४	
७ नोदिश्राद्ध.	॥॥॥	०	०	०	०	
२ गर्भधान.						
१-७००११०७१वैत१ प्रमाणे.						या कृत्यास लागणारे सा-
८ मुख्य देवतास्थापना.	१॥	३	९	३	६	मान, वायने ९ टोस:-९
९ ग्रहस्थपना.	८	२	४६	१	४	नारळ ९ मुगाच्या, ९ पाने.
१० भूमि व ब्रह्मापूजने. ३	८	३	६	०	६	भोटीस पांच प्र. फळे, ९
११ वसुधपूजा.	॥	४	६	०	१०	महालंगे, साळीच्या जाड्या
१२ बलिदान पूजा.	८॥	१	२	०	२	१-शे, दुधाचा रस, शताव- रीची मुळी, कांजाची शटी.

[illegible]

नंबर २ (पुढे चालू)

[illegible]

* नंबर २ च्या पत्रकात दुसऱ्या कृत्यावर फुली मारिली आहे त्यावरून मुळाची भयणा व काम चारादि प्रायश्चिते ३ त्यास ॥॥ ब्रह्मदेनास ब्राह्मण ३ त्यास ॥॥ उपनयन अधिकारार्थ गायत्रेजय १२००० करावा व ब्राह्मणभोजन घालावे. त्याच पत्रकातील यांच्या कृत्यावरून :— कार्याघातेस जाण्याकरिता सर्व शिष्या सामर्थ्य व मुळास पोशाख आगल्या शक्यनुसार.

नंबर २ च्या पत्रकांत जेथें फुन्हा मारिल्या भाहेत त्या कृत्यां होम करावयाचा असतो असें समजायें.
माणून शुभा, हजबन व भमानि व रथडिलास मुसिका, हें सामान तयार करून देणें.

क्यास.

पत्रक.

४.

* दररोज कोणत्या राशीचे लग्न किती असते व उदयकाळी असलेले लग्न रोज किती भोगते हे समजण्याचे पत्रक.

नंबर.	लग्न.	स्थिति.	दररोज किती पळे असते.	दररोज असते उदयकाळी जे ल त्याच्या घटिका व पळे.				असते ते रोज किती भोगते.	
				घटिका.	पळे.	पळे.	विपळे.		
१.	मेष.	चर.	२३८	३	५८	७	५६		
२	वृषभ.	स्थिर.	२६७	४	२७	८	५४		
३	मिथुन.	दुस्व.	३१०	५	१०	१०	२०		
४	कर्क.	चर.	३३६	५	३६	११	१२		
५	सिंह.	स्थिर.	३३१	५	३१	११	२		
६	कन्या.	दुस्व.	३१८	५	१८	१०	३६		
७	तूळ.	चर.	३१८	५	१८	१०	३६		
८	शुक्रिक.	स्थिर.	३३१	५	३१	११	२		
९	धन.	दुस्व.	३३६	५	३६	११	१२		
१०	मकर.	चर.	३१०	५	१०	१०	२०		
११	कुंभ.	स्थिर.	२६७	४	२७	८	५४		
१२	मीन	दुस्व.	२३८	३	५८	७	५६		
			३६००	६०	०				

* रवि व्हा राशीचा असतो ते लग्न उदयकाळी असते. शंकागाव्या क्षेत्राच्या कोणत्या रवि कोणत्या राशीचा असतो ते दिलेले असते.

समाप्त.

पत्रक. (अ.)

जन्मकाळच्या नक्षत्राकडून जन्मपत्रिका करावयास लागणाऱ्या माहितीचे पत्रक.

नंबर.	नक्षत्र	नाडी.	गण.	शनि.	वेर योग.	चरण.	राशी.	कर्ण.	वक्ष.	राशी स्वाधी.	जन्म काळापासून मरा दशा.
१	भ.	आ.	दे.	अथ.	म्हेत.	४					शुक्राची दशा १२ वर्षे अ शुभ.
२	भ.	म.	म.	मज.	सिंह.	४	मेघ.	क्षत्रिय.	वृत्त.	मै.	
३	क.	अं.	रा.	मंडा.	बानर.	१					
४	रा.	अं.	म.	सर्व.	मुमुक्षु.	४	वृषभ.	वैश्य.		शु.	शुक्राची दशा २१ वर्षे शुभ.
५	म.	म.	दे.	सर्व.	"	२					
६	आ.	आ.	म.	थान.	मुमुक्षु.	४	मिथुन.	क्षत्र.	मानव.	शु.	
७	शु.	आ.	दे.	मार्जार.	उंदीर.	३					रवीची दशा ६ वर्षे अ. शुभ.
८	गुरु.	म.	दे.	मंडा.	बानर.	४	करी.	विप्र.	जलच.	शु.	
९	आ.	अं.	रा.	मार्जार.	उंदीर.	४					
१०	म.	अं.	रा.	उंदीर.	मार्जार.	४					
११	पू.	म.	म.	"	"	४	सिंह.	क्षत्रिय.	बनचर.	रं.	बुध्याची दशा १५ वर्षे शुभ.
१२	उ.	आ.	म.	गाय.	व्याघ्र.	१					
१३	क.	आ.	दे.	म्हेत.	अथ.	४	कन्या.	वैश्य.	मानव.	शु.	
१४	चि.	म.	रा.	व्याघ्र.	गाय.	२					
१५	रता.	अं.	दे.	टोणगा.	अथ.	४	तूळ.	क्षत्र.		शु.	मौसाची दशा ८ वर्षे अ शुभ.
१६	वि.	अं.	रा.	व्याघ्र.	गाय.	३					
१७	"	म.	दे.	हरीण.	थान.	४					
१८	के.	आ.	रा.	मृग.	थान.	४	वृश्चिक.	विप्र.	कीटक.	मै.	बुध्याची दशा ११ वर्षे अ. शु.
१९	म.	"	"	थान.	मुमुक्षु.	४					
२०	पू. आ.	म.	म.	बानर.	मंडा.	४	धन.	क्षत्रिय.	मानव.	शु.	
२१	उ. आ.	अं.	म.	मुमुक्षु.	सर्व.	१					
२२	"	"	"	"	"	३					शनीची दशा १५ वर्षे शुभ.
२३	अ.	अं.	म.	नकुल.	सर्व.	०	मकर.	वैश्य.	जलच.	शु.	

* अज्ञात नक्षत्र असलेल्या लोकांसाठी नक्षत्राचा कोरी भाग व अथवा नक्षत्राचा कोरी भाग मिळून आहे.

२२	प्र.	भ.	दे.	मृगश.	सिं.	४	मकर.	वैश.	जलचर.	शनीची दशा १०
२३	ध.	म.	रा.	वानर.	मंदा.	२				वर्षे, अशुभ.
"	"	"	"	"	"	३				
२४	श.	भा.	रा.	सिंह.	गज.	५	कम.	शुक्र.	मानव.	शुक्रची दशा वर्षे १५
२५	पू. मा.	भा.	म.	अश्व.	मेष.	३				शुभ.
"	"	"	"	"	"	४				
२६	उ. भा.	म.	म.	गज.	सिंह.	४	मीन.	विप्र.	जलचर.	राहूची द० व० १२ अ.
२७	रे.	भ.	दे.	पशु.	व्याघ्र.	४				

प्रत्येक नक्षत्राचे चरण ४. व प्रत्येक चरणाच्या घटिका १५.

जन्मपत्रिका करण्याची रीति.

(पत्रिका पुढे दिली आहे ती पहा.)

मुलाचा जन्म शके १७९८ आश्विन कृष्ण ९ बुधवारी प्रातःकाळी घटि ७ पळे २२ चा आहे.

गण, नाडी वगैरे काढण्याची रीति.

१. आतां त्या सालच्या पंचांगावरून पाहतां त्या दिवशीं पुष्य नक्षत्र ४४-५७ उदयकाळा पासून आहे, असें समजतें. त्याजवरून मुलाचा जन्म प्रथम चरणांत झाला आहे. तेव्हां पुष्यनक्षत्र सिद्ध होतें. अ पत्रकांतील ८ नंबरा समोर पाहिलें असतां मध्यनाडी, देवगण, योनि मंदा, वैरपोनि वानर, राशी कर्क, वर्ण विप्र, वय जलचर व राशीस्वामी चंद्र, आणि जन्मकाळापासून रवीची महादशा वर्षे ६ (व पुढे चंद्राची महादशा वर्षे १५,) असें अनुक्रमानें समजतें.

२ ग्रहकुंडली करण्याचा प्रकार.—ही कुंडली करावयास मुख्य, जन्म कोणत्या लग्नांत झाला, हें पाहिलें पाहिजे. त्याची रीति.

आश्विन कृष्ण ९ बुधवारी रवि, कन्या राशीचा आहे. असें पंचांगावरून दिसोन येतें. आतां त्या दिवसापर्यंत कन्या लग्न किती सरलें हें पाहिलें पाहिजे.—कन्या राशीचा रवि मिती भाद्रपद वद्य ११ रोजी घटि ५१ पळे २५ या समयास झाला आहे. त्या दिवसापासून आश्विन कृष्ण ८ पर्यंत दिवस २५ होतात. आतां कन्या लग्न रोज १० पळे ३६ विपळे भोगतें (अ पत्रकांतील ६-७ कोष्टकें पहा.) या मानानें २५ दिवसांत ४ घटि ३५ पळे ३६ विपळे, इतकें भोगलें. आतां सर्व कन्या लग्न ५ घटि १८ पळे आहे. (अ पत्रकांती ४-५ कोष्टकें पहा.) यांतून भोगलेल्या घटि वजा केल्या लणजे शेष कन्या लग्न घटि ०, पळे ४२, विपळे २४ राहिले, तें उदयकाळापासून आहे. हें दोष

लग्न व पुढील तूळ लग्न ५ घटि १८ पळे (ब पत्रकांतील ४-५ कोष्टकें पहा) मिळून एकूण ६ घटि ० पळे २४ विपळे; त्यापुढे वृश्चिक लग्न ५ घाटे ३१ पळे ० विपळे (ब पत्रकांतील ४-५ कोष्टकें पहा) ते त्यांत मिळवितां एकंदर ११ घाटे ३१ पळे २४ विपळे या काळापर्यंत वृश्चिक लग्न आहे. मुलाचा जन्म ७ घटि २२ पळे च्या आहे. हा काळ वृश्चिक लग्नांत येतो, तेव्हां मुलाचा जन्म वृश्चिक लग्नांत झाला हें सिद्ध होतें.

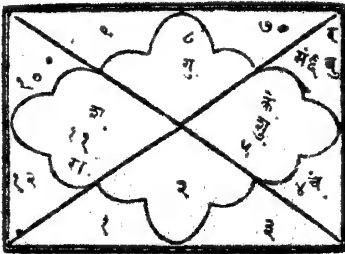
लग्न कुंडली करण्याची रीति.

आश्विन रुण ९ बुधवारी ग्रह कोणते राशीत आहेत, हे पाहिलें पाहिजे पंचांगावरून पाहता जी ग्रहकुंडली दिली आहे (पंचांगाच्या उजवे बाजूकडील राशीचीं स्थाने) त्यांत कोणताही ग्रह वद्य १ पासून ९ पर्यंत फिरला नाही, हें समजत आहे, त्यावरून लग्न कुंडली तयार करावयाची ती:-

पूर्वी सिद्ध केलें आहे की, मुलाचा जन्म वृश्चिक लग्नांत झाला, हें लग्न ८ वें आहे. (ब पत्रकांतील ८ नंबर पहा.) लग्न कुंडलीत प्रथम स्थानीं ८ हा आंकडा मांडून नंतर डाव्या बाजूकडून अनुक्रमानें राशीच्या स्थानचे ९-१०-११-१२-१-२-३-४-५-६-७ आंकडे मांडिले. नंतर पंचांगातील कुंडलीत जो ग्रह ज्या आंकड्यावर होता तो ग्रह आपल्या या कुंडलीतील त्याच आंकड्यावर लिहिला. (खालची लग्नकुंडली पहा.) याप्रमाणें लग्नकुंडली करावी.

राशीकुंडली करावयाची रीति:-मागे नक्षत्रावरून मुलाची राशी कर्क आहे, हें सिद्ध झालें आहे. ही राशी ४ थी आहे. लग्न कुंडलीत प्रथम स्थानीं ४ हा आंकडा मांडून पुढे डावीकडून अनुक्रमानें ५-६-७-८-९-१०-११-१२-१-२-३ आंकडे मांडिले. आणि लग्न कुंडलीत ज्या आंकड्यावर जो ग्रह आहे तोच ग्रह या कुंडलीत त्या त्या आंकडांच्या स्थानीं लिहिला, या प्रमाणें सर्व ग्रह लिहिले. (खालची राशीकुंडली पहा)

लग्नकुंडली.

लग्न ७-४.

राशीकुंडली.

राशि ५-२४.

श्रीमन्मनव.

जन्मपत्रिका लिहिण्याची रीति:

अथ स्वस्ति श्रीनृपशालिवाहनशके १७९८ धातानामस्तवत्सरे, राजा विक्रम संवत् १९३२ सर्वजित् नाम संवत्सरे दक्षिणापने, शरद्वर्तौ, मासोत्तमे मासे, आश्विने मासे, कृष्णपक्षे, नवम्यां तिथौ, घ. ४४, प. ५७, सौम्यवासरे, पुष्यादिवसनक्षत्रे घ. ५४, प. १५, सिद्धयोगे घ. ४१ प. १४, तात्कालिकवैलकरणे, एवं विधायां पंचांगशुद्धौ तद्दिने, श्रीसूर्योदयात् गत घ. ७ प. २२ तस्मिन् समये राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री शिवराम बापूजी पोतनीस एषा भार्या उभयकुलानंददायिनी पतिसेवापरायणा सौभाग्यशालिनी सीताबाई नाम्नी सत्कुली शुभवेलायां पुत्ररत्नं सुषुवे. अतौ देवादेवप्रसादा-दीर्घागुर्भयात् जातस्य, पुष्यजन्मनक्षत्र, प्रथमचरणः, कर्कराशिः, विप्रवर्णः, मेषयोनिः, राशि स्वामि चंद्रः, देवगणः, मध्यनाडी, अवकडडाचक्रानुसारेण हुमदेवपूर्वकं नाम प्रविष्टितं. व्यावहारिकं नाम मातापित्रादिभिर्व्यासुचिरात्मारामः.

या प्रमाणे थोडक्यांत पत्रिका करून देवावी. वर्षफळे वर्तविणे, नवग्रहांचे गुणदोष वगैरे दाखविणे, या कामास उत्तम ज्योतिषाची सहायता घेतली पाहिजे. डी जी माहिती दिली आहे, ती लहानशी पत्रिका तयार करण्या पुरती आहे. तिचा योग्य उपयोग केल्याने ग्रन्थ कार्याचे श्रमसाफल्य झाले असे होईल.

बुधराज्या जन्मपञ्चिकावरून प्रदत्त पाहण्याचा प्रकार.

गुण मिळविण्याची रीति.

गण.—उभयतांचा गण एकच असेल तर त्याचे ६ गुण. वर देवगणी, व बुध मनुष्य गणी असेल, तर त्याचे ६ गुण. वर मनुष्यगणी आणि बुध देवगणी असेल तर त्याचे ५ गुण. वर राक्षसगणी आणि बुध देवगणी असेल तर त्याचा १ गुण. अन्यथा शून्य गुण जाणावे.

नाडी.—उभयतांची भिन्न नाडी असेल तर गुण ८ समजावे. आणि एकनाडी असेल तर गुण शून्य.

ग्रहांचे गुण.—उभयतांच्या राशीचा स्वामि एक अथवा परस्पर मंत्री असे ३ तर ६ गुण, आणि समशत्रुत्व ॥ गुण, सममित्रत्व ४ गुण, शत्रुमित्रत्व १ गुण, समत्व ॥ गुण, असे जाणावे.

ग्रहांचे मित्रत्व, समत्व व शत्रुत्व पाहण्याचे कोष्टक.

नावे.	रवि.	चंद्र.	मंगळ.	बुध.	गुरु.	शुक्र.	शनि.
मित्र.	चंद्र, मंगळ, गुरु.	रवि, बुध.	गुरु, चंद्र, शनि.	रवि, शुक्र.	रवि, चंद्र, मंगळ.	बुध, शनि.	बुध, शुक्र.
सम.	बुध.	मंगळ, गुरु, शुक्र, शनि.	शुक्र, शनि.	मंगळ, गुरु, शनि.	शनि.	मंगळ, गुरु.	गुरु.
शत्रु.	शनि, शुक्र.	०	बुध.	चंद्र.	बुध, शुक्र.	रवि, चंद्र.	रवि, चंद्र, मंग.

वर्ण.—उभयतांचा एक वर्ण, अथवा वराचा उंच वर्ण आणि बुधचा नीच वर्ण असेल तर १ गुण. अन्यथा शून्य.

वश्य—शत्रुमक्ष्य गुण ०. एक जातीय २ गुण. वश्यवैर १ गुण. वश्यमक्ष्य गुण ॥

हें उघड समजण्याचें कोष्टक.

नांवें.	मानव.	चतुष्पद.	वनचर.	जलचर.	कीटक.
मानव.	२	॥	०	०	०
चतुष्पद.	॥	२	०	१	२
वनचर.	०	०	२	२	०
जलचर.	०	१	२	२	२
किटक.	०	१	०	१	२

तारा.—एकाची शुभ आणि एकाची अशुभ आली तर १॥ गुण. दोघांची एकतारा अथवा शुभ तारा आली तर गुण ३. आणि उभयतांच्या अशुभ तारा आल्या तर गुण शून्य.

तारा वर्तविण्याची रीति.

वरनक्षत्रापासून वधुनक्षत्र मोजावें आणि त्या संख्येस नवांनी भागावें शेष ०-१-२-४-६-८ राहतील तर शुभ तारा जाणावी. आणि ३-५-७ ह्या अशुभ जाणाव्या. पाचप्रमाणें वधुनक्षत्रापासून वरनक्षत्रापावेतां मोजून वरीलप्रमाणें भग्नून पूर्ववत्प्रमाणें तारा शुभ, अशुभ जाणाव्या.

योनि—एक जातीचे गुण ४. अतिमित्रत्वाचे गुण ४. उभयमित्रत्वाचे गुण ३. स्वभा-
वसमत्वाचे गुण २. उभयशत्रुत्वाचा गुण १. महावैराचा गुण ०.

सत्कुटाचे गुण ७. सत्कुट कसे जाणावें.—

१ एकराशी, भिन्न चरण व भिन्न नक्षत्र, असें असल्यास तें सत्कुट जाणावें.

२ परस्परतांच्या राशि समसप्तक, तृतीयएकादश, चतुर्थदशम, अशा असल्या म्हणजे सत्कुट समजावें.

१ एक तारा म्हणजे वधुवरांची नक्षत्रे एक असल्यास ज्या तारा उभयतांच्या एक येतील त्या शुभ अशीत किंवा अशुभ असोत त्याचे ३ गुण.

दुष्कुटाचे गुण ५. मित्र राशा, पण एक नक्षत्र असले म्हणजे ते दुष्कुट जाणवें.
आस्कुटाचे गुण ४. छि दूरत्व, योनि नैत्र्य असता वडाष्टक, द्विर्दश नवपंच
माहि आस्कुट समजावें.

१ स्त्रीदूरत्व व योनिनैत्र्य यांतून एक आहे तर आस्कुटाचा गुण १ जाणावा.
एक नक्षत्र व एक चरण उभवेतांचा असल्यास गुण ८

भकुट

भकुटाचे गुण ६. प्रीतिषडाष्टक, द्विर्दश व नवपंचक यांमध्ये वर दूरत्व योनि-
शत्रुत्व, असता भकुट समजावें.

मृत्युषडाष्टक-मेष, कन्या; तूळ, मीन; मिथुन, वृश्चिक; मकर, सिंह; कुंभ, कर्क;
वन, वृषभ; याप्रमाणे राशींचे परस्पर ६-८ चे अंतर आहे. अशा राशी वधूरांच्या अस-
ल्यास, ते मृत्युषडाष्टक जाणवें. ते विवाहास वर्ज्य करावें. ते मृत्यु कारक आहे.

प्रीतिषडाष्टक-सिंह, मीन; तूळ, वृषभ; कुंभ, कन्या; मकर, मिथुन; मेष वृश्चिक;
धन, कर्क; या राशींचे परस्पर ८-६ चे अंतर आहे. अशा राशी वधूरांच्या असल्यास
ते प्रीतिषडाष्टक समजावें. ते विवाहास योग्य आहे.

नवपंचक.-मीन, वृश्चिक; कर्क, मीन; कुंभ, मिथुन; मकर, कन्या; या राशींचे
परस्पर अंतर ९-५ चे आहे. अशा राशी वधूरांच्या असल्यास ते नवपंचक जाणवें.
ते विवाहास वर्ज्य करावें. ते अन्यपत्यकारक आहे.

द्विर्दश.-मेष, मीन; वृषभ, मिथुन;
कर्क, सिंह; तूळ, कन्या; वृश्चिक, धन; मकर, कुंभ; या परस्पर राशी एकीपासून दुसरी
१२-२ व २-१२ अशा आहेत. अशा राशी वधूरांच्या असल्यास ते द्विर्दश जाणवें.
ते विवाहास वर्ज्य करावें. ते निर्धनकारक आहेत.

याप्रमाणे वधूरांचे गुण पहाता १८ हून कमी आल्यास ते अशुभ जाणवें. पुढे २२
पर्यंत मध्यम, आणि पुढे २३ पासून ३६ पर्यंत उत्तम जाणवें.

वधूस लग्नकाळी राशी परत्वे गुरु अनुकूल असवा तो:-२-५-७-९-११, आणि
१-३-४-६-८-१०-१२ या स्थानी लग्नकाळी गुरु असेल तर त्या काळी लग्न
करूं नये.

वर्जावर्ज्य ग्रह पाहण्याचा प्रकार.

लग्ने व्ययेच पाताळे जामित्रे चाष्टमे कुजे ॥

कन्या भर्तृविनाशाप मूर्ता हरति कन्यकां ॥ १ ॥

अर्थ.-जन्मलग्नी (लग्ने प्रथम स्थानी) भववा ४-७-८-१२ या स्थानी
वधूस किंवा वरास मंगळ असेल तर त्यापासून मृत्युस कारण होणार आहे.

१ स्त्री दूरत्व:-स्त्रीनक्षत्रापासून वरनक्षत्र दूर असेल तर ते "छि दूरत्व" समजावें

२ वर दूरत्व:-वरनक्षत्रापासून स्त्रीनक्षत्र दूर असेल तर त्यास "वरदूरत्व" म्हणवें

या करिता परस्परान्त वर लिहिलेल्या कोणत्याही ठिकाणी मंगळ असला पाहिजे. अन्यथा मंगळाच्याबद्दल शनि, राहु किंवा केतू, यातून कोणताही एकादा ग्रह वरील स्थानापैकी एकादे स्थानी असला पाहिजे. किंवा यास एक अपवाद आहे तो असा:-

प्रथम स्थानी मंगळ मेषराशीचा, तृतीय स्थानी वृश्चिक राशीचा, सप्तम स्थानी वृषभराशीचा, अष्टमस्थानी कुंभराशीचा, द्वादशस्थानी धनराशीचा, अशा राशींच्या स्थानाचा असल्यास त्याचा कांही दोष नाही. त्यास मंगळाचा किंवा शनि, राहु, अथवा केतू यांचा जाब पाहण्याचें कारण नाही. मूर्तधितायणि आणि ज्योतिर्निबंध या दोन ग्रंथांत हा आधार सांपडतो.

आतां जन्मपत्रिकेवरून ज्योतिष मद्याने असें दिसून येईल कीं, कन्येचा पति व मुलाची स्त्री जगणार नाही; तर प्रथम त्याकरितां कांही संस्कार करावे लागतात. मुलीचा पति जगणार नाही, असें असल्यास प्रथम तिचा कुंभविवाह करावा, असें शास्त्र व बहिवाद आहे. त्याचा प्रकार संस्कारकौस्तुभांत लिहिला आहे त्याप्रमाणें तो विधि करावा आणि तदनंतर वैष्णवपरिहारार्थ श्रीविष्णूची प्रतिमा करून ती दान करावी, आणि नंतर विवाह करावा.

मुलाची स्त्री जगणार नसल्यास, त्यास शास्त्रानें अथुत होम सांगितला आहे, तो करावा.

समाप्त.

२५ उदयत्या. ५० उदयवर्षाची प्र. १०० विजयाची पाने. १२५ विदे.
१ भाषा. १ छटपटल. १ पोटक्या. ४ वाळपी. १ पाणक्या.

या ठिकाणी हा कुटुंबीरूप मन्थ व तत्संबंधी लागणारी माहिती पुरी झाली. भावचे बाबासाहेब पेंतनीस यांच्या त्या श्रीमान् करण्यांत त्यांस नाहू झाला त्या समयचा तो आनंदघोष, पुढे त्यांच्या निमित्त झालेल्या लहान मोठ्या समारंभांची ती गढबड, त्या आस्थापनाचे आस्थापत्येतील वे खेळ, त्याचा तो लक्ष्मळपणा, त्याच्या त्या कोमल मनावर अनुकरणवृत्तीने झालेले प्रकार व त्यामुळे त्याच्या त्या तीव्र बुद्धीचा होत गेलेला विकास, व्रतबंधांचा छोट्यासा प्रण, त्यासमयी चोहोंकडील जमलेल्या भात सोयरे स्नेही नगरे मंडळीतील अपरंपार प्रीतीचे दिग्दर्शन करणारा तो आनंददायक मंगलसमारंभ, पुढे त्याचा तो अभ्यासक्रम व दिवसानुदिवस विद्येची गोडी लागून ती प्राप्त करण्याची ती उत्कट इच्छा, अनेक विषयांच्या अभ्यासाने प्रफुल्लित होत चाललेली ती मनोवृत्ति व तदनुसार स्वभावादि गुणांचे त्या मनोवृत्तीशी होत चाललेले समीपन व त्यामुळे त्याच्या त्या स्वभावांत व वर्तणुकींत येत चाललेला तो शहाणपण, अनेक प्रकारच्या स्वभावांचा सहवास झाल्याने मानववृद्धयाच्या स्वभावविशिष्टाच्या प्रभाव पाहून तदनुसार वर्तन ठेवण्याचा तो मनाचा कल, समान वृत्तींच्या व समयवयस्क मुलांबरोबर जडत चाललेले ते मित्रत्व व त्याचे तैश्चर्याम आणि दिवसानुदिवस अधिक सहवासाने कळलेले त्याचे ते महत्त्व व त्याप्रमाणे घनाची ती वृत्ति, पुढे परीक्षेत उत्तम प्रकारांनी पास होत गेल्यामुळे मातापितरांस व मुखस प्रिय होऊन त्यामुळे प्राप्त झालेली ती उमेद, वयपरत्वे लग्नसमय प्राप्त झाल्यावर त्या वेळेची ती मनोवृत्ति व तो पोरकटपण्या, इकडे चंद्राबाई लग्नसमयास योग्य झाल्याने तिला योग्य वर पाहण्याची ती योजना, व त्याविषयी बारकाईने चाललेली ती चौकशी, मनाजोगे स्थल मिळाल्यावर लग्नाचा झालेला निश्चय, तदनंतर कुटुंबवत्सलांस योग्य अशा रीतीने एकावएक लग्नकार्य उरकून घेण्याचा विचार, परंतु आत्मारात्मस चांगली मनाजोगी स्त्री मिळेल तरच करण्याचा तो निश्चय, व त्याप्रमाणे योग्य बहु पसंत करण्याची ती योजना व तदनुसार जमल्यानंतर दोन कार्ये ययासांग आपल्या सामर्थ्यानुरूप उरकून घेण्याची ती व्यवस्था, व त्यांची तयारी आणि ती धामधूम, त्या सर्वांत मोठ्या समारंभांत उडालेली गढबड व त्यावेळचा तो आनंदमय दशावी आणि त्या शुभकृत्यास जमलेल्या वऱ्हाडी मंडळीचे हट होत जाणारे ते ऐक्य, त्यांतील प्रत्येक कृत्यांत ईश्वरावरील प्रेमळ प्रीति व कार्य निर्भयपणे सिद्धीस जाण्याविषयी त्याची प्रेमळ अंतःकरणाने प्रार्थना दाक्षिण करणारी व सर्व श्रेष्ठ देशांस व द्विजब्राह्मणास कार्यास बोलाऊन त्यांचे सहाय मागण्याविषयी वसरता दाखविणारी ती वैदिक कर्मे, परस्पर विहिणी व व्याही, जांबई, व करवल्या, व इतर मानकरणीचे ते मानपानाचे अनेक प्रकार, इच्छित कार्य निर्वाहपणे सेवटास गेल्यावरचा तो मनाचा संतोष, पुढे परकीय अशा कुटुंबाशी झालेला नूतन संबंध दिवसानुदिवस वृद्धर होऊन परस्पर प्रीतिमान उत्पन्न करणारी प्रत्येक क्षणानिमित्त होत गेलेली ती मानपानाची

इतने, त्या नूतन वधूचे ते सर्पादशील, लज्जायुक्त वनेन, विध्या त्या स्वभावाचे दिग्दर्शन, तिला आपल्या सासुश्वशुरादि अरिचिंत पण मायाळ मनुष्यांशी वागण्याने मिळत गेलेले ते शिक्षण, त्या स्त्रीपुरुषांत वयपरत्वे उत्पन्न होत गेलेला तो प्रीतिभाव व त्यांमुळे बदलत चाललेली ती मनोवृत्ति, पुढे योग्य वया त्या तारुण्याने रसरसलेल्या गुणसंपन्न स्त्रीपुरुषांचा झालेला तो संबंध व तदनंतर त्या उभयतांची ती शुद्ध प्रीति व तारुण्यावस्थेतील ते मनमोहक रूप पाहून घरांवाळ वडेलमाणसांचा तो आनंद, त्यांत आत्मारामाची, विद्यादिगुणांनी संपन्न होऊन एक पदवी मिळविल्याने आपल्या मातापितरांस आपल्या वर्तनाने झालेला आनंद पाहून स्वतःविषयी वाटलेली, ती सार्थकता, त्या उभयतांचे ते प्रेमळ वर्तन पाहून आपले बाबासाहेब पोतनीस यांस बुझापकाळीं वाटलेले ते समाधान, पुढे त्या सर्पादशील तरुणीस गरोदर अवस्थेत शास्त्रीत्या व रुढीप्रमाणे झालेले ते संस्कार व प्रसूतीकाळीं सन्निध आल्याने पुढील तपारीची चाललेली ती व्यवस्था वगैरे जे प्रकार आर्षीं आपल्या वाचकांपुढे ठेविले आहेत ते, वाचकहो! आपण श्रीमान् असाल अथवा गरीब असाल, आपल्यावर संसाराचा भार पडलेला असेल अथवा आपण मातापितरांच्या शीतळ छात्रांसाठीं संसाराचें सुख घेत असाल, तरी ते सर्व प्रकार आपल्यास या संसारांत आपल्या सामर्थ्या-नुरूप केले पाहिजेत. आपल्यास आपल्या पुत्राचा किंवा वधूचा व्रतबंध, पुत्र व कन्या यांचे लग्न व इतर सर्व सोहळे करावे लागतील. त्या सर्व समयी आपल्यास सहाय मिळावे व लग्नकार्यादि समारंभांत आपल्या शक्तीनुसार कार्य करतां यावे, वधूवरांची योजना करण्यांत धांदल न होता उभयपक्षांस योग्य अशी योजना व्हावी, वगैरे गोष्टी मनांत आणून हा प्रयत्न केला आहे.

या पुस्तकास आश्रय देणाऱ्या सद गृहस्थांचा नावे.

अनु०	नावें.	प्राति.	अनु०	नावें.	प्राति.
बडोदे.			२४	रा. रा. रामचंद्र निळकंठ ..	१
(रा. रा. शंकरराव विठ्ठल चिटणीस पांचे मार्फत)			२५	" कैशवराव हैबत प्रधान.	१
१	रा. व. पांडुरंग दाजी अधिकारी.	१	२६	" नारायण बाबुराव ..	१
२	रा. रा. बाबुराव गोपाळ किंबे.	१	२७	" वासुदेव गोविन्द ..	३
३	" मार्तंड श्रीधर दुर्वे ..	१	२८	" वासुदेव रघुनाथ ..	१
४	श्री. रा. रा. चिंतामण नारायण.	१	२९	" गणेश विठ्ठल गुप्ते ..	१
५	रा. रा. गोविंद माधव ..	१	३०	" बाबुराव तात्यासाहेब.	१
६	रा. व. नारायण बळाळ ओक.	१	३१	" सात्याजी मार्तंड ..	१
७	रा. रा. मुळशंकर जेठा ..	१	३२	" सदाशिव सखाराम ..	१
८	" बाळरुण रामचंद्र लेले.	१	३३	" बळवंत आपाजी ..	१
९	" सखाराम बाळरुण ..	१	३४	" हरि नारायण बर्वे ..	१
१०	" येशवंत रंगो फाटक ..	१	३५	" बळवंतराव वासुदेव ..	१
११	" रामचंद्र सदाशिव ..	१	३६	" बळवंतराव जयराम ..	१
१२	" हरिलाल रणछोडदास.	१	३७	" बळवंतराव आपाजी ..	१
१३	" माधवराव बळवंत किंबे.	१	३८	" गणपतराव लक्ष्मण महागा-	
१४	" गोविंद गणेश ..	१		वकर ..	१
१५	" गोविंद धोंडदेव फौजदार.	१	३९	" गोविंद आत्माराम टिपणीस	१
१६	" गजानन बाबाजी देवधर.	१	४०	" विठ्ठल येशवंत तवकर.	१
१७	" रुष्णराव माधव ..	१	४१	" विनायक पांडुरंग ..	१
१८	" रामचंद्र जनार्दन करासिकर.	१	४२	" विनायक रामचंद्र ..	१
१९	" द्वारकानाथ जगन्नाथ चिंच-		४३	" नारायण मल्हार ताम्हणे.	१
	घरकर ..	१	४४	" गोविंद पांडुरंग देशपांडे.	१
२०	" रुष्णराव रघुनाथ धारकर	१	४५	" रामचंद्र त्रिंबक गलगले.	१
२१	" शंकरराव विठ्ठल चिटणीस.	१	४६	" गोविंदराव अमृत वैद्य ..	१
२२	" सदाशिव रुष्ण केळवण-		४७	" गोविंद रामचंद्र ..	१
	कर ..	१	४८	" काशीनाथ गणेश ..	१
	(समस्त मिळविलेले)		४९	" कैशव लक्ष्मण ..	२०
२३	रा. व. लक्ष्मण जयनाथ वैद्य दिवाण		५०	" वासुदेव गणेश देवळेकर.	५
	साहिब ..	१	५१	" अश्विनीभाई विठ्ठलभाई.	१

अनु०	नावें.	प्रति.	अनु०	नावें.	प्रति.
५२	श्री. रा. रा. भानंदराव गोविंद फ- णसे	१	८०	श्री. रा. मोरे नारायण खळे ..	१
५३	रा. रा. रामचंद्र भावाजी राजे.	१	८१	रा. सा. रघुनाथ सखाराम दळी.	१
५४	" रामचंद्र नारायण गुप्ते.	१	८२	रा. रा. भिसाजि सखाराम ..	१
५५	" गोविंदराव नारायण दळवी.	१	८३	" नरहर बाळरुण ..	१
५६	रा. सा. विनायकराव बाळरुण अंबे- गांवकर	१	८४	" भाऊराव रावाजी ..	१
५७	रा. रा. महिपत गणेश खोपकर.	१	८५	" रामचंद्र अनंत ..	१
५८	रा. सा. गोपाळ सखाराम जामगा- वकर	१	८६	" तापिशंकर प्रभुशंकर ..	१
५९	" त्रिवकराव चिमणाजी वैद्य	१	८७	" दामोदर बाळरुण ..	१
६०	रा. सा. बाबुराव नारायण पारकर.	१	८८	" रुणराव गणपत ..	१
६१	" नारायण बळवंत वहिबट- दार	५०	८९	" विनायक रघुनाथ ..	१
६२	रा. रा. वामनराव नारायण खळे. नवसरी.	५	९०	" रावाजी रघुनाथ ..	१
६३	रा. सा. अनंत गंगाधर सुभे ..	१	९१	" बाळमुकुंद बनसीलाल.	१
६४	" मारुंदराव बापुजी ..	१	९२	" मोतिराम किकाभाई ..	१
६५	" हरि भिकाजी बागळे.	१	९३	" रामराव त्रिवक ..	१
६६	रा. रा. शिवराम रामचंद्र ..	१	९४	" विष्णू महादेव ..	१
६७	" नरहर त्रिवक भकौन्टन्ट.	१	९५	" वसनाजी लालभाई ..	१
६८	" खंडेराव गणेश ..	१	९६	" नारायणजी ईंदरजी ..	१
६९	" गणेश वासुदेव गुडकरी.	१	९७	" दाजि माधव ..	१
७०	" माधवराव वामन बेंद्रे ..	१	९८	" विनायक अनंत ..	१
७१	" विनायक गणेश सुळे ..	१	९९	" नारायण सिताराम ..	३
७२	" गोपाळराव राजाराम ..	१	१००	" दामोदर जगन्नाथ दिक्षित.	१
७३	" विनायक रामचंद्र दुर्वे.	१	१०१	" चिमणराव माधव गोळे.	१
७४	" दामोदर सिताराम ..	१	१०२	" आत्माराम रामचंद्र ..	१
७५	" वासुदेव त्रिवक ..	१	१०३	" रामचंद्र राजाराम ..	१
७६	" बळवंत गंगाधर ..	१	१०४	" गोपाळराव गणेश ..	१
७७	" रुद्राशिव महादेव ..	१	१०५	" बाबुराव अवाजि ..	१
७८	" गणेश भास्कर प्रधान ..	१	१०६	" भास्कर अनंत ..	१
७९	" वामन महार वैद्य ..	१	१०७	" पेशवराव नारायण ..	१
			१०८	" केशवराव महादेव तट्ट.	१
			१०९	" गणेश भगवंत ..	१
			११०	" यादवराव नारायण ..	१
			१११	" गणेश नारायण आपटे वकील.	१
			११२	" गोपाळ नारायण ..	१

अनु.	नाम.	प्रति.	अनु.	नाम.	प्रति.
११३	" देसाई खुसालभाई नमुभाई.	१	१४०	" काशीभाई नारणदास.	१
११४	" गुजबभाई ललुभाई देसाई.	१	१४१	" हरी बाबन लिमये.	१
११५	" नारायण गंगाधर वैद्य.	१	१४२	" बामनराव बळवंत वैद्य.	१
	घणेश्वरी		१४३	" नारायणराव दफेदार.	१
११६	रा. सा. कृष्णाजी बहिरव.	१	१४४	" बाळाजी गणेश सुळे.	१
११७	रा. रा. गोविंदराव बापूजी.	१		पाटल.	
११८	" हरि रघुनाथ.	१		(रा. सा. प्राणजीवनदास मुंदावनदास	
११९	" पुरुषोत्तम खंडेराव.	१		बहिवाळदार पांचे मार्केत.)	
	बेळाले		१४५	रा. सा. प्राणजीवनदास मुंदाव-	
१२०	रा. रा. गणेश गोविंद एकबोटे.	१		नदास.	१
१२१	" रामराव बिस्मिल.	१	१४६	रा. रा. गोविंदराव गणेश.	१
१२२	" बेशवंतराव शिवराम.	१	१४७	" पुरुषोत्तम हरी.	१
१२३	" आनंदराव भगवंत.	१	१४८	" नारायणदास भारकर.	१
	भिवंडी.		१४९	" मारुतराव गोपाळ.	१
१२४	रा. रा. आत्माराम रामचंद्र बकील.	५	१५०	" शंकर भिकाजी हजरनीस.	१
१२५	" महादेव नारायण दुर्गे.	२	१५१	" बळवंतराव द्वाजीभाई.	१
	कठोर.		१५२	" गणेश लक्ष्मण.	१
१२६	रा. सा. दत्तात्रय दाजी मुनसफ.	१	१५३	" रंगो महादेव कोसे.	१
१२७	रा. रा. माधवराव गोपाळ.	१	१५४	" नारायणराव बळवंत.	१
१२८	" राजाराम सीताराम.	१	१५५	" परशुराम रघुनाथ.	१
१२९	" बामनराव चिंतामण.	५	१५६	" चित्तो सखाराम.	१
	पेटळाद.		१५७	" गणेश लक्ष्मण गुप्ते.	१
	(रा. रा. बामन सीताराम पांच्या मार्केत.)		१५८	" नारो विठ्ठल.	१
१३०	रा. सा. सीताराम श्रीधर मुनसफ.	१	१५९	" बापूजी बळवंत.	१
१३१	" बामन सीताराम. स्पे. का.	१	१६०	" सीताराम श्रीनिवास.	१
१३२	रा. रा. केशवराव बाबाजी.	१	१६१	" दुर्गाराम जगजीवन.	१
१३३	" गोविंद विनायक सुळे.	१		कटी.	
१३४	" आत्माराम बामन देशपांडे.	१	१६२	रा. सा. देवराव गोविंद दिघे	
१३५	" महादेव विनायक जोशी.	१		मुनसफ.	१
१३६	" कृष्णाजी भारकर नागर.	१	१६३	रा. रा. हरी नारायण पाटील	
१३७	" शिवशेकर दामोदर.	१		बकील.	१
१३८	" रामराव विठ्ठल वैद्य.	१		लिहपुर.	
१३९	" तिकीजी रामचंद्र.	१	१६४	रा. रा. रामचंद्र विठ्ठल परशुराम.	५

अनु०	नावें	प्रति.	अनु०	नावें	प्रति.
	(सर्वेकारें, मार्फत रा. रा. भिकाजी विनायक चिटणीस)			महारा.	
१६५	रा. रा. गणेश केशव डोंगरे ..	१	१८७	रा. रा. गणेश व्यंकटेश ..	१
१६६	" नारायण वामन एकबोटे ..	१		कामरेज.	
१६७	" धोंडो रामचंद्र भोक ..	१	१८८	रा. रा. राजाराम निळकंठ ..	१
१६८	" दत्तात्रय मोविंद वांकरे ..	१	१८९	" गोपाळ गंगाधर ..	१
१६९	" केशव गोपाळ केतकर ..	१		अमदाबाद.	
१७०	" सामळलाल अमृतलाल ..	१	१९०	रा. रा. दत्तात्रय गणेश गुप्ते ..	१
१७१	" नारायण वामन करमकर ..	१		अहमदाबाद.	
१७२	" खंडो लक्ष्मण ..	१		(रा. रा. धोंडो विठ्ठल गुप्ते पांण्या मार्फत.)	
१७३	" गणेश गोपाळ कुळकर्णी ..	१	१९१	रा. रा. विनायक रामचंद्र ..	१
१७४	" भिकाजी विनायक चिटणीस ..	१	१९२	" त्रिविक्रम बापूजी ..	१
	व्यारा.		१९३	" नारो बाळरुण पाटकर ..	१
१७५	रा. सा. शिवराम रामचंद्र जोशी. बहिवाटदार ..	१	१९४	" रामचंद्र बाजीराव ..	१
१७६	रा. सा. मार्वड सखाराम मुनसकर ..	१	१९५	" सदाशिव बापूजी ..	१
१७७	रा. रा. नारायणराव माधव ..	१	१९६	" महादेव श्रीधर ..	१
१७८	" केशव आत्माराम चिंचे ..	१	१९७	" धोंडो विठ्ठल गुप्ते ..	१
१७९	" सखाराम मोरेश्वर अवल कारकून ..	१		पेण.	
१८०	" बापूभाई लालभाई देसाई ..	१	१९८	रा. रा. विनायक रामचंद्र रणदिवे ..	१
१८१	" मिनाभाई तुळताराम ..	१	१९९	" सीताराम गणेश कोर्लेकर ..	१
	खोनगड.		२००	" अमृतराव वासकर ..	१
	(रा. रा. बाळरुण रघुनाथ प्रधान पांण्या मार्फत.)		२०१	" रामराव परशुराम ..	१
१८२	रा. रा. आत्माराम महिपत ..	१	२०२	" पांडुरंग रामचंद्र दांडे ..	१
१८३	" बाळरुण रामचंद्र ..	१	२०३	" वामनराव वळवंत ..	१
१८४	" रघुनाथ येशवंत ..	१	२०४	" येशवंत वामन दांडे ..	१
१८५	" चिंतामण मोरेश्वर ..	१		माणगांव.	
१८६	" बाळरुण रघुनाथ ..	१		(रा. रा. बाळरुण गणेश पांण्या मार्फत.)	
			२०५	रा. रा. गणेश येशवंत प्रधान व्याविसर ..	१
			२०६	" रामचंद्र येशवंत गुप्ते ..	१
				तब रजिष्टर ..	१
			२०७	" त्रिविक्रम सदाशिव दळवी ..	१

अनु०	नांवें.	प्रति.	अनु०	नांवें.	प्रति.
२०८	" गणेश बापूजी गुमस्ते.	१	२२१	" नारायण गोविंद मुल्हेकर.	१
२०९	" भिकाजी पुरुषोत्तम माटे.	१	२२२	" केशव गणेश बैद्य वकील.	१
२१०	" सिताराम गणेश	१	२२३	" रामचंद्र अत्माराम ..	१
२११	" विष्णु वामन जोशी ..	१	२२४	" विष्णु महादेव नागर ..	१
२१२	" धोंडदेव आत्माराम ..	१		उमरावति.	
२१३	" आत्माराम गणेश	१	२२५	बोडींग रूम उमरावति.	१
	पुणे.			इंटर गांव.	
२१४	रा. सा. रामचंद्र सखाराम गुप्ते		२२६	रा. रा. कृष्णराव सखाराम	
	पेन्शनर मामलेदार	१		सरकारकून	
२१५	रा. रा. त्रिविक केशव धामणकर.	१		पण्यनाड.	
	उरोडे अंभेगांव.		२२७	रा. रा. माधराव भनंत	१
२१६	रा. रा. खंडेराव चिंतामण गुप्त.		२२८	" बाळकृष्ण गणेश खळे.	१
	इनामदार	५	२२९	" संभु नयु काकडे	१
	इजिचपूर (वन्हाड.)		२३०	" बाबुराव महादेव खळे.	१
	(रा. रा. त्रिविक महादेव यांच्या मार्फत.)			ठाणे.	
२१७	रा. रा. बापुराव भिकाजी प्रधान		२३१	रा. रा. केशवराव भगवंत ..	५
	हेड क्लर्क	१	२३२	" आनंदराव भास्कर ..	२
२१८	" नारायण मल्हार वकील.	१		साई.	
२१९	" वाजिराव शिवराम ..	१	२३३	रा. रा. महादेव वासुदेव	२
२२०	" आत्माराम गणेश बेंद्रे ..	१			

याखेरीज मुंबईच्या सद्गृहस्थानीं आश्रय दिला आहे त्यांचीं नांवें येथें दिलीं नाहींत.